

ТАФАККУР

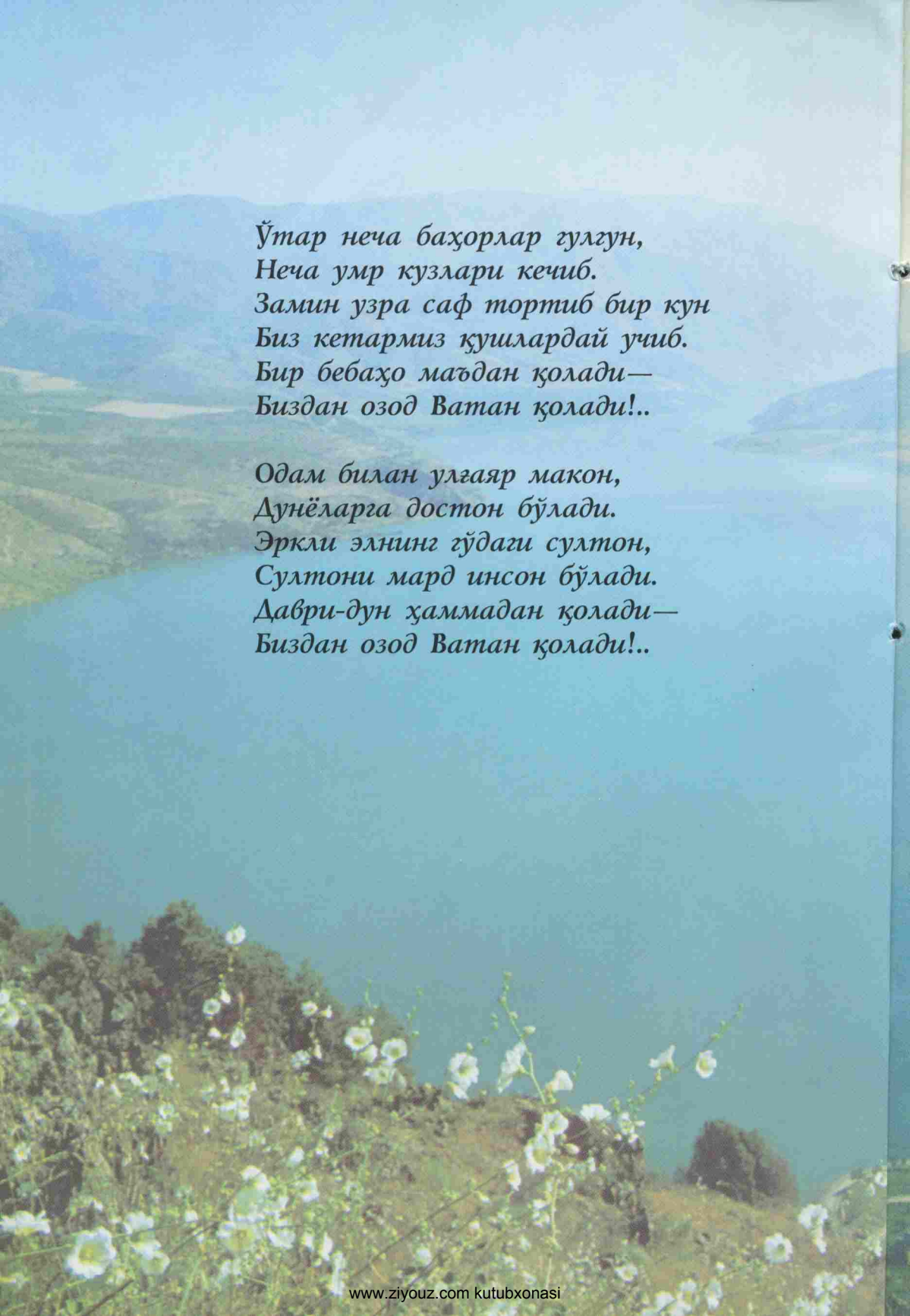

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

3/2002

Ўтар неча баҳорлар гулгун,
Неча умр кузлари кечиб.
Замин узра саф тортиб бир кун
Биз кетармиз қушлардай учиб.
Бир бебаҳо маъдан қолади—
Биздан озод Ватан қолади!..

Одам билан улғаяр макон,
Дунёларга дoston бўлади.
Эрки элнинг гўдаги султон,
Султони мард инсон бўлади.
Даври-дун ҳаммадан қолади—
Биздан озод Ватан қолади!..

SHOSHMASDAN SHOSHILING

“Истиқлол йилларидаги ўзгаришлар асрларга татигулик-дир” деган муқояса бировларга баландпарвоз муболағадек туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, беш-ўн йиллик даврни қандай қилиб юз йилликларга тенглаштириб бўлади?

Ҳап шундаки, тарих филдираги ҳамиша ҳам бир маромда айланмайди. Шундай замонларни биламизки, гўё одамзод асрлик гафлат уйқусига кетгандек, гўё ўша муддат тарих силсиласида бутунлай бўлмагандек. На ижтимоий-сиёсий ҳаётда бир ўзгариш бор, на илму фан ёки маданиятда. Халқимиз бундай турғунлик ҳолатларини ҳам кўп бор бошдан кечирган. Узоққа бормай, яқин ўтмишимизни бир эслаб кўрсак кифоя.

Йигирманчи асрнинг сўнги ўн йиллиги дунё ҳаётида, айниқса, халқимиз тақдирда қандай ўзгаришлар ясаганини таъкидлаш бугун энди эски бир ҳақиқатни такрорлашдек бўлиб қолди. Тарих филдираги шундай шиддатга кирганки, лоф бўлса ҳам, ҳатто кечаги гап гоҳида худди ҳув бир вақтлар бўлиб ўтгандек туюлади.

Мақсадимиз — чапдаст мухбирларга ўхшаб истиқлол замонидаги янгиллиги ўзгаришларни бирма-бир санаб қайд этиш ёки уларни айтиб ғурурланиш эмас. Буни билган — билади, билмаган, балки билгиси келмаган қимсага минг қарра такрорлаш ҳам бефойда. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, ҳаммамиз шу жараённинг қайноқ қозонидамиз, бинобарин, бу ўзгаришларнинг муносиб баҳосини келажак одамлари берар, ўйлайманки, улар ўшанда ҳайратдан ёқа ушласа ажаб эмас.

Рост, биз замон шиддатини қўлдан бермадик, айна чоқда, кечагина илк бор давлатчиликка эришиб, демократия оҳанрабоида эриган мисол, “нақд Америка бўламан” дея чиранган айрим “тезкор”ларга ўхшаб ўзимизни ҳар ёққа урмадик ҳам. “Шошмасдан шошилиниг” деган нақл дастуриламалимиз бўлди. Йил бошида ўтган умумхалқ сўрови ва унинг натижалари айнан шуни исботлаб турибди. Албатта, бир йил-икки йилда дарров мурод ҳосил бўлиб, ҳаётимиз гуллаб-яшнаб кетмаслигини яхши биламиз. Бироқ шу йўлда залворли қадам қўйилганининг ўзиёқ тарихий бурилиш дея аталмоққа лойиқ.

Ўтган ўн бир йил мобайнида Ватанда кечган ўзгаришлар ҳар биримизнинг ҳаётимизда аксини топди. Демак, Ватан билан қадам-бақадам биз ҳам ўсдик, биз ҳам ўзгардик. Таъбир жоиз кўрилса — умримиз, тақдиримиз бойиди. Ҳаёти замон долғаларидан четда, бир текис, эслагулик кироий воқеалардан холи кечган одам нақадар қашшоқ!

Лекин биз орзу қилган жамият ўз-ўзидан барпо бўлмаслигини шу Ватаннинг фуқаросиман деган ҳар бир инсон теран англамоғи керак. Уни лоқайд томошабинлар мамлакати эмас, чинакам ижодкорлар мамлакатига айлантириш учун бақадри ҳол ҳаракат қилмоғи даркор. Четда турган одам... четда қолиб кетаверади.

Шошмасдан шошилайлик, азиз замондош! Токи шиддат замони “аттанг” замонига айланмасин.

*Эркин
Абду*

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадний муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нурислоҳ ТЎХЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмажонаси. 700029, Тошкент
шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2002 йил 19 июнь кўни босмахонага
топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16,
8 босма тобок, 3611-бўюртма.
Нашр адади 6000 нусха.

Журнални Омон Арслон
соҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб Нуринов олган
суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Шавкат МАМАДАЛИЕВ. Халқ ва ҳокимият.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Очил БЎРИЕВ, Зилола ҲАЙДАРОВА. Демократия
дарсхонаси.....10

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Таълим-тарбия муштараклиги. *Фалсафашунос*
Ҳамро Эрматов билан суҳбат16
Қундузхон ҲУСАНБОЕВА. Кўнгил тарбияси20

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Азим СУЮН. Эй дўст28

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Салим АШУР. Ҳилол, тилма тилларанг дилни.....34

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Исматулла ТЎХТАРОВ. Немис фалсафаси
ва миллий ғоя.....42

Стивен ХОКИНГ. Келажак
фани.....48

Баҳодир ЗОКИР. Коинотнинг
янги назарияси қачон
яратилади?.....55

Стивен Хокинг

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

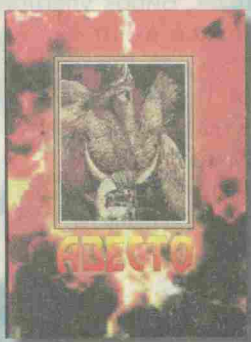
ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Наим КАРИМОВ. Исён. Фожа.....58

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Шайхлар ва шаҳидлар куброси76

ХАЗИНА

Тоҳир КАРИМ. Авестошуносликнинг тарихий босқичлари86

«ТАФАККУР» ТАБАССУМИ

Абдулла АЪЗАМ. Илмий паркинсонизм94

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Ўзни англаш сари.....98

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Манзура ЮНУСОВА. Ижтимоий эркинлаштириш шартлари104

Шавкат ТОҒАЕВ. Ўзбекчилик.....106

Саиднеъмат УМАРОВ. Таълим тарозиси.....107

Бобокул РАҲМОНОВ. Маънавият қўрғони108

Феруза АСҚАР. Фольклорнинг ҳаётий жозибаси110

Алимардон ҲАЙИТОВ. Эврилиш самараси112

Гулноза ХОЖИБОЕВА. Шекспир асарларида замон руҳи113

Муҳиба ҲАМИДОВА. Шоира назмида — Истиқлол.....115

Зулфия ПАРДАЕВА. Роман ва тафаккур116

Ботир ОҚБЎТАЕВ. “Тасаввуф эмас, зуҳду тақво”.....117

Шаҳодат МУРОДОВА. Истиқлолга тикилган олтин бошлар119

Ҳидоят АЗИМОВА. Афсона ҳақиқати...121

Мусфира МУНАВВАРОВА. Битиктош садолари123

Зумрад Раҳмонкулова. Элчига ўлим йўқ125

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни127

ХАЛҚ ВА НОКИМИЯТ

Инсон пайдо бўлиб, жамоа тарзида яшай бошлабдики, халқ ва ҳокимият масаласи долзарблигини йўқотмайди.

Агар одамзод тарихига чуқурроқ назар ташланса, халқ ва ҳокимият масаласи турли тарихий шароитларда турлича талқин этилгани ва улар ижтимоий тафаккурнинг барча шаклларида ўз ифодасини топганини кўриш мумкин.

Ватанимиз мустақилликни қўлга киритгач, Ўзбекистон халқи том маънода ҳокимият манбаига айланди. Бу эса халқ ва ҳокимият масаласини янгича асосда илмий тадқиқ этиш заруратини юзага чиқарди. Шу муносабат билан халқ ва ҳокимият масалаларини илмий тадқиқ этишнинг баъзи бир масалалари хусусида тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Бунда қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратишни лозим топдик.

Биринчи йўналиш. Марказий Осиё худудида яшаб ўтган мутафаккирлар асарларида, ёзма ва оғзаки ижод намуналарида ўз ифодасини топган халқ ва ҳоки-

мият муносабатлари ҳақидаги қарашларни яхлит тизим шаклида таҳлил этиш.

Албатта, ушбу йўналиш бўйича тадқиқотчиларимиз томонидан самарали ишлар амалга оширилмоқда. Бироқ уларда халқ ва ҳокимият масаласи яхлит тизим сифатида тадқиқ этилган деб бўлмайди. Аммо бизнинг миллий тафаккуримизда ана шундай тадқиқот ўтказиш учун назарий-амалий асослар мавжуд.

Масалан, зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто» ёдгорлиги, Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Низомулмулкнинг «Сийёсатнома», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя», Амир Темурнинг «Тузуқлар» каби асарларининг тўлиқ ҳолда нашр этилгани, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби мумтоз шоирларимиз ижоди, Ўзбекистоннинг янги тарихини ўрганиш бўйича яратилган илмий асарлар ана

шундай илмий-назарий асослардандир.

Ушбу йўналиш бўйича ишлаб чиқилган илмий хулоса ва ечимлар халқимизнинг ҳокимиятга нисбатан самимий муносабатини кучайтиришга, ўзига бўлган ишончини мустаҳкамлашга, турли маънавий-мафкуравий, информацион таҳдидларга қарши иммунитетини оширишга хизмат қилади.

Иккинчи йўналиш. Халқ ва ҳокимият муносабатларининг мазмун ва моҳиятини ифодаловчи ўзак (категориал) тушунчаларни талқин этиш.

Маълумки, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик жамият қуриш борасида амалга оширилаётган ўзгариш ва янгиликлар халқнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий луғатига янги тушунчаларнинг кириб келишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳол янги тушунчаларни халққа содда қилиб изоҳлаб беришни тақозо этмоқда. Бугунги кунда ушбу йўналишдаги илмий изланиш натижаларини талаб даражасида деб бўлмайди. Айниқса, “ҳокимият”, “сиёсий ҳокимият”, “ҳокимият манбаи”, “халқ ҳокимияти”, “давлат ҳокимияти”, “суд ҳокимияти”, “ижроия ҳокимият”, “қонун чиқарувчи ҳокимият”, “маҳаллий ҳокимият”, “тўртинчи ҳокимият” (оммавий ахборот воситалари), “ижтимоий фикр ҳокимияти”, “легитим ҳокимият”, “ҳокимият вакиллик органлари”, “давлат ҳокимиятини тақсимлаш” каби тушунчалар ўртасидаги умумийлик, хусусийлик, жузъийлик (алоҳидалик) аниқ-равшан таърифланиши лозим. Ушбу тушунчалар бўйича кўпчилик томонидан эътироф этилган таърифларнинг йўқлиги расмий ва норасмий тилда айрим ноаниқликни келтириб чиқариб, амалий фаолият самарасига салбий таъсир этиши мумкин.

Маълумки, маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида “ҳокимият”, “давлат” тушунчалари бир хил тарзда талқин этилиб, асосан зўрлик, куч ишлатиш, мажбурлаш, буйсундириш каби маъноларни

ифодаловчи атама-лар сифатида талқин этилди. Шунинг учун ҳам халқ тасаввурида давлатнинг куч ишлатиш идоралари жазоловчи, даҳшат солувчи куч сифатида нохуш таассурот қолдирди.

Хўш, “ҳокимият” тушунчасига бугунги кун, демократик жамият қуриш даври талабларидан келиб чиқиб қандай таъриф бериш мумкин? Бизнингча, ҳокимият — ваколатлар мажмуасидан иборат тизим. Ҳокимият нафақат ҳуқуқий, балки сиёсий-ижтимоий ва маънавий категориядир. Ҳокимиятга «ваколат» тушунчаси орқали таъриф бериш унинг яратувчиси, ижодкори, субъекти, объекти халқ эканини англатади. Бундай талқин ҳокимият ва халқ ўртасидаги бегоналашувга чек қўяди. Халқ бу ўринда ҳокимиятнинг субъекти ва объекти сифатида ифодаланмади. Ваколат деб бир субъект томонидан иккинчи бир субъектга маълум бир функцияларни бажариш учун берилган ҳуқуққа айтилади. Демак, ҳокимият субъект-объект муносабатларини ифодаласа, ваколат субъект-субъект муносабатларини акс эттиради. Бинобарин, “давлат ҳокимияти”, “суд ҳокимияти”, “ижроия ҳокимияти”, “тўртинчи ҳокимият” каби тушунчаларни ишлатганда биз аввало маълум бир субъектларга тегишли ваколатларни назарда тутишимиз керак. Юқоридаги назарий муаммоларнинг бартараф этилиши ижтимоий-сиёсий муносабатлар жараёнида фикр тарқоқли-

гига чек қўйиб, амалиёт монизмини таъминлайди.

Учинчи йўналиш. Халқ ва ҳокимият муносабатларининг амалий ифодаланишини таъминловчи давлат ва нодавлат тузилмалари фаолиятини такомиллаштириш. Мамлакатимизнинг ўн бир йиллик мустақил тараққиёти давомида халқ ва ҳокимият муносабатларининг миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган ҳуқуқий негизлари яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси шахс—жамият—давлат ваколатлари мажмуини ифодаловчи ҳуқуқий ҳужжатдир. Конституциямизнинг 7-моддасида «Халқ — ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи» экани мустаҳкамлаб қўйилган. Бу эса Конституциямизнинг демократик моҳиятини, ҳокимиятнинг халқчиллигини, халқнинг том маънода ҳокимият эгаси эканини англатади. Маълумки, ҳокимиятни моддийлаштирувчи, унинг ҳаётийлигини белгиловчи омил — жамиятнинг сиёсий тизимидир. Агар ҳокимиятни моддийлаштирувчи сиёсий тизим яратилмас экан, у ҳақдаги фикрлар мавҳум тушунча, қоғоздаги гап бўлиб қолаверади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Конституциясида, ҳокимият билан бирга, унинг ҳаётийлигини таъминловчи сиёсий тизим ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбекистонда сиёсий тизимнинг субъектлари сифатида фуқаро, давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари эътироф этилади. Бизда халқ ҳокимиятини таъминловчи сайлов тизими, референдум каби институтлар амал қилмоқда. Мустақиллик йилларида ўзбек халқи уч маротаба референдумда (1991, 1995, 2002 йилларда), икки маротаба парламент сайловида (1994, 1999 йилларда), икки маротаба Президент сайловларида (1991, 2000 йилларда) иштирок этиб, сиёсий ҳокимиятни ўз хоҳиш-иродасидан келиб чиқиб шакллантирди. Шундай қилиб, Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги

амалда намоён бўла бошлади. Халқимиз истиқлол йилларида том маънода ҳокимият эгасига айланди; халқ-нинг ҳокимиятдан бегоналашувини кучайтирувчи тоталитар тузумнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларига бутунлай барҳам берилди; ҳокимият легитимлиги таъминланиб, ҳокимиятнинг демократик асосда алмашув механизмлари шакллантирилди. Бироқ бу соҳада ҳамма нарса амалга оширилди, энди ҳокимият идоралари ўз-ўзидан ишлайверади, улар биз учун ўйлайди, бизнинг ўрнимизга қарор қабул қилади, бизни ҳимоя этади қабилда фикрлаб, ҳаёлпарастликка берилмаслик лозим. Айтиш жоизки, бу соҳада ҳам эришилган ютуқлардан кўра, қилиниши лозим бўлган ишларнинг кўлами анча кенгдир. Бу ўринда гап аҳолининг барча қатламлари ташаббускорлигини имкон қадар кўпроқ намоён этиб, уларни мамлакатдаги янгилиниш жараёнларига жалб этиш ҳақида бормоқда.

«Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур», деб таъкидлаган эди Президент Ислоҳ Каримов Олий Мажлиснинг Иккинчи чақирғи биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида. Ана шундай демократик ислохотларни амалга ошириш борасида айниқса 2002 йил 27 январда ўтган референдум натижалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу натижаларга кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, кейинги сайловлардан бошлаб, икки палатали парламент сифатида фаолият юритадиган бўлди. Шунингдек, референдум натижалари асосида мамлакатимиз Президентининг конституциявий ваколат муддати етти йил қилиб белгиланди.

Хўш, давлат ҳокимияти тизимида амалга оширилган бундай конституция-

вий ўзгаришлар қандай ҳаётий зарурат тақозоси эди? Бунинг ҳаётий асосини биз, аввало, куйидагиларда кўрамиз.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий-сиёсий барқарорлик ҳукм сураётгани, жамиятдаги ислохотлар янги босқичга ўтгани, халқимизнинг демократик янгиланишларга бўлган эҳтиёжининг ортиб бораётгани;

иккинчидан, мамлакатимизда қонунчилик жараёнини янада такомиллаштириш ҳамда қонунлар сифатини ошириш, уларнинг ҳаётийлигини таъминлаш, профессионал парламентаризмни вужудга келтириш зарурати;

учинчидан, халқнинг давлат ҳокимиятини шакллантириш, бошқариш ва назорат қилишдаги иштирокини янада кенгайтириш ва бошқалардир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Халилов икки палатали парламентнинг афзалликлари ҳақида гапириб, шундай деган эди: “Икки палатали парламент мамлакатнинг минтақалари, кичик тузилмалари, олисроқ жойлашган қисмларининг манфаатларига риоя этилишига олиб келади. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган популизм, лоббизм ва енгил-елпи, тор доирадаги манфаатларга қарши турувчи қўшимча филтёр сифатида иш тутади” (*“Халқ сўзи”, 2001 йил 11 декабрь*).

Маълумки, Ватанимиз Конституциясига кўра, Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис шу пайтгача бир палатали бўлиб келди. МДХ таркибидаги ўн икки мамлакат орасида бундай бир палатали парламентлар, Ўзбекистондан ташқари, яна олти давлатда — Тожикистон, Туркменистон, Арманистон, Грузия, Озарбойжон, Молдовада фаолият олиб бормоқда. МДХга аъзо беш мамлакатда эса икки палатали парламент мавжуд. Булар — Россия, Қирғизистон, Қозоғистон, Беларусь, Украина каби давлатлардир. Масалан, Россия Федерал Мажлиси Федерация Кенгаши ва

Давлат Думасидан, Қирғизистон Жўқорғу Кенешини — Халқ вакиллари мажлисини ва Қонун чиқарувчи мажлисдан, Қозоғистон парламенти — Сенат ва Мажлисдан, Беларусь Миллат Мажлисини Республика Кенгаши ва Вакиллар Палатасидан иборатдир. Шунингдек, икки палатали парламентлар Буюк Британия, Италия, АҚШ, Франция, Швейцария, Япония каби ривожланган демократик мамлакатларда ҳам фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда жаҳонда икки палатали парламентлар сони 70 та. Сирасини айтганда, янги аср бўсағасида икки палатали парламент жаҳон парламентаризми тараққиётининг асосий йўналишига айланган ва унинг бир палатали парламентдан нечоғли афзал экани демократик тараққиёт тажрибасида исботланган. Ўзбекистон, айнан ана шу тажриба ва халқимизнинг туб манфаатларини инобатга олган ҳолда, икки палатали парламентни шакллантиришга азму қарор қилди.

2002 йил 27 январь куни ўтказилган референдум натижаларидан сўнг, Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистон Республикаси сиёсий тизимини янада эркинлаштиришнинг янги босқичи бошланди. Бу эса, ўз навбатида, давлат ва жамият қурилишига оид янги қонунларни қабул қилишни ҳамда қонунларга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритишни тақозо этади. Бу йўлдаги ҳаракатлар аллақачон бошлаб юборилди. Давлатимиз раҳбари Олий Мажлис саккизинчи сессиясида қилган маърузасида таъкидлаганидек, Ўзбекистон парламенти қуйи палата — Қонунчилик палатаси ва юқори палата — Сенатдан иборат бўлади. Қуйи палата, яъни Қонунчилик палатасининг 120 кишидан иборат аъзоси сиёсий партиялар вакиллари ва мустақил депутатлардан таркиб топади. Унинг аъзолари сиёсатни, қонунчилик ишини ҳар томонлама тушунадиган профессионал депутатлар бўлади ва улар доимий асосда фаолият юритади.

Парламентнинг юқори палатаси — Сенат ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, у 100 нафар Сенат аъзосидан (сенаторлардан) таркиб топади. Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — ҳар қайси ҳудуддан 6 кишидан сайланади. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида, мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади (*Ўзбекистон Республикасининг “Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий қонуни, “Халқ сўзи”, 2002 йил 12 апрель*). Буни икки босқичли сайлов асосида шаклланивчи палата дейиш ҳам мумкин. Чунки ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос манфаати бор ва бу манфаат барча томондан бирдек эътироф этилиши ва ҳурмат қилиниши керак. Юқори палатанинг шаклланиш тамойили заманида айнан ана шу го я ифодалангандир.

Ўзбекистонда кучли давлат ҳокимиятини шакллантириш, унинг кучли жамият томонидан назорат қилиниши тарихий-маънавий нуқтаи назардан ҳам, дунё давлатчилиқ тажрибаси нуқтаи назардан ҳам ўринлидир. Шунинг учун айрим зиёлиларимиз давлат қурилиши борасида илгари сураётган аксилмарказлаштириш (децентрализация) го ясига қўшилиб бўлмади. Бу масалада аксилмарказлаштириш иборасини ишлатишдан эҳтиёт бўлган маъқул. Биз бу иборага қандай маъно юклашга ҳаракат қилмайлик, жаҳон сиёсий-ҳуқуқий луғатида унинг маъноси фақат битта, яъни бутунга қисмга бўлишдан иборат бўлиб қолаверади. Биз бугун миллий давлатимиз яхлитлигини янада мустаҳкамлашдан манфаатдормиз. Икки палатали парламентни шаклланти-

ришда ҳам ана шу масала диққат марказимизда туради. Бошқача айтганда, икки палатали парламент фаолияти “Кучли давлатдан — кучли жамиятга” концепциясини амалга оширишда го ят муҳим аҳамият касб этади.

Хуллас, икки палатали ўзбек парламенти халқимизнинг гурур-ифтихорини янада юксалтиради, унинг қалбидаги, таракқий этган халқлар етишган марраларга биз ҳам албатта эришамиз, деган ишонч-эътиқодни янада мустаҳкамлайди. Бундан ташқари, икки палатали парламент мамлакатимизда қабул қилинаётган қонунлар сифатини янги босқичга кўтариб, уни халқ, Ватан манфаатларининг кўзгуси ва посбонига айлантиради, Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги обрў-эътиборини янада оширишга хизмат қилади.

Энди мамлакатимиз Президенти конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йилга ўзгартиришнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб ўтайлик.

Аввало шуни айтиш жоизки, Президент ваколати муддатининг етти йиллик қилиб белгиланиши мамлакатимизда давлат ҳокимиятининг янада барқарор бўлишини ва самарали фаолият юритишини таъминлайди. Давлат бош ислохотчилик вазифасини бажараётган шароитда бу ўта муҳимдир. Кўпгина ривожланган демократик давлатларда президентларнинг ваколат муддати етти йил экани ҳам буни тасдиқлаб турибди. Чунончи, Франция, Италия, Исроил, Туркия каби мамлакатларда президентлар етти йиллик муддатга сайланади. Ўзбекистон — мустақиллик йўлидан дадил бораётган ёш давлат. Унинг олдида, бир томондан, ўзига хос давлат ва жамият барпо этган ҳолда жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув, иккинчи томондан, халқнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондириш, учинчи томондан эса, мамлакат хавфсизлигини таъминлашдек долзарб масалалар турибди. Албатта, ижтимоий-

сиёсий соҳалардаги устувор йўналишларни аниқлаб олиш учун давлат раҳбарига муайян вақт талаб этилади. Айнан ана шу зарурат туфайли МДХга аъзо бошқа мамлакатлар ичида ҳам президентлик ваколат муддатини узайтириш масаласи муҳокама мавзуга айланмоқда.

Айтайлик, Россия Федерацияси жамоатчилиги Давлат Думасига Россия Президенти ваколат муддатини 4 йилдан 7 йил қилиб ўзгартириш таклифини билдирмоқда. Ҳозирги пайтда ушбу масала Россиядаги расмий ва норасмий идораларда бот-бот муҳокама қилинмоқда. Ёки Қозоғистон ва Тожикистон давлатларининг ўз президентларини 7 йиллик муддатга сайлаб олганини эсланг.

Ўзбекистонда Президентлик ваколат муддатини 7 йиллик қилиб ўзгартиришнинг объектив сабаблари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Халиловнинг Олий Мажлиснинг Иккинчи чақириқ VII-VIII сессияларида қилган маърузасида батафсил ёритиб берилган (*"Халқ сўзи", 2001 йил 11 декабрь*). Шунинг учун бу борада яна фикр юритишга ҳожат йўқ, деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда одамлар "ҳокимият бу — биз", "биз қандай бўлсак, ҳокимият ҳам шундай бўлади" деган тушунча билан яшагани демократик жамият барпо этиш йўлидаги ҳаракатларимиз янада самарали бўлади. Шунинг учун ҳам Президент Ислон Каримов ўз асарларида юртимиздаги демократик институтлар фаолиятини такомиллаштириш, сиёсий тизимни ўз-ўзидан ҳаракатланувчи тизимга айлантириш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифа эканини доимий равишда таъкидлаб, бу борадаги қулай ечимларни кўрсатиб келмоқда. Бугун мамлакатимизда кўппартиявийлик тизими амал қилмоқда. Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, Омбудсман каби демократик институтлар, эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари фаолият юритмоқда. Фуқаролар-

нинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари кенгайиб бормоқда. Бироқ, демократик институтларнинг барчаси ҳам бугунги кун талаблари даражасида фаолият кўрсатяптими, фуқароларимиз ушбу муассасалар томонидан яратилган ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий имкониятлардан тўлиқ фойдаланяптими, деган саволларга ҳозирча қониқарли жавоб беролмаймиз.

Маълумки, «демократия» сўзининг луғавий маъноси халқ ҳокимияти демакдир. Демократик сиёсий тизим шароитида ҳокимиятнинг маъно-мазмунини халқ иродаси белгилайди. Шундай экан, ҳокимият ҳамisha халқнинг сиёсий-ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юртимизда "Жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш миллий дастури" қабул қилиниб, уни ҳаётга жорий этиш борасида муайян ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги иштироки кенгаймоқда. Бироқ уларнинг бу борадаги ижтимоий фаоллигини етарли деб бўлмайди. Президентимизнинг фуқароларимизни доимо огоҳ, ҳамisha хушёр бўлишга даъват этиб айтаётган чақириқлари ҳам шундан далолат беради. Огоҳ ва хушёр бўлиш, тинчлик учун доимий курашиб яшаш ижтимоий-сиёсий фаолликнинг муҳим белгисидир. Айниқса, XXI аср вабоси бўлган халқаро терроризмнинг демократияга, инсон ҳуқуқларига таҳдиди кучайган бугунги кунда бу масала ғоят долзарб бўлиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, халқ ва ҳокимият муносабатлари илмий жамоатчиликнинг доимий эътиборида туриши, бу борада эришилган илмий хулоса ва ечимлар халқнинг ҳокимиятга бўлган ишончини мустаҳкамлаши, кучли ҳокимиятни шакллантиришга хизмат қилиши, фуқароларимизнинг сиёсий-ҳуқуқий маданиятини мустаҳкамлаш ва юксалтиришда муҳим омил бўлиши лозим.

Очил БЎРИЕВ,
Зилола ҲАЙДАРОВА

ДЕМОКРАТИЯ

DARSXONASI

Жаҳондаги турли халқларнинг давлатчилик тарихи шундан далолат берадики, жамият тараққиёти кўп жиҳатдан ундаги бошқарув тизимининг самарадорлигига асосланади. Бугунги кунда дунё мамлакатларида бошқарувнинг ҳар хил усуллари мавжуд. Улар, табиийки, мазкур мамлакатлар халқларининг урф-одатлари, анъаналари, турмуш тарзи ва давлатчилик тарихига чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланган. Масалан, Шарқда азалдан ижтимоий-сиёсий ҳаётда маҳалланинг ўрни ва аҳамияти жуда катта бўлган. Бошқарувнинг бу шакли миллий давлатчилигимизнинг ҳозирги босқичида маҳаллий идора усулининг самарали воситаси сифатида амал қилмоқда.

Табиатда майда ирмоқлар бирлашиб улкан дарёни ҳосил қилганидек, замонавий Ўзбекистон давлати қурилиши ҳам таркибий жиҳатдан маҳалла, қишлоқ, кўрғон, шаҳар, туман, вилоятлар сингари маъмурий ва маҳаллий бошқарув ту-

зилмаларидан иборат. Бу тизимдаги дастлабки бўгин — маҳалла ўзини ўзи бошқаришнинг энг демократик кўринишидир. Юртбошимизнинг “Халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан жамоа бўлиб яшаш руҳи устун” деган сўзлари исботини маҳалла фаолияти мисолида яққол кўришимиз мумкин.

“Маҳалла” сўзи асли арабча бўлиб, жой, ўрин деган маъноларни англатади. Бугунги кунда у асосан шаҳар ва қишлоқларда аҳоли яшайдиган маъмурий-худу-

дий бирлик ва бошқарувнинг қуйи бўғини маъносида қўлланади. XX асрнинг биринчи чорагида, яъни большевиклар миллий қадриятларимизга зиён етказмасидан олдин, юртимизда маҳаллалар асосан 50-60 хонадондан ташкил топган. Йирик шаҳарларда улар даҳалар таркибига кирган. Даҳа форсча ўн деган маънони билдирган. Шунга кўра, даҳалар таркибида ўнта ва ундан зиёд маҳаллалар бўлган бўлиши мумкин. Маҳалла ҳайъатида одатда сайлаб қўйиладиган оқсоқол — элликбоши раҳбарлик қилган. Маҳалла оиладан кейинги ижтимоий тузилма ҳисобланган. У ўзбек халқи учун бошқаришнинг қадимий шакли, тинчлик ва осойишталик, меҳр-оқибат гарови, Ватан ичра ватан бўлган муқаддас гўшадир. У миллий гурур, аҳиллик, бирдамлик ва қадриятлар маскани. У ерда олижаноб фазилатлар шаклланади. Шу боис халқимиз “Маҳалла — ота-она” деб бежиз айтмайди. Эзгулик ғоялари кексаларнинг панд-насиҳатлари, шахсий ибрати, бой тажрибаси, жамоанинг ҳамжихатлиги мисолида кишилар онгига дастлаб маҳаллада сингдириб борилади.

Президентимиз Ислон Каримов маҳалланинг тарбиявий аҳамиятини таъкидлаб, бундай деган эди: “Маҳалла одамлар ўртасидаги муносабатларда яхши қўшничилик, ҳурмат ва инсонпарварликни тарбиялашда муҳим роль ўйнайди, у фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ҳимоя қилади, аҳолининг муҳтож қатламларига ёрдам беради”.

Халқимизга хос ҳаётнинг файзи ҳам маҳаллачилик орқали намоён бўлади. Тўй-маърака ва ҳашарлар ўтказиш, одамлар ўртасидаги турли низоларни бартараф этиш ишлари маҳалла фаоллари иштирокида ҳал қилинади. Ҳар бир маҳалланинг ўз гузари ва чойхонаси бўлиб, улар одамлар учун ижтимоий-маданий марказ ҳисобланади.

Маҳалла одамларнинг ихтиёрий уюшуви асосида шаклланган тарихий тузилма бўлиб, унинг илдизлари жуда қадим замонларга, ҳатто олис ибтидоий жамоа тузуми даврларига бориб тақалади.

Этнографик маълумотлар маҳалла бошқаруви юртимизда араблар истилосидан анча илгари ҳам ривожланганини исботлайди. Чунки маҳаллада инсонлар фақат қўшничилик ришталари билан эмас, балки юз йиллар давомида шаклланган ички тартиб-қоида, маънавий-ахлоқий меъёрлар, урф-одат ва анъаналар билан ҳам чамбарчас боғланган.

Тарихчи Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий “Бухоро тарихи” асарида бундан бир минг йилдан зиёд олдинги даврларда ҳам Бухоро воҳасида маҳаллалар мавжуд бўлганини ёзиб қолдирган. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ҳам “Ҳайратул-аброр” асарида маҳаллалар ҳақида маълумот берган. Демак, минглаб йиллар бурун ҳам Ватанимиз ҳудудида маҳаллалар фаолият юритган.

Манбаларга кўра, XIX асрда Тошкентда тўртта даҳа бўлган. Шайхонтоҳур даҳасида 48 та, Себзор даҳасида 38 та, Бешогоч даҳасида 32 та, шаҳар бўйича эса жами 149 та маҳалла бўлган. Шаҳар маҳкамаси тўртта оқсоқол ва 12 та кичик оқсоқолдан ташкил топган. XX асрнинг бошларига келиб эса Тошкентда 280 га яқин маҳалла, 170 та мавзе (шаҳар ташқарисидаги деҳқончилик қилинадиган ерлар, боғлар) бўлган.

Бу даврда Бухорода 217 та, Қаршида 20 дан зиёд, Шаҳрисабзда 52 та, Китобда эса 71 та маҳалла бўлгани тарихий манбаларда қайд этилган. Расмий маълумотларга кўра, XX асрнинг бошларида Бухоро шаҳрида 197 та гузар фаолият юритган. Маҳалла ва гузарлар асосан хунармандчилик турлари, шу ҳудудда яшаган қавмлар номлари, ариқлар, қувурлар, кўприклар, масжидлар, жойлар ре-

льефи ва бошқа турли атамалар билан юритилган. Даврлар ўтиши билан эса йирик маҳаллалар бир нечта мустақил қисмларга бўлиниб, баъзилари й и р и г и г а кўшилиб, фақат

эса маҳалланинг молиявий-хўжалик фаолият юритишини тақиқлар эди. Хуллас, маъмурий-буйруқбозлик ва марказлашган бюрократик бошқарув шароитида жамоатчилик асосидаги ўзини ўзи бошқариш идоралари ижтимоий ҳаётнинг демократик асослари мавжудлигини кўрсатиш учун номигагина тузилган эди. Аслида, юқори ташкилотлар ва давлат органлари назорати остидаги ўзини ўзи бошқариш тизимини ягона андоза бўйича тузишга интилиш собиқ СССРнинг мустамлакачилик сиёсатидаги тўлиқ мослаштирилган эди.

қат номларигина қолган, айримлари эса унутилган ҳам. Чоризм босқинидан сўнг Ўзбекистоннинг қадимги шаҳарлари сунъий равишда янги шаҳар (овруполиклар яшайдиган қисми) ва эски шаҳарга (осиёликлар яшайдиган қисми) бўлиниб, ободонлаштириш фақат оевруполиклар яшайдиган ҳудудда амалга оширилган. “Туземцы” (маҳаллий халқ), “инородцы” (ғайриуруғлар) — осиёликлар яшайдиган қисмига эса деярли эътибор берилмаган. Шу боисдан эски шаҳар қисми ўрта асрлардагидек аянчли ва хароб аҳволда бўлган.

Шўролар даврида маҳаллага ҳос аъналар камситилди. Ҳукмрон коммунистик мафкура маҳалланинг ижтимоий аҳамиятини тан олмади. Бирок, аҳолининг кескин норозилигини уйғотмаслик учун, маҳаллалар фаолиятини бутунлай тақиқлай олмади. Лекин уни расмий бошқарув идораси сифатида кўрмади. Тўғри, ўз вақтида собиқ шўролар ҳокимияти ҳам маҳалла фаолиятидан ўз мафкураси доирасида фойдаланиш учун бир қатор тадбирлар белгилади. Бирок улар, миллий руҳда бўлмагани боис, қутилган натижани бермади. Масалан, Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитети 1932 йил апрель ойида шаҳарлардаги маҳалла кўмиталари тўғрисида низом қабул қилди. 1961 йилда номигагина қабул қилинган

Собиқ шўро ҳокимияти даврида, маҳалла оқсоқоллари ва фаоллари жамоатчилик асосида фаолият юритгани сабабли, ишлар ўлда-жўлда, беғамлик, сансалорлик ва ўзибўларчилик кенг ёйилган эди. У даврларда маҳаллаларни тоза ва озода сақлаш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ҳам катта муаммога айланган эди. Мустамлакачилик тузуми ўз таъсири остидаги халқларни, жумладан, ўзбекларни ҳам ўзлигидан, миллий қадриятларидан жудо этишга жон-жаҳди билан уриниб кўрди. Аммо, шунча қийинчиликларга қарамай, халқимиз мустамлакачилик даврида ҳам ўзлигини сақлаб қолди.

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимиз қайта тикланди. Бугун Ватан тимсоли бўлган маҳалла бошқарувини янада такомиллаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Маҳалланинг мақоми тўлақонли тарзда қайта тикланди ва унинг моҳияти ҳам демократик жамият талабларига мос ҳолда тубдан ўзгарди.

Юртбошимиз қайси вилоятга бормасин, дастлаб маҳалла фаоллари ва кексалар билан учрашиб, самимий суҳбат куриши бежиз эмас. Бу, аввало, кексаларга ҳурмат, маҳаллага бўлган эътибор, миллий қадриятларимизни эъзозлашнинг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Маҳаллада, ким қайси мансабда иш-ламасин, қандай табақага мансублигидан, жамиятдаги мавқеидан қатъи назар, барча баробар. Бу ерда энг аввало инсоний фазилатлар улуғланади.

Истиқлол йилларида маҳалланинг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни ва нуфузини ошириш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Президент Ислом Каримов фармони билан 1992 йил сентябрда “Маҳалла” хайрия жамғармаси ташкил этилди. Халқимизнинг миллий урф-одат ва анъаналарини асраб-авайлаб ва бойитишга ҳар томондан кўмаклашиш, кам таъминланган оилалар, ногиронлар, етимлар ва ёлғиз қарияларга инсонпарварлик ва меҳр-шафқат билан муносабатда бўлиш ғояларини тарғиб қилиш, уларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш, бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллаларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожлантиришга кўмаклашиш мазкур жамғарманинг энг асосий вазифасидир. Жамғарма бу вазифаларни муваффақият билан адо этиб келмоқда.

Бугунги кунда шаҳарлардаги кўпқаватли бинолар жойлашган ҳудудларда ҳам маҳаллалар ташкил этилмоқда. Юртимизда истиқомат қилаётган бошқа миллат ва элат вакиллари ҳам маҳалланинг афзаллигини чуқур англаб етмоқда.

1993 йил сентябрида қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонун маҳалла фаолиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Ушбу қонун қабул қилинган, мамлакатимизда 12 мингдан зиёд маҳалла кўмиталари шакллантирилди. Мазкур қонун 1999 йил апрелда янги таҳрирда қабул қилинди. Қонуннинг янги таҳририда маълум бир ҳудудда бирлашган жамоа ўзини ўзи бошқариш идораларини муайян тураржой мавзеси, қишлоқ, қўрғон, кўча доирасида ташкил этиши белгилаб қўйилган. Мазкур қонунга

кўра, собиқ қишлоқ, посёлка, овул кенгашлари ва маҳалла кўмиталари негизида фуқаролар йиғини ташкил этилди ҳамда йиғин раислари (оқсоқоллар), уларнинг мас-

лаҳатчилари 2,5 йиллик муддатга сайланадиган бўлди. Бу ҳужжат, шунингдек, фуқаролар йиғинида қарор қабул қилишга имкон берувчи ҳуқуқий асосларни яратди. Фуқаролар йиғини унда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлганларнинг камида ярми, аҳолиси кўпроқ маҳаллалардаги вакиллар мажлисида эса ноибларнинг учдан икки қисми иштирок этганда қонуний кучга эга бўлади. Йиғилишни раис ёки унинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Қарорлар очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади ва тегишли ҳокимият идорасига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасига ва “Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунга кўра, маҳаллалар ўз ҳуқуқ ва мақомига эга бўлиб, маҳаллий ҳокимият таркибига киради. Улар юридик шахс сифатида ўз мол-мулкига, бюджетига, банкдаги жамғармасига эга бўлади. Ҳар бир маҳалла ўз ҳудудида ишлаб чиқаришни ташкил этиш, тайёрланган маҳсулотни сотиш ва унинг муайян бир қисмини эҳтиёжмандларга бепул тарқатиш, аҳолини иш билан таъминлаш, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш каби фаолият турлари билан шуғулланиш ҳуқуқига эга экани ҳам қонунлар асосида мустақамлаб қўйилган.

Маҳаллалар ҳудудидаги корхона, ташкилот ва муассасаларга оталиқ ёрдами кўрсатиши, кичик корхоналар фаолиятини ўз назоратига олиши мумкин. Уй-жой қурилиши, таъмирлаш ишларини, маданий-маиший хизмат, савдо шаҳобчаларини ташкил этиш каби тадбирлар ҳам маҳалланинг рухсати билан амалга оширилади.

Маҳалла бозор иқтисодиётига ўтиш даврида аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоя тизимини йўлга қўйишда самарали фаолият юритмоқда. Маҳалланинг сиёсий жараёнларда ҳам фаол иштирок этаётганини Олий Мажлис ва маҳаллий кенгашларга бўлган сайловлар яққол кўрсатди. Амалдаги қонунларга биноан, маҳалла депутатликка номзодлар кўрсатиши мумкин.

Қисқача айтганда, мамлакат ҳаётига доир ҳар қандай ижтимоий-сиёсий, маънавий тадбирларда маҳалланинг иштироки бор. Мустақиллик, Наврўз каби байрамлар, Конституция, Хотира ва Қадрлаш куни каби шодиёналар, Рамазон ва Қурбон ҳайитлари маросимлари энг аввало маҳаллалардан бошланади. Маҳаллалар бугунги кунда ободончилик, соғлом авлод тарбияси, тинчлик ва осойишталикни мустаҳкамлаш каби кенг қамровли масалалар билан шуғулланмоқда. Маҳаллаларда турли миллат ва элат вакиллари яшайди. Шунинг учун ҳам уларни халқлар дўстлиги масканига қиёс қилиш мумкин.

Халқаро ташкилотлар, хорижий тадқиқотчилар маҳалла тизими тажрибасини синчиклаб ўрганмоқда. Бизнинг вакилларимиз эса нуфузли ташкилотлар таклифи билан хорижий мамлакатларда бўлиб, уларга маҳалла ҳаёти ҳақида батафсил маълумот бермоқда. Демак, ма-

ҳалла миллий қадриятларимизни халқаро миқёсда тарғиб этишда ҳам қўл келмоқда.

Бизнинг фикримизча, бугунги куннинг долзарб муаммоларини ҳал этишда маҳаллалар имкониятидан янада самаралироқ фойдаланиш мумкин. Масалан, жиноятчиликнинг олдини олиш ёки собиқ маҳбусни қайта тарбиялашда маҳалла аҳлининг ёрдами анча фойдали бўлади. Чунки маҳалланинг тарбиявий таъсири кучли. Маҳалла баъзи оилалардаги салбий ҳолатларнинг олдини олиш, жиноят содир этганлар, йўлдан адашганларни тарбиялашда ҳам фаоллик кўрсатиши лозим. Ҳар қандай тартиббузар ёки жиноятчи ҳам маҳаллада туғилган ва вояга етган. Бинобарин, улар ҳам маҳалла аҳлининг хоҳиш-иродасига бўйсунди.

Шунингдек, айрим жойларда тўй-ҳашамлар, оилавий тантаналар ва диний маросимларни ўтказишда ортиқча дабдабазлик, исрофгарлик каби салбий ҳолатлар кўзга ташланмоқда. Бундай нохушликлар айниқса ёшлар тарбиясига жиддий зиён етказиши мумкин. Шу боис маҳалла фаоллари бу борада ҳам фаол ҳаракат этишлари зарур. Бундан ташқари, бугунги кунда кўпгина маҳаллаларда гузарлар ташкил этиш борасида сусткашлик сезилмоқда. Масалан, биргина Қашқадарё вилоятида 347 маҳаллада бор-йўғи 43 гузар бор.

Хуллас, маҳаллалар фаолиятини, демократик жамият талабларини ҳисобга олган ҳолда, янада такомиллаштириш давр тақозосидир. Шундагина у Президентимиз айтган демократия дарсхонаси деган мақомга том маънода муносиб бўлган бошқарув тизимига айланади.

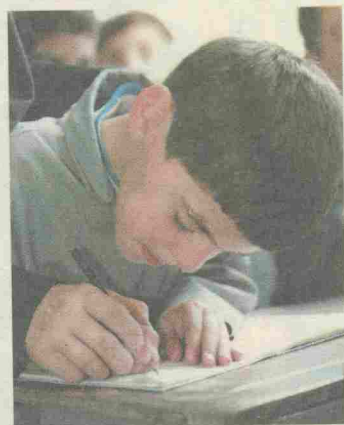
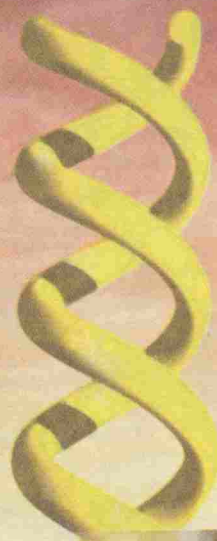

Ta'lim-tarbiya mushtarakligi

Фалсафашунос
Ҳамро ЭРМАТОВ билан суҳбат

— Ҳамро ака, кейинги вақтда оммавий ахборот воситаларида “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида кўзда тутилган вазибаларни ҳаётга татбиқ этиш борасида амалга оширилаётган ислохотларнинг илк натижалари кенг муҳокама этилмоқда. Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида барча вилоятларда университетларнинг ташкил қилингани, кўплаб лицей ва коллеж биноларининг барпо этилгани ва улар жаҳон андозалари даражасида замонавий асбоб-ускуна ҳамда компьютер техникаси билан жиҳозлангани, янги ўқув дастурлари ва дарсликларнинг яратилаётгани, юзлаб иқтидорли йигит-қизларимиз хориждаги нуфузли университет ва илмий марказларда таҳсил олиб қайтаётгани мамлакатимиз таълим тизимида рўй бераётган жиддий ўзгаришлардан яққол далолатдир. Аммо бундай ўзгаришлар барча вилоят ва туманларда ҳам кўнгилдагидак боряпти дейиш мумкинми? Умуман, бугунги кунда таълим соҳасида ҳал этилмаган қандай муаммолар кўзга ташланмоқда?

— Албатта, кейинги ўн йил мобайнида таълим тизимида эришган ютуқларимиз салмоқли бўлди. Чиндан ҳам, бугун мамлакатимизда жаҳон жамоатчилиги томонидан эътироф этилаётган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши ва ҳаётга изчил татбиқ этилиши, фарзандларимизнинг АҚШ, Германия, Япония, Италия, Франция, Англия сингари тараққий этган мамлакатларда таҳсил олиши бундан йигирма-ўттиз йил илгари кимнинг ҳаёлига келган дейсиз?! Бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ бўлган айрим иқтисодий қийинчиликларга қарамай, таълим тизимини ислох этиш масаласига алоҳида эъти-

бор қаратилаётгани ҳам давлатимиз бу борада узоқни кўзлаб ҳаракат қилаётганидан далолат беради. Аммо, бу борада эришилган ютуқлар билан бирга, ҳали ўз ечимини кутиб турган муаммолар ҳам борлигини барчамиз яхши биламиз. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида кўзда тутилган кенг қамровли, кўп босқичли вазифаларни бирданига ҳал этиш қийин.

Маълумки, ислохотнинг биринчи босқичида ўқув юртларининг моддий-техникавий негизини мустаҳкамлаш, уларни замонавий ўқув қуруллари ва лаборатория ускуналари билан жиҳозлаш, жаҳон андозаларига мос таълим андозаларини жорий этиш, янги қўлланма ва дарсликлар яратиш кўзда тутилган эди. Афсуски, кўпгина шаҳар ва туманларда бу муҳим масалага етарли эътибор берилмаётир. Шу боис юртбошимиз 2001 йилда республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ҳамда 2002 йилги вазифаларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сўзлаган нутқида Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг амалга оширилиши билан боғлиқ ишлар ҳақида гапирар экан, жойларда унинг айрим бандлари тўлиқ бажарилмаётгани, хусусан, Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё, Хоразм, Тошкент вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари биноларини қуриш ва топшириш борасида оқсоқликка йўл қўйилаётгани, ушбу ўқув юртлари учун педагог кадрлаш тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳам бугунги кун талабларига жавоб бермаётгани, ёшларни касбга йўналтириш тизимининг шакллантирилмаганини алоҳида таъкидлаган эди. Мазкур масалаларни ҳал қилмай туриб, ислохотнинг изчиллиги ва самараси хусусида сўз юритиш мумкинми?

— Гапингизда жон бор. Аммо бозор муносабатларига ўтиш жараёнида пайдо бўлган ҳар хил мураккабликларни бошдан кечириб ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожлана бошлаган мамлакатда мавжуд муаммоларнинг ҳаммасини бирйўла ҳал этиш осон эмас. Табиийки, ҳозирги вақтда барча ўқув масканларига янги бино қуриб бериш ва уларни моддий-техникавий жиҳатдан тўлиқ таъмин этиш имконияти йўқ. Шу боис ҳам мамлакатимизнинг иқтисодий-молиявий, интеллектуал имкониятлари биринчи галда ҳал этилиши лозим бўлган масалаларга йўналтирилмоқда. Тўғри, ҳали кўпгина ўқув юртлари, айниқса, қишлоқ мактабларининг бир қисми мослаштирилган, бугунги кун талабларига жавоб бермайдиган биноларда жойлашган. Лекин, мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиш жараёнида бундай муаммолар аста-секин ҳал қилинишига шубҳа йўқ. Келинг, яхшиси, ислохотларнинг бошқа бир жиҳати — таълимнинг мазмуни ва уни такомиллаштириш масаласи хусусида суҳбатлашайлик.

Сирасини айтганда, мактаб, лицей ёки коллеж учун янги бино қуриш, уни энг замонавий ўқув қуруллари ва компьютер техникаси билан таъминлаш ҳам мумкин, аммо ўқитишда сифат ўзгаришларига эришмасдан, юксак малакали педагог кадрлар тайёрламасдан туриб, ислохотларнинг самарасига умид боғлаш қийин. Бундан ташқари, фарзандларимиз таълим-тарбияси учун ўқув юртигина эмас, ота-она, маҳалла-қўй ҳам жон куйдириши лозим эмасми? Айрим ёшларимизнинг диний ақидапарастликка берилиши, гиёҳвандлик ва жиноятчилик йўлига кириб кетиши таълим-тарбия жараёнида маълум камчиликлар мавжудлигидан, ўқув юрти, оила ва жамоатчилик фао-

лияти ўртасидаги ўзаро мувофиқлаштириш масаласи қониқарли эмаслигидан дарак бермайдими?

— Дарҳақиқат, фарзандлар таълим-тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик саъй-ҳаракатлари муштарак бўлмас экан, бу борада ижобий силжишлар рўй бериши амримаҳол. Аввало, ёшлар тарбиясига масъул бўлган ижтимоий институтлар фаолиятидаги номувофиқликнинг асл сабабларини англаб олишимиз лозим. Маълумки, оила азалдан муҳим таълим-тарбия ўчоғи вазифасини ўтаб келган. Эски патриархал оилада бола доимо назорат остида бўлган, унинг онгига ижтимоий ва ахлоқий қадриятлар сингдириб борилган, муайян касбга (кўпинча ота касбига) йўналтирилган, меҳнат кўникмалари шакллантирилган. Аммо шахарлаштириш жараёнининг кучайиши, айниқса, XX асрдаги фожиаи инқилобий ўзгаришлар ҳамда алоҳида таълим масканларининг вужудга келиши, шўролар ҳокимиятининг ижтимоий муносабатлар соҳасидаги нотўғри сиёсати оқибатида оиланинг асрлар давомида бажариб келган вазифалари, жумладан, касбга йўналтириш ва касбий тарбия фаолияти бошқа ижтимоий институтлар — болалар боғчалари ва ўқув юртлари зиммасига юкланди. Натижада, таълим ва тарбия ўртасида қандайдир узилиш пайдо бўлди, кўпгина ота-оналар бола тарбияси билан шуғулланмай қўйди. Табиийки, бу ҳол ёшлар маълум қисмининг диний ақидапарастлик, гиёҳвандлик, жиноятчилик йўлига кириб кетишига олиб келди. Албатта, бундай ҳолат вужудга келишининг бошқа сабаблари ҳам бор. Буни, масалан, ишсизлик, ташқи ғоявий таъсир сингари омиллар билан ҳам изоҳлаш мумкин. Лекин, ҳамма бало шундаки, ота-оналарнинг аксарияти кундалик турмуш ташвишлари билан ўралашиб қолгани, ўқув юртлари эса асосан дарс бериш билан чеклангани боис ёшлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши оқибатида унинг ғоявий асоси — коммунистик мафкуранинг обрўсизланишидан ке-йин жамятда ўзига хос мафкуравий бўшлиқ ҳосил бўлди. Ўз-ўзидан аёнки, хориждаги ақидапараст кучлар геостратегик ҳамда ғоявий мақсадларига эришиш учун, вужудга келган вазиятдан фойдаланиб қолишга, ёшлар онгига миллий қадрият, урф-одат ва анъаналаримизга тамоман зид бўлган бузғунчилик ғояларини сингдиришга интилди. 1999 йилнинг 16 апрелида Тошкентда содир этилган террорчилик ҳаракати, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларининг чегара ҳудудларига суқилиб киришга уринган жангари экстремистлар билан қонли тўқнашувлар бундай ғоявий тажовуз нақадар даҳшатли оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатди. Бу воқеалар барчамизни огоҳликка чорлаши баробарида ғоявий ва маънавий тарбияда жиддий нуқсонлар мавжудлигини ҳам кўрсатади. Шу боис, юртбошимиз ташаббуси билан, миллий урф-одат ва анъаналаримиз ҳамда умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари ишлаб чиқилиб, амалиётга изчил татбиқ этилмоқда. Қолаверса, “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мужассамлаштирилган ўзига хос фалсафий-педагогик таълимот ҳам ёшларни маънавий-жисмоний жиҳатдан баркамол этиб тарбиялаш, бозор шароитида самарали меҳнат қилиш кўникмаларига эга етук мутахассисларни тайёрлашга хизмат қилади.

— Бундан бирмунча вақт илгари, тўғрироғи, ислоҳотларнинг бошланғич босқичида таълим тизимида пуллик ўқитиш тизимини жорий этиш масаласи жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлган эди. Бугунги кунда ҳам бу тизим аҳоли-

нинг барча қатламлари томонидан тўлиқ қўллаб-қувватланади десак, ҳақиқатга зид бўлар эди. Аммо бозор иқтисодиётида ҳар қандай буюм ёки маҳсулотнинг аниқ ўлчами ва қиймати бўлгани боис, билим ҳам ўзига хос маҳсулот сифатида тан олинган. Шундай экан, унинг қиймати бўлиши ва таъбир жоиз бўлса, у “со-тиб олиниши” лозим.

Бу эса таълимнинг дифференциялашувига сабаб бўлади. Бу жараён ҳам бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳамда фан ва техника ривожига билан узвий боғлиқдир. Аммо бу ҳол ўқувчи-талабаларнинг умумгуманитар, маънавий-маърифий таълимига тўсқинлик қилмаслиги даркор. Шунинг учун олий ва ўрта махсус билим юртлири таълим жараёнининг дастлабки босқичлари фалсафа, тарих, ахлоқ, маънавият асослари каби умумгуманитар фанлар негизда ташкил этилиши бежиз бўлмаса керак?

— Таълимнинг дифференциялашуви, бир томондан, халқ хўжалиги турли соҳаларининг кадрларга бўлган эҳтиёжини қондирса, бошқа томондан, ўқувчи-талабаларнинг умумгуманитар таълим олишига халал беради. Бу ҳол бизнинг мамлакатимизда техника, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги каби соҳаларда мутахассис тайёрлайдиган ўрта махсус ва олий ўқув юртлири фаолиятида айниқса яққолроқ намоён бўлмоқда. Бугунги кунда таълимнинг дифференциялашуви шу қадар чуқурлашиб кетганки, у тармоқлараро ташкилот ва муассасалар, шунингдек, алоҳида корхоналарни қамраб олган ва асосан мутахассис кадрларнинг янада ихтисослашуви, муайян соҳадаги билим ва малакасининг чуқурлашувига хизмат қилади. Албатта, тор ихтисослашувнинг ўзига яраша афзалликлари бор. Лекин, ўз-ўзидан аёнки, бундай тизимда умумгуманитар, яъни фалсафий, маънавий-маърифий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик таълимга ўрин қолмайди ёки юмшоқроқ қилиб айтганда, бу борадаги таълим юзаки, номигагина ташкил этилади. Балки бундай таълим тизими бозор иқтисодиёти талабларига мос келар. Аммо биз бугун жамиятимизнинг туб манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, танлаган соҳасини мукамал эгаллаган ва шу билан бирга мустақил фикрлай оладиган, дунёқараши кенг, аждодларимиз қолдирган илмий, маданий, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлган баркамол инсонни тарбиялашни мақсад қилиб олганмиз. Бунга эришиш учун таълим масканларида махсус фанлар билан бир қаторда умумгуманитар фанлар бўйича ҳам ўқитиш сифати ва самарадорлигига алоҳида аҳамият қаратиш талаб этилади. Демак, ҳозирги пайтда фалсафа, сиёсатшунослик, социология, психология, маданиятшунослик, дин тарихи, ахлоқ сингари гуманитар фанлар бўйича мукамал дастур, услубий қўлланма ва дарсликлар яратиш долзарб вазифа бўлиб турибди.

Пуллик таълим тизими масаласига тўхталадиган бўлсак, унинг жорий этилиши бозор иқтисодиёти қонунияти ва талабларидан келиб чиқиши ҳамда охир-оқибат мамлакат таълим тизимининг жаҳон андозалари даражасига кўтарилиши, юксалишига хизмат қилишига шубҳа йўқ. Шу билан бирга, бу борадаги ислохотлар ижтимоий адолат тамойилларини эътиборга олган ҳолда амалга оширилиши зарур. Бугун мамлакатимиздаги таълим ислохотлари жараёнида буларнинг барчаси инobatга олинмоқда ва шу боис эришилган натижалар ҳам салмоқли бўлмоқда.

Наргиза ИБРОҲИМОВА суҳбатлашди.

KO'NGIL TARBIYASI

Истиқлол туфайли мамлакатимизда юз берган ўзгаришлар, барча соҳаларда бўлгани каби, таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айниқса, таълимнинг кўпбосқичли тизими жорий этилиши ўқув ишларида кескин янгиланишни талаб қилди, юртимизда ўсиб келаётган авлоднинг маънавий камолотини таъминлаш бош мақсадга айланди. Ана шу асосда ўқув режасида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилди, ҳар бир ўқув фани бўйича таълим концепцияси ишлаб чиқилди. Шунингдек, таълим жараёнида қамраб олиниши керак деб ҳисобланган энг кўп ва ўқувчилар ўзлаштириши талаб қилинадиган энг кам билимларнинг давлат стандарти яратилди. Давлат аҳамиятига молик бундай қатор педагогик меъёрларни тайёрлаш асосан Тошмуҳаммад Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти ходимлари зиммасига тушди.

Таълим мазмуни деб аталмиш воситалар — ўқув режаси, таълим концепцияси, стандарт, дастур, дарслик, методик қўлланмалар жумласига мен ўқитувчи шахсини ҳам қўшишни истар эдимки,

ўқув жараёнинг қандай маъно-мазмун касб этиши бевосита унинг билим ва маҳоратига боғлиқ. Жамият ва таълим жараёнидаги ўзгаришларни рўёбга чиқарадиган ҳам, ўқувчи билан бевосита юзма-юз турадиган ҳам — ўқитувчи.

Кейинги йилларда адабий таълим борасидаги ўқув жараёни ҳам туб бурилишларга юз тутди. Соҳа мутахассислари томонидан «Адабий таълим концепцияси», «Адабий таълим давлат стандарти», «Адабий таълим дастури» каби қўлланмалар яратилди. Умумтаълим мактабларининг 5-9-синфлари учун «Адабиёт» дарслик-мажмуалари қайтадан тузилмоқда. Қолаверса, «Ўқитувчи китоб»лари ёзилапти. Буларнинг барчаси мамлакатимизда амалга оширилаётган таълим ислохотларининг самарасидир.

Маълумки, умумтаълим жараёнида йигирмадан ортиқ ўқув фани ўрганилади. Уларнинг кўпчилиги бевосита ўқувчи тафаккурини ўстириш, билим бериш каби мақсадга йўналтирилган. Айрим фанлар эса болага касб-хунар ўргатиш учун хизмат қилади. Ўқув фанлари орасида фақат адабиёт боланинг кўнгли, унинг ру-

хияти ва маънавиятини камолга етказиш воситаси ҳисобланади. Адабиёт дарслари мутахассисни шакллантириш учун эмас, одамни тарбиялаш учун хизмат қилади. Шу боис адабий таълим жараёнида соф адабиётшуносликдан билим бериш эмас, инсонни, инсоншунослик илмини ўргатиш асосий ўринда турмоғи лозим.

Адабиёт дарсларида бадиий асарлар таҳлил қилинади, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари муҳокама мавзусига айланади, бу жараёнда болалар одам ва олам сирларини ўрганади, асар муаллифи ва адабий қаҳрамонлар тимсолида инсонни кашф этади, охир-оқибат навқирон фуқаро ўзлигини англай бошлайди. Ўзлигини англаган, мустақил нуқтаи назарига эга бўлган одам ўзгаларга кўр-кўрона эргашмайди, унинг тақдирини бошқалар ҳал қилиб юбораверишига йўл қўймайди. Инсонга хос хусусиятлар бевосита руҳият билан боғлиқ бўлгани учун ҳам бугун маънавият тарбияси мамлакат миқёсидаги муҳим вазифага айланди. Маънавиятни тарбиялаш эса мактабда асосан адабий таълим тизими зиммасига юкланади. Тўғри, барча ўқув фанлари зиммасида маълум даражада маънавиятни шакллантириш вазифаси бор. Бироқ, адабий таълим бу борада карвонбошилиқ қилади. Чунки унинг тадқиқот манбаи — инсон. Адабиёт дарсларида одамнинг ички олами, ҳис-туй-ғулари, кечинмалари, ҳаяжонлари, изтироблари ўрганилади, таҳлил қилинади.

Гап умумий ўрта таълим мактаблари учун адабиётдан дарслик яратиш хусусида борар экан, бир нарсани аниқлаштириб олиш керак: адабиётшунос олим билан педагог олим ўртасида қандай тафовут бор? Дарслик яратишда буни тушунишнинг аҳамияти қандай?

Адабиётшунос олим бевосита адабиётнинг ашёсини (материалини) — адиблар томонидан битилган асарларни ўрганади, асарнинг мазмун-моҳиятини таҳлил қилади.

Сирасини айтганда, филология факультетини тугаллаган педагог олим маълум маънода инсоншунос бўлади. У олий

ўқув юртида умумжаҳон ва миллий тарбияшунослик, психология, педагогика-психология, ўқитиш методикаси каби предметларни алоҳида фан сифатида ўрганади.

Адабиёт дарсликлари вояга етган, бадиий сўз

билан муайян даражада қизиқадиган ёки тақдири маълум даражада шу соҳага боғлиқ бўлган кишилар учун эмас, ўсиб келаётган ёш авлод, шаклланаётган шахс учун мўлжаллаб тузилади. Шу маънода, дарсликларни адабиётшунос ёки педагог олим ёзгани катта аҳамиятга эга.

Маълумки, ҳар бир синфда ўқувчининг интеллектуал ҳолати ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шу боис таълимнинг бир босқичида бой берилган имкониятлар ўрнини ҳеч қачон қоплаб бўлмайди. Боланинг шахси, жисми, руҳияти такомил учун қўлланган тарбиявий воситалар ҳам изсиз кетмайди.

Айниқса, адабий таълим жараёнида боланинг фикрлаш қобилияти ривожланади. Хусусан, бадиий асар таҳлили асосида у ўзининг шахсий фикрига, мулоҳазасига эга бўлади. Таълим-тарбия жараёнининг дастлабки босқичида ўқувчи бадиий асар қаҳрамонларига кўр-кўрона тақлид қилади, уларга эргашади; иккинчи босқичида эса уни асар қаҳрамонларининг ахлоқий сифатлари, ички дунёси, характерининг шаклланиши ва бунга туртки бўлган омиллар кўпроқ қизиқтира бошлайди. Аммо ёш бола қаҳрамон шахсига хос бўлган барча хусусиятларни инобатга олган ҳолда баҳолашга қодир бўлмайди. Кўпинча у қаҳрамоннинг баъзи фазилатига урғу бериб, унинг шахсини бирёклама баҳолайди.

Таълим жараёнининг юқори босқичи-

га кадам қўйган ўқувчи муаллим ёки онасининг айтганларига, китоб ва дарсликларда ўқиганларига танқидий назар билан қарайди. Кўпинча муаллимнинг фикр-мулоҳазасидан, дарсликдан хато ёки камчилик топишга интилади, ўз позициясида қаттиқ туриб, баҳслашишга мойил бўлади.

Мақтаб дарслиklarини тузишда ҳар бир босқичга хос бўлган умумий ва индивидуал жиҳатлар ҳисобга олиниши, ўқувчиларнинг руҳий, жисмоний ва жинсий хусусиятлари, интеллектуал имкониятлари назардан четда қолмаслиги керак. Дарсликлар ўқувчиларнинг ҳар бир ёшдаги ички «Мен»ига мос туриши лозим. Шунда ўқувчиларга дарсликлар билан мулоқот малол келмайди, уларда ўзининг ички эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилаётган дарсликка, предметга меҳр уйғонади.

XX асрда дастлаб кирилл ёзувиге асосланган ўзбек алифбосида чоп этилган дастур ва дарсликлар таҳлили шуни кўрсатадики, шўро даврида нафақат адабиётнинг ўзи, балки адабий таълим ҳам сиёсатга бўйсундирилган эди. Ўсиб келаётган авлод онгига сиёсий ғояларни сингдириш, уларда шўролар жамиятига хизмат қилиш ҳиссини тарбиялаш адабий таълимнинг бош мақсади қилиб белгиланган эди. Адабиёт дарсликларига асарлар танлаш ва уларни ўрганишда ҳам ана шундай мақсад асосий мезон ҳисобланарди. Айниқса, 40-йилларгача бўлган даврда яратилган дарсликлар, гарчи хрестоматия шаклида тузилган бўлса-да, уларда ёзувчиларнинг таржи-

маи ҳоллари, асар юзасидан савол-топшириқлардан бошқа ҳеч қандаг кўшимча маълумот берилмаган. Асар матни устида ишлаш учун тақдим этилган савол-топшириқларнинг зиммасига деярли ҳеч қандай вазифа юклатилмаган. Улар асосан асар матни қайта баён қилиб бериш кўзда тутилган, холос.

Шўро тузимининг кейинги йилларида тўлдирилган ҳолда қайта-қайта нашр этилган дарсликларда ҳам талабга жавоб берадиган туб ўзгаришлар содир бўлмаган, аслида бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди. Чунки ижтимоий ҳаётда турғунлик ҳукм сурадди. Ўзбек мумтоз адабиётидан тавсия этилган асарларнинг фақат луғати тақдим этилгани уларни фақат юзаки ўрганиш талаб этилганини кўрсатади. Яна бир камчилиги — бу дарсликларда эса асосан рус адабиётидан қилинган таржималарга урғу берилган. Мумтоз адабиёт намуналари, масалан, «Фарҳод ва Ширин»нинг мазмуни қисқача баён этилган. Асарнинг ўзи берилмагани ҳолда, у ҳақда умумий ва мужмал гаплар тақдим этилган. Топшириқларнинг деярли ҳаммаси «асарнинг фалон-фалон бобини қисқартириб сўзлаб беринг» шаклида бўлса, саволлар унинг матнини қайта айтиб беришни талаб қилади. Дарсликлардан ўрин олган асарларга «социалистик воқелик, совет халқининг бахт-содати» қандай ёритилганига қараб баҳо берилади, ҳар бир давр адабиёти бўйича ёзилган умумлашма мақолалар ҳам мазмунан саёзлиги билан кишининг гашини келтиради.

Бундай зўрма-зўракилик 80-йилларнинг «Ватан адабиёти» дарсликларида ҳам давом этади. Буларда ҳам асарлардан намуналар тақдим этилган, уларнинг талқини, образлар таҳлили, асар ҳақида муаллифнинг хулосалари учрайди. «Асар ҳақида»ги мақолаларда дарслик муаллифи томонидан ўқилган матннинг таҳлили берилади. Қайтариқлар, насиҳатомуз гаплар энсани қотиради. Образлар ижобий ва салбий тоифага ажратилиб, қашшоқ халқ вакили — яхши, бадавлат табақа вакили ёмон, деб талқин этилади. Бири том маънода ёмон, иккинчиси иде-

ал даражада яхши. Образларга дарслик муаллифлари батафсил муносабат билдиради. Лекин асарнинг ўзидан ном-нишон йўқ. Дарслик муаллифи ўз фикрини асослаш, исботлаш учунгина бирор асардан кўчирма келтиради. Бирор жойда ҳам «Асарни топиб ўқинг» деган топшириқ учрамайди. Ўқувчига бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Чунки унинг асарни ўқиши, у ҳақда ўйлаши ёки муносабат билдириши ҳеч кимни қизиқтирмас эди.

1991 йилдан кейин адабий таълимнинг мақсади, дарсликларнинг мазмуни ўзгарди. Лекин, афсуски, эски даврга хос камчиликлар бирданига барҳам топмади. Улар айрим дарсликлар мисолида ҳамон кўзга ташланиб турибди. Масалан, 5-8-синфлар учун тузилган «Ватан адабиёти» ўқув қўлланмаси «дарслик-хрестоматия» деб номланган, ундаги адабий материаллар шунга мос равишда танланган. Мазкур қўлланманинг мундарижаси янги-янги асарлар билан бо-йиган, хусусан, унда дидактик асарлар тақдим этилган. Бироқ, улар янгиланган адабий таълимнинг мақсадига — «соғлом эътиқодли, умуминсоний қадриятларни انگлайдиган, ахлоқан баркамол, ўз хатти-ҳаракатларига маънавий масъул бўла оладиган етук шахснинг маънавий дунёсини шакллантириш»га хизмат қиладиган даражада эмас. Боз устига, «Адабиётшунослик термичлари луғати»дан кўчириб олинган яхлит парчалар дарсликнинг 40 фоизини ташкил этади. Ваҳоланки, ўқувчини асарнинг моҳиятига олиб кириш, бадий сўз билан унга таъсир кўрсатиш, уни сўз сеҳрига ошно қилиш лозим эди. Бу — тарбияшуносликнинг, адабий таълимнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Равшанки, назарий маълумотни билиш билан боланинг маънавий дунёсини шаклланиб қолмайди. «Ачавотда қандай воқеа юз берди?», «Кўчкерак бозорида Омон билан Шум бола нималар қилишди?», «Асарнинг кириш қисми мазмунини ўз сўзингиз билан сўзлаб беринг» (5-синф), «Она ерга муҳаббат туйғулари ифодаланган мисраларни қайта ўқинг. Мазмунини ўз сўзингиз билан изоҳланг», «Шеърнинг ҳар бир бўлимига сарлавҳа топинг»,

«Режа асосида ҳикоянинг мазмунини сўзлаб беринг», «Бола дурбин орқали нималарни кўрди?», «Диалогни ролларга бўлган ҳолда ифодали ўқинг» (6-синф), «8-қисм мазмунини сўзлаб беринг», «3-қисмда кимлар ҳақида сўз юритилади?» (7-синф) каби савол ва топшириқлар болани инсонпарварлик ва юксак фазилатлар руҳида тарбиялай олмайди.

1991 йилда «Ўзбек адабиёти» фани бўйича дастур яратилди, 1993 йилда эса ана шу дастур асосида дарслик чоп этилди. Бу борада 7-8-синфлар дарсликлари адабий таълим мақсадига яқинлаштирилгани, маълум даражада такомиллаштирилгани диққатга сазовор, албатта. Шунингдек, 9, 10, 11-синфларнинг адабиёт курси алоҳида дарслик ва мажмуадан иборат. Уларнинг ҳар бири шаклан ва мазмунан ўз номига муносиб тарзда тузилган. Дарсликларни варақлар эканмиз, етук адабиётшуносларнинг умр давомида тўплаган билимларини ўсмирларга етказиш йўлида астойдил ҳаракат қилгани кўзга ташланади. Фақат, бу дарсликда ҳам мактабдаги адабий таълимнинг бош мақсади назардан қочирилгандек туюлади. Дарслик муаллифлари гўё ўз хоҳиши билан иш юритгандек, дарслик билан ишлайдиган ўқувчи шахси назардан четда қолиб кетгандек кўринади. Шу боис дарсликда беҳуда такрорларга йўл қўйилган: бир синфда адибларнинг таржимаи ҳоллари уларнинг асаридан кейин тақдим этилган бўлса, бошқа синфда аввал биографик маълумот берилиб, сўнг асардан намуналар тақдим этилган. Шу билан бирга, тазкирачилик ва тазкира ёзган кишилар, сайёҳатномалар ҳақидаги маълумотлар, адабиётшуносликнинг узундан-узоқ тарихи, «Шоҳнома», «Бобурнома», Баёний, Алмаий, Ибрат каби адибларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, мумтоз адабиётга хос бўлган бадий санъат намуналари берилган (буларни билиш фақат бўлажак адабиётшунослар учун керак). Ҳамзанинг 7-синфда тақдим этилган шеърлари негадир 11-синфда яна ўзгаришсиз такрорланади. Бу дарсликларда ҳам болага имкон қадар кўпроқ маълумот бериш ҳолати устувор-

лик қилади. Бундан ташқари, 6-синф дарслигидан ўрин олган Ҳ. Хошимовнинг “Урушнинг сўнгги қурбони” ҳикоясини ўрганиш учун ўқув дастурида уч соат ажратилган. Ваҳоланки, асарнинг матнини ўқиш учун дарснинг 23-25 дақиқаси кифоя қилади. Биринчи дарснинг қолган қисми ва иккинчи соат асар устида иш-лашга етиб ортади. Мазкур асар учун ажратилган учинчи соат ортиқча бўлгани учун ўқитувчи ундан қандай фойдаланишни билмай қолиши табиий. Натижада у “Такрорлаш — билимнинг онаси”, деб эзмалик қилиб ўтиришга мажбур бўлади. Бундай ҳолатни бошқа дарсликларда ҳам учратиш мумкин. Аслида, сеvimли ёзувчимизнинг “Дехқоннинг бир куни” ва “Дехқоннинг бир туни” ҳикоялари ҳам дарсликка киритилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Аён бўладики, мазкур дарсликларга материал танлашда вақт тўғри тақсимланмаган. Бундай камчиликларга йўл қўйилишининг сабаби шундаки, улар зеҳни ўткир педагог-мутахассис назаридан ўтказилмаган, ҳеч бўлмаганда, умумий таҳрир қилинмаган.

Энди 1941 — 1992 йилларда ва 1993 — 1999 йилларда яратилган икки авлод дарсликларининг ўхшаш жиҳатлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ҳар иккала авлод адабиёт дарсликлариди ҳам мавжуд билимларни ўзлаштириш жараёнида болаларнинг ўзлари мустақил иштирок этиши, фикрлашига эътибор берилмаган. Гўё болаларнинг вазифаси — дарслик муаллифлари нима деган бўлса, ўшани ўқитувчисининг кўмагида ўзлаштириб олишдан иборатдек. Адабиёт дарсликларининг ҳар иккала авлоди ҳам фикрлатишни эмас, фақат ёдлатишни назарда тутди. Гарчи дастурларда белгилаб олинган мақсадларда фарқ бўлса-да, уларда маълумот бериш бош масала бўлиб туради, бир умр адабиёт билан шуғулланган етук олимларнинг фикр-мулоҳазалари тайёр ҳолда ўқувчига тақдим этилади. Худди улар воситасида бутун миллат болаларини адабиётшунос қилиб тарбиялаш асосий мақсад этиб қўйилганга ўхшайди. Агар муаллифлар

педагогика илмидан хабардор бўлганларида эди, тарбия ва билим бериш учун болаларнинг ўзлари меҳнат қилиши лозимлиги жаҳон педагогикасида 50-йиллардаёқ амалиётга тақдим этилганини билишарди.

Иккинчи авлод дарсликларининг кўпчилиги услуб, болалар дунёқарашига мослиги жиҳатидан, аввалгисига нисбатан ҳам бўшроқ. Аввалги дарсликларнинг айримларида педагогика тамойиллари яққол кўзга ташланиб туради. Айби — улар қатъий белгилаб қўйилган мафкуравий мезонлар асосида ёзилган.

Бизнинг назаримизда, бугунги кундаги адабий-эстетик тарбия борасидаги мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун адабиёт дарсликлари ва уни ўқитишда қўлланилаётган методлар, усуллар зиммасига қуйидаги қатор вазифалар юкланиши лозим:

— боланинг шахси, дунёқараш таълим жараёнида доимо диққат марказида бўлиши керак. У дарс жараёнида шахс сифатида, индивид сифатида биринчи ўринга чиқиши зарур. Шаклланиб келаётган инсон мутахассис тарзида эмас, одам сифатида тарбияланиб, бетакрор фазилатларга эга бўлиб, асар қаҳрамонларидан ибрат олиб яшашга ўрганиши даркор. Адабий таълимда ўқитувчи ҳам, дарслик ҳам дарс ҳам боланинг руҳий тарбияси, унинг ўзлигини шакллантириш учун хизмат қилиши керак;

— адабиёт дарсларида маънавиятни шакллантириш устувор йўналиш бўлиши лозим. Бадиий сўз ёрдамида гўзал сифатлар, ижобий фазилатлар тарбияланиши керак. Гўзал хулқли кишиларнинг сўзи ҳам, иши ҳам ўзига муносиб экани бадиий сўз орқали англашилади. Шунинглаб етган бола ўзини ўзи назорат қилиб, маънавий камолот сари интилади. Бундай олижаноб вазифалар бевосита асарлар таҳлили, улар юзасидан тузилган савол-топшириқлар устида иш-лаш йўли билан амалга оширилади. Амалдаги адабиёт дарсликлариди тақдим этилган асарлар ҳам, уларнинг матни юзасидан тузилган савол-топшириқлар ҳам ўз зиммасида маънавиятни

шакллантиришдек оғир ва шарафли юкни кўтариб туриши зарур;

— болани мустақил фикрлашга ўргатиш лозим. Токи амалдаги адабиёт дарсликларининг асосий дидактик ашёси ҳисобланган савол-топшириқлар ҳар бир болани мустақил фикрлашга, асардаги воқеа-ҳодиса ёки инсон шахсига, унинг хатти-ҳаракати ва кечинмаларига ўз муносабатини билдиришга ундасин. Дарсликларда муаллифнинг асар ёки унинг қаҳрамонларига бўлган муносабати кўрсатилмасин. Асар ўқиблиб, таҳлил этилгач, унинг маъно-мазмуни ҳар бир қаҳрамони ҳақида ўқувчи ўз фикри, ўз қараши, ўз муносабати ва хулосасини билдира олсин. Дарсликлардаги дидактик ашёлар зиммасига ана шундай вазифа юкланади;

— бола ўз маънавиятини шакллантириш учун ўзи ҳаракат қилишга ўргатилиши зарур. Адабиёт дарсларида ташкил этилган бадиий асар таҳлили жараёнида, воқеа-ҳодисалар муҳокамасида, адабий қаҳрамон шахсига доир мунозаралар вақтида ўқувчи фикр айтишга ва муносабат билдиришга даъват этилиши даркор. Мана шундай фаолият жараёнида бола, ўзи сезмаган ҳолда, ўз маънавиятини шакллантириш йўлида меҳнат қилади. Бу жараёни назорат қилиб бориш эса ўқитувчининг вазифасига киради;

— ҳар қандай мўъжаз кашфиёт рағбатлантирилиши лозим. Бадиий асарга унинг муаллифи киритган, дарслик муаллифлари томонидан ишора қилинган бадиий-эстетик топилмаларни ўқувчининг ўзи кашф этиши керак. Дарсликларда фақат бунга имконият яратилсин. Инсоннинг ўзи англаб етган кашфиёт нақадар қадрли эканини ҳамма билади. Адабиёт дарслари мана шундай англаш асосида ўқитилса, болаларда адабиётга нисбатан чинакам муҳаббат уйғотади;

— бола тарбия жараёнида бевосита иштирок этсин. Мактаб даврининг маълум босқичида у табиатан насиҳатларни унча хушламайдиган, катталарнинг ортиқча меҳрибонлигидан ғашланадиган, уларнинг эҳтиёткорлигидан оғинадиган

бўлиб қолади. Адабиёт одобу ахлоқ ва ҳикмат хазинасидир. Бу хазинага бола ўз ихтиёри билан киришини, адабиёт дарсларида асарлар устида мустақил ишлашини таъминлаш орқали унда ўз-ўзини тарбиялаш кўникмаси шакллантирилади. У муайян бир асар ёки унинг қаҳрамони ҳақида мустақил фикр айтишга ўрганар экан, ўз қараши, муносабати ва нуқтаи назарига эга бўлиб боради. Инсоннинг ички "МЕН"и, яъни мустақил дунёқараши ва эътиқоди шу тариқа шаклланади. Амалдаги дарсликларда шу ҳолат ҳам инobatга олинмоғи даркор;

— адабий таълим жараёнида педагогик ҳамкорлик тамойлига амал қилиш керак. Таълим тизимида ҳамшира, ҳатто бугун ҳам, синфда ўқитувчи ҳоким бўлиб келмоқда. У — дарснинг эгаси. Унга ўқитиши, тарбиялаши керак бўлган субъект, синфдаги 30-40 та болага эса ўқиши, тарбияланиши керак бўлган объект сифатида қаралади. Бугунги таълим жараёнида, айниқса, адабий таълимда бундай муносабат кўнгилдагидек самара бермайди. Дарс жараёни тенг ҳуқуқли ҳамкорлик асосида ўтиши лозим;

— асар қаҳрамонларига ижобий ёки салбий образ деб эмас, балки ўзига хос феъл-атвор соҳиби бўлган инсон деб қараш зарур. Амалдаги дарсликларда ҳар бир адабий қаҳрамонни инсон сифатида талқин этиш, унинг ички олами, кечинмалари, хатти-ҳаракати замирида шахс мавжудлигини англаштириш ва шу шахсни ўрганиш устуворлик қилиши керак. Одам — мураккаб мавжудот. Уни билиш осон эмас. Инсонни кашф қилиш

йўлида такдим этилган савол-топшириқлар кўмагида ўқувчи қаҳрамонларни кашф этади. Улар орқали ўзлигини топиб боради. Амалдаги дарсликларнинг дидактик ашёлари шу мақсадга қаратилиши зарур;

— адибларнинг шахсияти муайян даражада уларнинг асарларида акс этишини ўқувчига чуқур адабий-эстетик таҳлил орқали англаши керак. Маълумки, ижодкор ҳар бир асарига ўз дардини тўкади, у орқали орзу-истакларини баён этади. Баъзида бир фикрни айтиш учун бутун бошли асар ёзилади. Ҳар бир бадиий асар инсон маънавиятига саёҳат, уни қийнайдиган азалий саволларга ўзига хос жавоб эканини дарсликлар яратишда назардан соқит қилиб бўлмайди;

— адабиёт дарслари адиблар, асар қаҳрамонлари, уларнинг кечинмалари ва хатти-ҳаракатлари орқали инсон шахсини баҳолашга ўргатиши лозим. Бола шу йўл билан инсонни ўрганиши, ўзлигини кашф этиши керак. Ўқувчини қувонтириб, уни ўз шодлиги, қайғу ва изтиробларига шерик қила олган, ўйлашга, мулоҳаза юритишга ундайдиган, ижодкорни англаш ва қадрлашга ўргатиш ҳам дарсликларнинг вазифаси ҳисобланади;

— дарсларда ўқувчиларнинг маънавий салоҳиятини муносиб баҳолай олиш керак. Адабиёт дарслари, аввало, кўнгилни тарбиялаб, маънавиятни шакллантиришга қаратилсин. Дарсликларда ҳеч нарса қолипга солинмасин. Ўқувчи дарслик муаллифи ёки ўқитувчининг фикрларини тўтиқушдек такрорлайвермасин. Савол-топшириқлар билан ишлаш жараёнида асарнинг моҳиятига кириб бораётган, ўз фикр ва муносабатларини асар-

дан мисоллар келтириб асослаётган, мутақил фикр билдираётган болага ёмон баҳо қўйилмайди.

Хуллас, янги йўналишда яратилган дарсликлар мазмунига ҳам, дидактик ашёларига ҳам юқоридаги талаблар нуқтаи назардан ёндашилган. Лекин адабиёт оламидаги энг зўр асарларнинг барчасини дарсликка киритиб бўлмагани сингари, энг яхши деб топилган адибнинг асарлари ҳам, агар у миллат маънавиятини шакллантиришга хизмат қилмаса, дарсликлар учун зарур манба бўлолмайди. Дарсликларнинг, ундаги дидактик ашёларнинг вазифаси ўқувчини ўша энг зўр асарни қидириб топиб ўқийдиган даражага кўтаришдан иборат. Афсуски, бугун мактабда адабиётдан дарс бераётган ўқитувчиларнинг кўпчилиги бундай ҳақиқатларни ҳали тўлиқ англаб етганича йўқ. Уларга кўмак бериш мақсадида “Ўқитувчи китоби” номли методик қўлланмалар чоп этилмоқда. Бироқ, уларнинг ўзи етарли эмас. Бизнингча, адабиёт дарсликларига киритилган ҳар бир бадиий асар бўйича адабий-эстетик намуналарни ҳам тўплаб чоп этиш зарур.

Учинчи авлод ўқув қўлланмаларининг концепцияси, стандарти, дастури ва дарсликларининг асосий қисми педагогикани яхши билган, адабиёт ўқитиш методикаси илмини алоҳида ўрганган, соҳа мутахассиси бўлган олимлар етакчилигида яратилди. Уларни тузишда жаҳон педагогикасида, миллий тарбияшунослиқда илгари сурилган фикрларга, миллий истиқлол ғояси ва миллий кадриятларга таянилди.

Бугун амалда бўлган дарсликларда ўқувчига тайёр билимлар берилмаган. Давлат таълим стандарти талаблари асосида дастурда ўрганишга такдим этилган билимларни бола ўз меҳнати билан, машаққат билан ўзлаштиради.

Бу дарсликларда асар қаҳрамонлари ижобий ёки салбий образ тарзида қатъий ажратиб қўйилмаган. Болаларни ҳар бир қаҳрамон тимсолида алоҳида инсонни кўришга, унинг табиатини ўрганиб,

одамга хос бўлган яхши ва ёмон жиҳатларни ўзича кашф этишга кўниктиришга эътибор қаратилган.

Адабиёт бўйича амалдаги педагогик қўлланмаларга “дарслик-мажмуа” деб ном берилган. Уларнинг мундарижасида дарслик билан мажмуа уйғунлаштирилган.

Кези келганда бошланғич синфларнинг «Ўқиш китоби» дарсликлари ҳақида ҳам икки оғиз сўз айтмоқчимиз.

“Ўқиш китоби” дарсликларини бола бўлиб varaқлаш керак. Уларда ҳиссиёт, саёз матнлар билан бирга, ширали, дардли, меҳр-муҳаббат уфириб турган асарлар ҳам бор. Ҳар бир синфда болаларнинг ёшига, тасаввурига мос, яшигина номланган рукнлар остида бир-талай асарлар жамланган. Лекин, афсуски, бундай намунадаги дарсликлар умумий нуқтаи назардан қараганда, пухта ўйлаб тузилмаган. Савияси баланд асарга ҳам, қуруқдан-қуруқ матнга ҳам уч-тўрттадан савол-топшириқ тузиб қўяқолинган.

Бу дарсликларда болалар муаллифларнинг назаридан четда қолган, деб бўлмайди. Тақдим этилган матнларнинг айримлари болаларнинг ёшига мос ёки мослаштирилган бўлса, баъзилари уларнинг интеллектуал имкониятларидан орқада қолган. Бошланғич синф бўйича ишлайдиган методист олимлар орасида, “бу болага оғирлик қилмасмикан” деган андиша ҳукмронлик қилади, шекилли.

Психология илмидан маълумки, дарсда ўзлаштириладиган билимга боланинг қизиқиши уйғотиб олинса, билиш, ўрганиш унга ҳеч қачон қийин бўлмайди. Қанча қийин бўлса ҳам, бола, ҳеч бир оғринмай, керакли билимларни ўрганаверади. Келинг, боланинг мактабгача бўлган даври ёки мактабдан ташқарида кечадиган ҳаётига бир назар ташлайлик, у ўзини қизиқтирган ҳамма ишни қилгиси, бажаргиси келади. Ўз ҳаракатлари маҳсули бўлган натижани кўришни ис-

тайти. Агар катталар тақиқласа, улардан беркитиб иш қилади. Йиқилади, сури-нади, куяди, лекин барибир ўз билганинидан қолмайди. Ёмонлигига ўзи амин бўлгачина шаштидан қайтади.

Саводли, ўзгалар фикрини жуда чиройли қилиб такрорлайдиган айрим ўқувчилар ўз фикрини ифодалаши керак бўлганда қийналади, ҳатто бирор мулоҳаза айтишга кўрқади, эҳтиёткорлик қилади. Афсуски, кўпчилик ўқувчилар му-стақил мулоҳаза ва фикрларини, шахсий қарашларига хос бўлган оригиналликни ичларида сақлаган ҳолда мактабни битириб кетаётир. Билим бериш жараёнида болаларнинг меҳнатига эътибор қилмаслик, ақлий меҳнатга даъват этмаслик — тарбиячининг энг катта хатоси. Меҳнат қилиб, зарур билимларни ўзлаштиришдан маънавий озиқа олиш мумкинлигини, бу йўлдаги меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши уни моддий ва маънавий қарамликдан қутқаришини боланинг онгига сингдириш керак. Тарбия жараёнида ўқувчи меҳнатини ёддан чиқариш, дарсда болани билим олиш йўлида ишлата билмаслик дарслик яратувчининг ҳам, ўқитувчининг ҳам кечириб бўлмайдиган хатоси ҳисобланади.

Тажириба шуни кўрсатадики, туйғулар тарбияланган, кўнгили мулки обод бўлган боладан ҳеч қачон ёмон одам чиқмайди. У элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган чинакам баркамол инсон бўлиб етишади.

EY DO'ST

Эй дўст!
На бу ажаб дунё: яхиш — ёмонотлиқ,
Ул ёмонотлиқки, иймон ёмонотлиқ.
Ўзни гуноҳкор деб билганни кам кўрдим,
Кишиким иши терс, замон ёмонотлиқ.

Эй дўст!
Эътиқод эскидир, оқибат эски,
Менга кўп мақбулдир шу эски-туски.
Эсинг бўлса эски дўстингдан қолма,
Дўст дегани, ахир, либос эмаски...

Эй дўст!
Қўрқма мансабдордан, қўрқма пулдордан,
Бу айттим келмоқда элу элдордан.
Қадимгилар гапин доим мағзи тўқ,
Қўрқар бўлсанг, дейди, дўсти кўпдан қўрқ.

Эй дўст!
Бир бадавлат бемор табибга деди:
— Қашишоқ бўлсам майли, соғ бўлсам эди.
Табиб деди унга табассум қилиб:
— Соғ бўлган яхиш-ку, бой бўлатуриб.

Эй дўст!
Қўл билан ечилмас — тилнинг туккани,
Ўроқ-ла ўрилмас унинг эркани.
Ундан ҳалок бўлган не-не зотлар бор,
Лекин кўринмагай ўқин теккани.

Эй дўст!
Мен ҳам битта аҳли олам қатори,
Бир шодлик қатори, бир ғам қатори.
Қул бўлсанг қулдирман, шоҳ бўлсанг гар — шоҳ,
Одам бўлсанг агар — одам қатори.

Эй дўст!

*Олам синоатин билмай ўтдик биз,
Қайдан келдик, охир қайга кетдик биз.
Ўринсиз ботирлик — оламга зое,
Музаффарлик дебон бир-бир йитдик биз.*

Эй дўст!

*Айтарлар: “Ё ҳаёт ва ёки мамот!”
Ҳаёт учун шаксиз — галаба нажот.
Гар ҳаёт бўлмаса голиблик нечун,
Ўлимга жон тикмоқ, айтгил, на ҳожат?*

Кейинги йилларда адабиётда, хусусан, шеърятда янгилик яратишга, яъни ҳар хил услуб ва шаклларни янгилашга бўлган интилиш кучайди. Бундай қизиқиш нафақат ёш қаламкашлар, балки бир қадар суяги қотган ижодкорлар орасида ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Мен, айниқса, дилбар шоиримиз Азим Суюннинг бу борадаги изланишларини алоҳида таъкидлашни истардим.

Азим Суюннинг у ер-бу ерда эълон қилинаётган “Битик”ларини кўпдан буён кузатиб келаман. Бу битиклар Шарқ мумтоз шеъряти уммонидан “сув ичаётгани”, яъни Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби улуг донишмандларимиз асарларидаги донолик, теранлик, ихчамлик, лўндалик каби фазилатларга эшлиги, айти пайтда энг қадимий даврларда тоғ-тошларга ўйиб ёзилган битиклардек аниқлиги билангина эмас, балки шаклдаги янгилиги билан ҳам эътиборга лойиқдир.

Биз рубоий, туюк, фард деган жанрларни билар эдик. Менимча, энди буларнинг қаторига “битик” ҳам алоҳида жанр бўлиб қўшилади. Чунки Азим Суюннинг ғайрати ва меҳнати билан “битик” ҳам мустақил жанр хусусиятларига эга бўлди. “Эй дўст” деган сатр мурожаатдангина иборат эмас. У турли ўринларда турлича оҳанг ва маъно касб этмоқда. Тўртликни маъно ва шакл жиҳатидан янгилamoқда. Шу билан Шарқда минг йиллардан бери ўзгартириб бўлмайдигандай туюлган тўртлик, энг муҳими, янгича руҳда кўринмоқда.

Изланувчан шоиримизнинг бу янгилиги адабиётда албатта эътироф этилади. Азим Суюнга эргашиб, бу йўлни давом эттиришга бел боғлайдиганлар ҳам чиқишига шубҳа қилмайман.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

Эй дўст!

Бу ҳаёт — муаллим, ўқитар мени,
 Очлик эмас, тўқлик қўрқитар мени,
 Ки, очликда тўқлик умиди бисёр,
 Тўқликка-чи, очлик хавотири ёр.

Эй дўст!

Икки қуён яшар эди озод ўрмонда,
 Икки милтиқ топди улар бир ажаб онда.
 Ҳазиллашиб бир-бирини қўйди-ку отиб,
 Бўри пойлаб юрар эди ва еди ёғиб.

Эй дўст!

Тун-кун милтиқ сотар қуролсоз,
 Олқишлайди сайёду сарбоз.
 Олис тоғда қоракўз кийик,
 Майса чимдир — дил тўла ҳадик.

Эй дўст!

Бир хоқон дер менга: “Уруғинг — Бургут,
 Айт, менинг теграмда айланиб учсин”.
 Мен дедим: “Чўққида тугилган ул ўт,
 Сенинг наст тегрангда қандайин учсин?”

Эй дўст!

Денгиз ёнмоқда, дер бир ақли ёйиқ,
 Ортидан ишониб чопар халойиқ.
 Кимнинг ақли қосир, билмай турибман,
 Кимни мен атайин гуноҳга лойиқ?

Эй дўст!

Эликдан ошибман, боламан ҳамон,
 Дунё ишларига қоламан ҳайрон:
 Ўрмоннинг четида пойлаб ётибди
 Кўрсичқон инини подшо — арслон.

Эй дўст!

Гарчи барчага тенг офтобнинг нури,
 Лекин башар, аён, турлик ҳолатда:
 Очлар — дастурхондан, қаранг-а, нари,
 Қорни тўқлар доим қўр, зиёфатда.

Эй дўст!

Билмадим, айтганим не деб йўзрилар,
Уйимни тунашиб кетди ўзрилар.
О, алам қилгани, йитди уларнинг
Эгри излариغا тушган тўзрилар.

Эй дўст!

Оламни бузгудек бир дам, бирпасда
Йўлбарс ўкиради темир қафасда.
Гарчи ҳимояда, қалтирар жайрон,
Меҳри қафасларга ортади чандон.

Эй дўст!

Чидай олмай дардга, азобга,
Қушдай ожиз қолган вақтларим
Отам каби тушади ёдга —
Чайир, голиб тоғ дарахтлари!

Эй дўст!

Менга инъом этди овда шахсувор
Аждар терисидан бир тасма — ёдгор:
Унинг бобосини кўп йиллар — қадим
Бўри ҳамласидан олиб қолгандим.

Эй дўст!

Баъзида яшаидан қолмайдир маъно,
Кўз юмсанг — тубсиз гор, кўз очсанг — сахро.
Горга тушиб кетсанг, чиқмайсан қайтиб,
Сахро қудуғига сув берсин Олло.

Эй дўст!

Бир бахил, қарагил, юзи кулади,
Бир эмас, гўёки юзи кулади.
Бир турли балиқ бу — ичи қоп-қора,
Қоп-қора заҳар у, ичи қуяди.

Эй дўст!

Ака-сингил каби бўри ва кийик
Ёнма-ён яшайди иноқ, беҳадик.
Фақат бу иккисин қоқ ўртасида
Нечун панжарали темир девор тик?

Эй дўст!

Тикондан гул, аридан — асал,
 Бемордан соғ ақл ва насл.
 Бу на жумбоқ, қани, ўйлаб кўр,
 Тилло — сохта, мис эрур асл.

Эй дўст!

Бу дунёда тилу тамоқ қаримайди,
 Доноларнинг минган оти ҳоримайди.
 Бўлар гапнинг бўларини айтавергил,
 Бўри ҳатто бир-бирига доримайди.

Эй дўст!

Ҳамён қаён кетди, билолмай қолдим,
 У ён-бу ён кетди, билолмай қолдим.
 Таҳоратга бордим, йўл тўсди бир кас,
 Инсон қаён кетди, билолмай қолдим.

Эй дўст!

Мардикор бозорга бордим. Қанақа?
 Бир жигит қошимга келди. Шунақа!
 Баҳойнинг қанча, деб сўраган эдим,
 Одамнинг баҳоси, деди, бир чақа!

Эй дўст!

Бу олам, билгилки, бир хонадондир,
 Дини бор, ё динсиз — бари бир жондир.
 Бунда мезбон йўқдир, зафарбардор йўқ,
 Бари бир-бирига мағлуб меҳмондир.

Эй дўст!

Бир жуфт чечак бир-бирига нозик чирмашур,
 Жуфт-жуфт бўлиб қалдирғочлар ўйнар, қувнашур.
 Тирикликнинг ҳикматларин жуфтликда кўрдим,
 Кўрдим, ҳатто азада ҳам жуфт-жуфт йиғлашур.

Эй дўст!

Томоғим бол тилайди — бору йўғимни билмас,
 Ўчоқдаги қозоним ўту чўғимни билмас.
 Битта жарликдирманки, ёр ёриғимни билмас,
 Барчасини билар — эски чоригимни билмас.

Эй дўст!

— Қандай омон чиқдинг очарчиликдан? —
Бой сўрар камбағал битта жигитдан.
— Бойбиччам тозимни яхши кўрарди,
Тунлари гўшт олиб келиб турарди.

Эй дўст!

Донишманду ўжар, ўзи билармон,
Ажойиб бир қавм, бир эл — шоирлар.
Дарё оқимиға қариши беомон
Сузмоқни хуш кўрган балиқдир улар.

Эй дўст!

Ҳақ дўст! Атрофинга қарайсан тўниб,
Бунча куйинасан ўтиндай ёниб.
Не ажаб, ўсса гар гиёҳ — доривор
Сассиқ ўт-алафлар орасида зор.

Эй дўст!

Чистон айтгум: бир базм, косагул — ганим,
Заҳари ичида эди — олганим.
Буткул ичмоғимни пойлаб турди у,
Ичдим — билмам недин тирик қолганим.

Эй дўст!

О, гарчи иймондан ажратар гумон,
Мени тушунмоғинг эмасдир осон.
Кулиб йиғлайману йиғлаб куламан,
Гули гирёнманми ё гули хандон?

Эй дўст!

Бир нозик қиз тиллашур қоплон билан,
Фил билан, илон билан, арслон билан.
Кўзин ўқи йўқ эмишки, отгум деса,
Боқ, ана шундоқ экан инсон билан.

Эй дўст!

Серёз томонларнинг узумидир Сўз,
Сахро-дашт томонлар гужумидир Сўз.
Сўз — инсофдан улуг, исрофдан хордир,
Ҳикмат аслиятин нон-тузидир Сўз.

Hilol, tilma tillarang dilni

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Инидан бошини чиқарар ҳакка.
Писта, бодомларнинг сояларида
Эчкиэмар ётар одамдай якка.*

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Инидан бошини чиқарар илон.
Бошини кўтариб қарар дунёга,
Дунёга ҳар кунни бўлади ҳайрон.*

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Инидан бошини чиқарар какку.
Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Инидан бошини чиқарар тулки.*

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Бўйинини кифтига тортар каламуш.
Тошибақа — бир тугун — сирли хазина,
Калтакесак
Чалқанча ётади пиёндай сархуш.*

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Тошларга илондай чирмашар илдиз.
Арча — учар қушга интилган найза,
Жайра — ёвга қариши бир халта бигиз.*

*Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Харсангда йигитдай ўлтирар бургут.
Тоғларнинг тип-тикка қояларида
Йиқилиб оёғин синдирар сукут.*

ЗИДЛОВЧИ БОҒЛОВЧИЛАР

Сиз катта кемада сузясиз, аммо
Сизнинг кемангиздан қайиғим авло.

Сиз учқур буроқда учясиз, лекин
Мен манзилга яёв бораман секин.

Сиз энг текис йўлдан келасиз, бироқ
Сизнинг йўлингиздан сўқмоқ яхишироқ.

* * *

Ўқ теккан қуш патидай тўзғир бахтли кунларим,
Гулханларим ўчмоқда, қолмоқда кукунларим.
Бир кун тўқман, беш кун оч, шиқирлайди суягим,
Тошга тушган қадаҳдай чил-чилдир бутунларим.

Оч бўлсанг, кўринмайди очуннинг чиройлари,
Кўксимда синиб ётар осмонларнинг ойлари.
Мен ўлмайман, тупроққа сув каби шимиламан,
Сиз ҳар куни тўй қилинг, эй дунёнинг бойлари.

* * *

Дарахт. Япроқ-япроқ йиртилаберсин,
Қозондан шамоллар ясаб тутқазай.
Кўксининг сеҳрига бошимни чайиб,
Киприкларим билан қудуқлар қазай —
Мени севса, оҳ, мени севса.
Илоннинг тилидан томган заҳардай
Қароғим чакиллаб оқсин лабига.
Тиззамнинг кўзига қуёш тўлдирай
Кириб гапига —
Мени севса, оҳ, мени севса.
Қалққан ва офтобда исинган
Балиқдай томоғим ёрилиб,
Ҳатто соясида гул бўлиб унай —
Мени севса, оҳ, мени севса.

* * *

Бу ерларга учириб келди мени шамоллар,
Оёқларнинг остида хазон янглиғ топталдим.
Толелар ато этди кўксимдаги заволлар,
Зах ижара хоналарда жоним сал-пал жол топди.

Тунлар менда тунайди,
Хазондай учар лабим.
Жисмим япроқдай титрар,
Титрар ҳориган қалбим.
Шеърсиз ҳам, сенсиз ҳам яшадим, Ҳаёт,
Ҳаёт, қизганмадим сени бадлардан.
Тунлари лашкарга дўниб мавжудот
Бадарга айлайди юрт ҳадларидан.
Руҳим зулумотининг
Ойи эрур ол юрак.
Қўлларимдан ясарлар
Тегирмон учун паррак.
Тепамда ёнаётир юлдузсуврат хавотир,
Ой-да қаровсиз қолган кунгабоқардай ночор.
Қиличин чил-чил этар ичимдаги баҳодир,
Биламан ё билмайман бошим узра нима бор.
Сукут мени қучоқлар,
Зулмат келтирар сужуд.
Хазон каби титрайди
Менда қариган вужуд...
Хазон каби титрайди менда қариган вужуд...

* * *

Тош, деразамни синдиргин,
Ўғри, ўғрилаб кет пулимни.
Кафтимда ўтларинг сўлдиргин,
Аёл, тўсиб чиқиб йўлимни.

Ўқ, менинг кўксимни изла, топ,
Қилич, бўйнимга кел яқин.
Найза, умуртқамни қилгин соб,
Илигимни чаққин, ай чаққин.

Бошимни айлантир, гўзал қиз,
Рақиб, ошимга заҳар сеп.
Довул, қолдирмагил мендан из,
Дарё, қалбимни оқиз — кет...

* * *

Келаман, деб келмади, нетай?
Ё дунёдан бош олиб кетай!
Айт, қуёш, у қаерда ҳозир,
Ҳузурига мен ўзим етай.

Келаман деб, келмади, майли,
Осмонлари менсиз ҳам ойли.
Биламан-ку, менсиз ҳам у қиз
Жуда бахтли, жуда чиройли.

* * *

Гўдак эдим. Биринчи калом
Қулоғимга айтилди: — Қулсан.
Бизга содиқ, вафодор гулом,
Ота-онанг учун бир гулсан.

Исиргадай тақиб қулоққа,
Асраб юрдим муқаддас сўзни.
Шундан буён дуч келган ёққа
Эълон қилдим қул дея ўзни.

Ҳамма қилган ишларни қилдим,
Юрдим ҳамма юрган йўллардан.
Мен ўзимни содиқроқ билдим
Хўжасига жами қуллардан.

Қун кечирдим ҳамма қатори,
Қарзларимга етмайди умрим.
Ёддан чиқмай эгамнинг бори
Мен ҳамиша бош эгиб турдим.

Олов бўлиб ёнади соҳиб,
Мен ҳамиша хокистар, қулман...
Шундан буён содиқлик қилиб
Қўп қатори оддий бир қулман.

* * *

Қутдим. Осмонлардан тушмади пари.
Қутдим. Ер қаъридан чиқмади аждар.
Тили бор не бўлса — алдади бари.
Мен-ла бир ёстиққа бош қўйди ханжар.

Дунё — таъмирталаб байтми, чолдубол.
Ҳувиллаб қолдилар минг йиллик эвлар.
Бутқул ўзиники қилсин шу аёл
Ё еб кетсин мени одамхўр девлар.

Бирорта киприкка керак бўлмасам,
Агар согинмаса бирорта юрак,
Юрсам — менинг билан дунё тўлмаса,
Ўлсам — йиғламаса онамдек фалак.

Агар қучоғимда бугун бахтиёр
Аёл эрта мени унутса агар,
Бугуноқ босиб қол кўҳна чолдевор,
Бугун еб кет мени одамхўр аждар.

* * *

Ўйгонурми кўнгил тошлари
Сўнги тирик томир додидан:
Ўтаманми қуёшдай ёнгин,
Қамиш капаларнинг ёдидан.

Бир пайт мени кўтариб юрган
Онам бели энди эгикми,
Опа, ўчоқ бошида мени
Кўрган илон ҳали тирикми?

Оғриғига заҳарлар сешиб
Сув ютарми отамдай далам,
Уй бўлай деб, каттармоқдами
Ҳар бир кесак, ҳар битта тош ҳам?

Она, бир кун бир ҳовуч ёнгоқ
Бергиндингиз сандиқдан олиб.
Укам билан ўйнадик, чақдик
Дарсдан қолиб, мактабдан қолиб.

Сўзларим бор бугун бир ҳовуч,
Ёнгоқ каби ҳеч чақолмайман.
Дарё бўлмоқчийдим, ўлди денгизим,
Энди дарё бўлиб ҳеч оқолмайман.

Ҳаёт нонин қаттиқлигидан
Тишларингиз тўкилди сизнинг.
Ўстираман бир дарахт, етса
Қалб сувига илдизи сўзнинг.

Ҳовлидаги қудуқ қуриса,
Қудуқ бўлай — сув ичсин тупроқ,
Сув ичсин кун бўйи ер чопган,
Ғўза чопиб чарчаган қишлоқ.

* * *

Хилол, тилма тилларанг дилни,
Турма онам каби бошимда.
Менга тақдир этилган йўлни
Ўтиб бўлдим ўттиз ёшимда.
Зуваламни қормоқда кулол:
Топганим — оз, йўқотганим — кўп.
Хайрлашмоқ оннда ҳилол,
Қизлар эмас, ўзинг сўнг бор ўп.
Шахло кўзлар эттилар хароб,
Жафоларин мукофот билдим.
Финжонларда ичиб майи ноб,
Жононларни ўтиб нуқл қилдим.
Исларидан маст шамол эсса
Юраг мни синдириб оттим.
Ким ўзимни, кимлари эса
Кийимимни қучоқлаб ётти...
Менга тақдир этилган йўлни
Ўтиб бўлдим ўттиз ёшимда.
Хилол, тилма тилларанг дилни,
Турма онам каби бошимда.

ЖАНГДАН СЎНГ

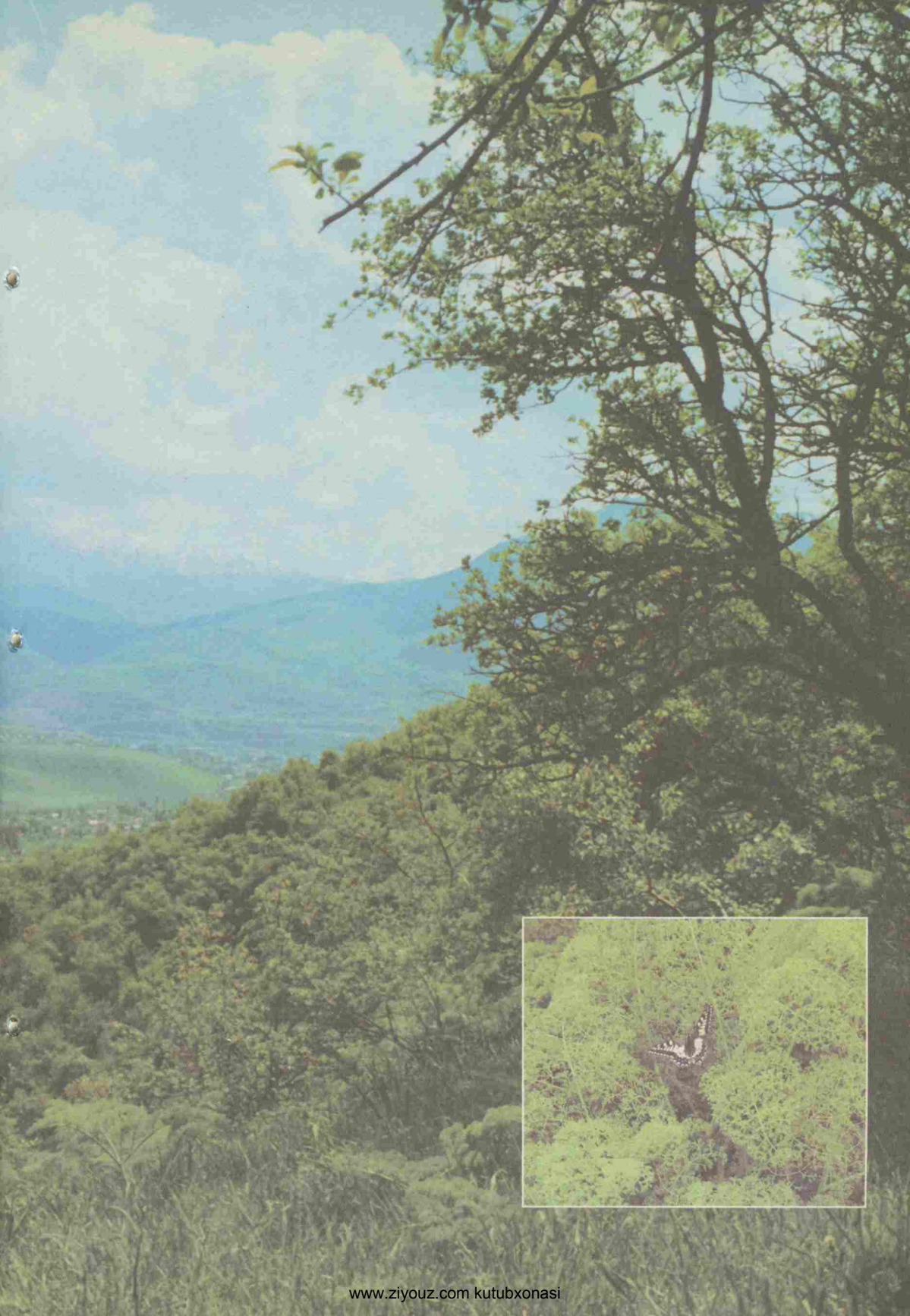
Бу кеча ҳам дастурхон бўм-бўши,
Бу кеча ҳам оч ухлар шамишир.
Бу кеча ҳам тўймаган чойнак
Пиёлага айтолмайди сир.

Бу кеча ҳам бир парча нон йўқ,
Бу кеча ҳам исимаиди уй.
Деразани тумандай йиртиб
Симиллайди шамол чалган куй.

Юрагимнинг тошзорларида
Бир маромда чопмоқда соат.
Уй-уйига тарқар китоблар,
Занжирларин узар итоат.

Бу кеча ҳам тошлар устида
Илдизлардай оқарар сочлар.
Бу кеча ҳам тўқлар голибдир,
Бу кеча ҳам мағлубдир очлар.

Nemis falsafasi va milliy g'oya

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Оврупода рўй берган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар фалсафий тафаккур ривожига ҳам катта таъсир кўрсатди. Буни жаҳон фалсафаси тараққиётида муҳим ўрин тутадиган немис фалсафаси мисолида яққол кўришимиз мумкин. Мазкур фалсафа ўша даврдаги ижтимоий жараёнлар маҳсули сифатида дунёга келди.

Одатда бу даврдаги туб ўзгаришлар француз инқилобига оид жараёнларнинг давоми, акс садоси сифатида талқин этилади. Немис фалсафасининг “француз инқилобининг немисча назарияси” дея таърифланишини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин. Бирок, немис фалсафасини англаш ва тушунтириш борасидаги бундай ёндашувларни инкор этмаган ҳолда, масаланинг моҳиятига оид баъзи фикр-мулоҳазаларни

баён қилиш фойдадан холи бўлмайди.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, немис фалсафасига хос бир бутун, янги-ча ва яхлит қарашлар инсоният тараққиётининг барча даврларида ҳам намоён бўлавермайди. Тарихнинг туб бурилиш паллаларида янги-янги муаммоларни ҳал этиш зарурати туғилади. Уларни ҳал этиш учун эса жамият аъзоларининг бир ёқадан бош чиқариб бирлашуви лозим бўлади. Бу жараёнда бунёдкорлик ғояларини ўз халқи онгига сингдирувчи зиёлилар қатламининг шаклланиши долзарб аҳамият касб этади. Бунёдкор ғояларнинг инсонпарварлик ва яратувчилик моҳияти ҳам айнан ана шу даврда кўзга ёрқин ташланади.

Шу маънода, немис мумтоз фалсафаси ҳам халқ тараққиётидаги туб бурилишлар даврининг ҳосиласи эди. Унда, бир томондан, немис халқи ҳаёти,

иккинчи томондан, Оврупо воқелиги ўзининг яққол ифодасини топди.

Маълумки, Қадимги Рим империяси анча узоқ ҳукмронлик қилди. Бунинг боиси шунда эдики, дастлаб босқинчилик ва талончилик орқали ўз империясини яратган римликлар кейинроқ баъзи қадрият ва ғояларни давлат бошқарувининг асосий тамойилига айлантирди. Улар бундай ғояларни ўзлари ўйлаб топмаган, балки қадимги юнонлардан ўзлаштирган эди. Яъни улар, тараққий этиш учун ўз ғоянг бўлмаса, ўзганинг ғоясидан фойдаланиб қол, деган қоида асосида иш кўрди. Оқибат шу бўлдики, римликлар давлатчилик ва уни бошқариш борасида Оврупо халқларига дарс бера олиш даражасига етди.

Бироқ, бу мамлакатда давлат бошқаруви борган сари бузғунчилик, талончилик, босқинчилик ғояларига эрк берган ҳукмдорлар кўлига ўта бошлади. Улар давлат тақдири билан қизиқмас эди. Бунинг натижасида Рим давлати инқирозга юз тутди. Шимолий Африка, Апеннин ва Пироней яриморолларидан Рейн соҳилларигача бўлган ҳудудларда ястаниб ётган буюк Рим империяси шу тариқа парчаланиб кетди.

Ундан ажралиб, мустақил бўлган давлатлар ўз йўлини топиб олиш борасида кўп қийинчиликларни бошдан кечирди. Сабоби — уларни тараққиёт сари етаклайдиган, бунга асос бўладиган ғоялар Ғарбда ҳали тўла-тўқис шаклланмаган эди. Овруполиклар бундай ғояларни топиш ўрнига бунёдкорликка зид бўлган салиб юришлари каби ғайриинсоний мақсадларни амалга оширишга куч сарфлади.

Аммо тарих қонунияти шундайки, у бир жойда тўхтаб қолмайди. Буюк жўғрофий кашфиётлар даврига келиб Оврупо ижтимоий ҳаётда хурофотга асосланган анъанавий муносабатлардан воз кечиб, не-не қийинчиликлар билан бўлса-да, амалда инсон ақли ва заковати имкониятлари чексизлигини исботлаш тамойилларига юз тутди. Бу ҳол шу давргача ҳукмронлик қилиб келган жаҳолат ўрнига илм ва маърифат йўлининг қарор топа бошлаганида намоён бўлади. Кишилар моддий ҳаётда ҳам ўз кундалик талабларини янада тўлиқроқ ва яхшироқ қондиришга хизмат қила оладиган саноат ишлаб чиқариш кўникмаларини эгаллай

бошлади. Шу тариқа жамият тараққиётида собиқ тузум ўрнига саноат ишлаб чиқаришига асосланган янги ривожланиш босқичи бошланди. Иқтисодиётдаги туб ўзгаришлар маънавий юксалиш билан ҳам узвий боғлиқ ҳолда кечди. Энг муҳими, тараққиёт гарови бўлган жараён — кишилар тафаккурини юксалтириш, уларнинг онгига илғор ғояларни сингдиришга хизмат қиладиган маърифатпарварлик оқими шакллана бошлади. Бундай мутараққий ҳаракат, айниқса, Франция ва Англияда авж олди. Маърифатпарварларнинг асосий мақсади этник тарқоқлик, диний хурофот ва мутаассиблик мафкурасини танқид қилиш орқали дунёвий, илмий ва фалсафий фикр эркинлиги учун кураш эди. Француз маърифатпарварлиги ҳам, инглиз маърифатпарварлиги сингари, фан ютуқлари асосида вужудга келди.

Маърифатпарварлар ик ғоялари материалистик, идеалистик ва дуалистик шаклларда намоён бўлди. Бироқ уларнинг барчасини умумлаштирувчи омил — юрт ташвиши, унинг келажаги, халқ фаровонлиги, давлат бошқарувини мукаммаллаштириш каби миллий ва умуминсоний қадриятлардан иборат эди. Шу боис XVIII асрга келиб Англия ва Франция Оврупо халқлари тараққиётида том маънода етакчилик қила бошлади. Тўғри, бу жараёнлар хурофот ҳукмрон бўлган тузум ва тизимда илдиз отган барча иллатларга тўлиқ барҳам бера олмади. Аммо, энг муҳими, маърифатпарварлик ҳаракати халқларни ўз олдига қўйган яратувчилик ғояларини амалга ошириш учун миллатнинг бирлашиши зарур эканини кўрсатди. Маърифатпарварлар инсонни энг олий мавжудот, табиатнинг олий неъматидеб эълон қилди. Уларнинг фикрича, инсоният ўз тараққиётида ақл ва озодлик тантанаси даврига қадам қўядиган палла етиб келган эди. Улар ўз умрини яшаб

бўлган тор ва биқик ижтимоий муносабатлар ўрнига оқилона муносабатларни шакллантириш ғоясини илгари сурди. Маърифатпарварлар наздида, саноат ишлаб чиқаришига асосланган янги муносабатлар, янгидан-янги моддий неъмат соҳалари ва корхоналарни вужудга келтиришига кўра, эски даврнинг табиий давоми бўлиб туюлар эди. Улар ҳали янги даврга хос зиддиятларни тўла англаб етмаган эдилар.

Саноатнинг, аста-секинлик билан бўлса-да, ривожланиши ижтимоий тузум таркиби ва мазмунини ўзгартира бошлади. Хусусан, бу даврда “жаҳон устахонаси”га айланган Англияда рўй берган кескин тараққиёт меҳнат унумдорлигининг тез ортишига, ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажми ва даражасининг ўсишига, аниқ фанларнинг ривожланишига катта туртки берди. Буларнинг барчаси ижтимоий тараққиёт учун янги имкониятлар яратди.

Бироқ тараққиёт диалектикаси учун хос бўлган зиддиятли жиҳатлар бу давр ривожини учун ҳам ёт эмас эди. Зеро, янгилик билан эскилик ўртасидаги кураш ҳеч қачон силлиқ кечмаган. Диалектик тараққиётга хос бундай хусусият Оврупо воқелигида ҳам тўлалигича намоён бўлди. Ҳали-ҳануз ўз ўрнини бўштишни истамаётган эски кучлар билан етилиб келаётган янги кучлар ўртасидаги зиддият Оврупо жамияти ҳаётининг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказиб турарди. Бундай мафкуравий кураш авж олган бир вазиятда муросасозлик йўлига ўтиб олган учинчи тоифа кучлар, барча даврлардагидек, бефарқлик ва лоқайдлик, таъбир жоиз бўлса, ўта айёрлик билан ушбу жараёнга ҳам хавф солиб турарди. Бу эса маърифатпарварларни янада жипслашишга, кучлироқ ва таъсирчанроқ ғоялар ўйлаб топиш ва уларни кишилар онгига сингдириш орқали бутун жамият риво-

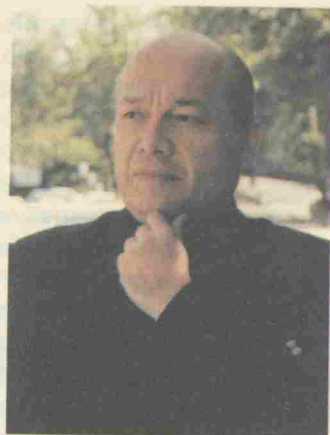
жи йўлида миллатни бирлаштиришга янада кўпроқ даъват этди. Оврупо бундай мақсадлар йўлида ғов бўлиб турган эски тартибларга қарши ҳатто уруш эълон қилишга ҳам мажбур бўлди. Чунончи, 1789-1794 йиллардаги инқилобий ҳаракатлар худди шу боис рўй берди ва Францияни ижтимоий тарқоқликдан халос этиб, унинг янгича тараққиёти учун шароит яратиб берди. XIX аср ўрталарида эса у жаҳоннинг энг ривожланган ва бошқаларга ўрнак бўладиган давлатларидан бирига айланди.

Бу даврга келиб Германия ҳам французлардан таъсирланди. Лекин у ҳали иқтисодий жиҳатдан жуда қолоқ, сиёсий жиҳатдан феодал тарқоқлик шароитида яшар эди. Расман бир-биридан мустақил бўлган турли немис давлатларида ҳукм сураётган феодал ер эгалиги, хунармандчилик, савдо-сотик, саноатнинг ривожланмагани халқнинг ижтимоий тараққиётига катта тўсиқ бўлмоқда эди.

Ана шундай бир вазиятда Германияда ҳам маърифатпарвар кучлар етишиб чиқа бошлади. Улар, Г.Гейне айтганидек, турли фалсафий тушлар кўрмаётган эди. Балки улар ривожланиш борасида французлар даражасига етиш учун биргина ҳавас билан эришиб бўлмаслигини тобора кўпроқ англаб етмоқда эди. Улар ҳам ҳар қандай ижтимоий тараққиёт учун миллатнинг бирлашуви, ягона мақсад йўлида бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қилиш асос бўлишини чуқур тушуниб, бу ғояни илмий асослай бошлади.

Немис халқи турли кичик давлатларга бўлиниб ётаверадими ёки биз миллат равнақига хизмат қиладиган ягона ва умумий байроқ остида бирлашиб тараққиётга эришамизми, деган масала немис маърифатпарварларини кўп ўйлантира бошлади. Натижада майда-майда немис ерларини ягона, кучли немис давлатига

бирлаштириш ғояси халқнинг миллий мафкурасига айланди. Немислар французларнинг айни шу масаладаги яқдиллик тамойилини ўзла-

ри учун асос қилиб олди. Немис зиёлилари ҳам миллат ва давлат манфаатларини уйғунлаштириш ғоялари атрофида бирлаша бошлади.

Немислар ягона миллий мақсадни амалга ошириш ишига тўсқинлик қилувчи кучларга қарши французлардек қатъий кураш олиб бориш даражасига етмаган бўлса-да, бироқ ўша пайтларда Германияда муаммолар ечимига хилма-хил фикрлар асосида ёндашув руҳидаги асарлар пайдо бўла бошлади. Шиллер, Гёте, Кант, Фихте, Гегель сингари немис мутафаккирларининг ижоди бунинг яққол далили бўла олади.

Немис фалсафаси туб ўзгаришлар даврининг муросасоз таълимотидир. Узоқ вақт Австрия-Венгрия империяси ва Овруподаги бошқа кучли давлатлар таъсири остида яшаб, ўрганиб қолган немис халқининг миллий хусусиятлари муросасоз бўлишга ҳаракат қилгани шуни тақозо этар эди. Англия ва Францияда, бундан фарқли ўлароқ шароит бошқача эди. Улар ҳар доим мустақил давлат сифатида яшаб келган эди. Бинобарин, бу мамлакат халқлари ҳам мустақилликни ўзлари учун табиий бир ҳол деб тушунар, унга асосланиб тараққиёт, эркинлик ва инсон ҳуқуқлари учун кураш олиб борар эди. Шу маънода, немис фалсафа-

си Гольбах, Гельвеций, Дидро каби француз маърифатпарварлари таълимотидан анча фарқ қилади. Агар француз воқелиги ўз алломаларини жанговарроқ йўл тутишга ўргатган бўлса, немис воқелиги эса ўзгача йўлдан боришга мажбур қилган. Бу ўринда гап хилма-хил вазиятлардаги муаммоларга бир хил ёндашмасликни таъкидлашдан иборат эмас, балки немис фалсафасида ўз воқелиги тараққиётига мос равишда умумий ривожланишлар назарияси бўлган диалектика таълимотига асос солинганини уқтиришдан иборат. Зеро, немис фалсафаси асослаб борган диалектик метод, диалектик мантиқ, тараққиётнинг қонуний жараён экани тўғрисидаги таълимот фалсафий тафаккур ривожининг энг катта ютуқларидан бири бўлгани шубҳасиз. Чунки немис фалсафасига қадар ўтган фалсафий таълимотларнинг катта камчилиги шунда эдики, улар оламни мураккаб ва зиддиятли тарзда, ички қонуниятлар тараққиётига боғлаб тушунтиришга қодир эмас эди. Аксинча, фалсафада нарса ва ҳодисаларни бир-биридан ҳоли, ўзаро боғланмаган ва турғун деб талқин этиш аънанаси ҳукмрон эди. Немис фалсафаси асослаб берган диалектик услуб эса оламни бир бутун ва ўзаро боғлиқ, доимий ривожланиб, тараққий этиб боровчи жараён сифатида тушунтирар эди. Билиш жараёнида оддийликдан мураккабликка, қуйидан юқорига қараб бориш тамойили ушбу услуб туфайли аънанага айланди. Шунгача тараққиётнинг манбаи борлиқдан ташқарида, қандайдир яратувчи кучнинг турткисидан иборат ибтидодан изланган бўлса, диалектик услуб ривожланиш ва тараққиёт ўз-ўзидан, ички зиддиятлар негизида содир бўладиган ҳодиса эканини асослаб берди.

Диалектик мантиқ эса инсон онги ва тафаккуридаги билиш жараёни ҳам қотиб қолган ҳақиқатлардан иборат

бўлмай, у бутун борлиқ ҳаракати каби ўзгарувчан, нисбий эканини исботлади. Бундай диалектик мантиқ тадқиқотчи учун фикрлаш жараёнининг моҳиятига кириб бориш, тафаккурда кечаётган мавҳум ҳодисаларни билиш ва қайд этиш, таъбир жоиз бўлса, унда бемалол ҳаракатлана олиш имконини берар эди. Немис фалсафаси ўзи таянадиган воқелик ва халқ қалбидаги эзгу ғояларни ифодалаган эди. Бу ғоялар немис халқи ҳаётининг таркибий қисмига айланди, уни бирлаштириб, олға ҳаракат қилишида энг муҳим омиллардан бири бўлди. Ушбу фалсафанинг миллийлиги ҳам айнан ана шунда кўринади. Зеро, ўз халқига хизмат қилган, унинг қалби ва онгининг таркибий қиммига айланган фалсафа нафақат миллий, балки умуминсоний ҳамдир.

Немис фалсафаси илғор таълимотлар кўпроқ жамият тараққиётидаги туб бурилиш даврларида яратилиши тўғрисидаги фикрларни яна бир қарра тасдиқлади. Шу жиҳатдан қараганда, XVII-XVIII асрларда иқтисодий жиҳатдан қоқ бўлган Францияда француз маърифатпарварларининг ўзига хос илғор фалсафий қарашлари вужудга келгани табиий ҳол деб баҳолаш зарур. Немис фалсафаси эса француз фалсафасидан руҳланмаслиги, миллат ва давлат тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ундан ўрганмаслиги мумкин эмас эди. Ўзаро тарқоқ, бир-бири билан бирлашмаган немис ерларининг аста-секин, тадрижий тарзда ягона давлатга бирлашуви ғояси немис файласуфлари учун диалектика назариясини яратишда замин бўлиб хизмат қилди. Кант, Шеллинг ва Гегель каби файласуфлар табиётшунослик борасида эришилган ютуқларни чуқур ўзлаштирди ва уларга таяниб, янги-янги илмий-фалсафий хулосалар чиқарди. Хусусан, денгиз тўлқинларининг ёпирилиб келиши ва ортга қайтишининг асосий сабаби ой-

нинг тортиш кучи билан боғлиқ экани, Қуёш системаси пайдо бўлиши ҳақидаги ўзига хос фаразларга ва бошқа кашфиётларга таянган ҳолда инсон ақли моҳиятига назар ташлаб, унинг воситасида кўриш мумкин бўлмаган сирларни очиш (Кант), бутун борлиқнинг бир бутунлиги ва тараққиёти ғояси (Шеллинг), борлиқ ҳеч қачон тайёр ва тугал нарса ва ҳодисалардан иборат бўлмаслиги, аксинча, юзаки қараганда ўзгармасдек туюлган буюмлар ҳам, тушунчалар ҳам тўхтовсиз ўзгариб туриши, ҳаёт аслида пайдо бўлиш, равнақ топиш ва кези келганда йўқ бўлиш босқичларини қамраб олувчи абадий янгиланиш жараёнидан иборат экани тўғрисидаги ғоялар (Гегель) — барча-барчаси немис файласуфларининг илмий хулосалари эди.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида оламнинг механистик манзараси тўғрисидаги назариялар яратиб бўлинган эди. Энди табиётшунос тадқиқотчиларни, оламнинг бундай илмий манзараси қониқтирмаётгани учун, борлиқ мавжудлигининг бошқа жиҳатлари, хусусан, кимёвий, биологик хоссалари ҳамда унинг шакл ва даражалари ҳам ўта қизиқтира бошлади. Бу даврда табиат фанлари олам ва борлиқнинг бир бутунлиги ва хилма-хиллиги тўғрисида бой маълумотларга эга бўла бошлаган эди. Бу эса, ўз навбатида, фалсафа фани олдида диалектик тафаккур усули ва асосларини яратиш вазифасини қўйди. Немис фалсафаси бу вазифани аъло даражада адо этиб, жаҳон фалсафаси тарихида муносиб ўрин эгаллади.

Умуман олганда, айнан немис жамиятининг XVII асрдаги ва XIX аср бошларидаги тараққиёт тарихини диққат билан таҳлил қиладиган бўлсак, бу жараёнлар кўпроқ тадрижий тарзда кечганига ишонч ҳосил қиламиз. Бу жараёнлар

Жордано Брунони ўтда ёққан, Галилейни тиз чўкишга, “Илоҳий комедия” муаллифи — Дантени сарсону саргардонликка маҳкум қилган Италия воқелигидан кескин фарқ қилади. Шунингдек, у ўз миллатини ин-қилобий фаолликка ундаган Жан Жак Руссо, халқни инқилобий қабоҳатларга бошлаган Марат Робеспьерлар мансуб бўлган француз воқелигидан ҳам фарқ қилади. Бу жараён немис миллатининг даҳосини оламга муқаррар суратда намоён этадиган Кантдан Шопенгауэргача бўлган миллат тафаккурининг улкан тадрижий ўзгаришларини қамраб оладиган бутун бир даврни ташкил этади. Бу даврни бизнинг миллий тафаккуримизда Мирзо Улуғбекдан то Алишер Навоий вафотигача бўлган ўзгаришлар жараёнига қиёслаш мумкин. Ана шу икки халққа оид тарихий даврнинг ҳар бирида табиий фанлардаги улкан ютуқлар миллатнинг ҳаёти, унинг фалсафасига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган, миллий тил ва адабиётни ривожлантириш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилган, жаҳон маданиятининг буюк дурдоналари сифатида тан олинган ноёб асарлар яратилган. Бизда мустақилликни асраш ва мустақамлаш ғояси бугунги кунда халқни яқдил этган бўлса, немисларда бирлашиш ва мустақил яшаш орқали ўзлигини намоён қилиш ғояси халқни улкан кашфиётларга, юксак тараққиёт сари интилиб яшашга илҳомлантирган. Бундай даврларда халқ ичидан донишманд йўлбошчилар, буюк алломалар етишиб чиққан, улар жамиятни олижаноб мақсадларга даъват этган, одамларнинг қалби ва шурига бунёдкор ғояларни сингдирган ва шу тариқа ўз мамлакатини ривожланишнинг катта йўлига олиб чиққан. Бу жиҳатдан немис мумтоз фалсафаси ҳар томонлама чуқур ўрганишга арзийди.

KELAJAK FANI

Коинот ва органик ҳаёт қай тарзда ва қандай омиллар таъсирида вужудга келган? Улар қандай қонуниятлар асосида бошқарилади? Табиат ва инсоннинг диалектик муштараклигини асослаб берадиган умумий назария яратилиши мумкинми? Бу каби саволлар азалдан энг буюк файласуф ва алломаларни қизиқтириб келади. Бундай муаммоларнинг ечимини излаб топиш жараёнида қанчадан-қанча оламшумул кашфиётлар яратилган, кўплаб назария ва илмий фаразлар илгари сурилган бўлса-да, аммо ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар камайган эмас. Жумладан, бугунги кунда органик ва ноорганик табиатнинг узвий боғлиқлигини асослаб берадиган космологик тараққиёт, яъни коинотнинг умумий назариясини яратиш масаласи йирик олимларнинг диққат марказида турибди.

Маълумки, XX асрнинг буюк алломаларидан бири Альберт Эйнштейн мазкур муаммонинг ечимини излаб топишга, таъбир жоиз бўлса, коинотнинг умумий формуласини яратишга умрининг сўнгги ўттиз йилини сарфлаб, сезиларли натижага эриша олмаган эди. Орадан ярим асрдан зиёдроқ вақт ўтган бўлса ҳам коинотнинг умумий назариясини яратиш муаммоси ҳануз ҳал этилмаган. Лекин А.Эйнштейннинг издошлари томонидан тадқиқотлар изчил давом эттирилмоқда, бир-биридан қизик, ҳатто баъзан ақлга сифмайдиган гоё ва илмий фаразлар илгари сурилмоқда.

Бундан бир неча йил илгари АҚШ Президенти Билл Клинтоннинг таклифига биноан фан ва техниканинг учинчи минг йилликдаги тараққиёти мавзусига бағишланган анжуманга машхур инглиз олими, Кембриж университетининг амалий математика ва назарий физика кафедраси мудирини, Нобель мукофоти сов-риндори профессор Стивен Хокинг ташриф буюриб, анчагина шов-шувга сабаб бўлган маъруза билан иштирок этган эди. Унда коинотнинг умумий назариясини яратиш (суперсимметрия гоёси), фаннинг

XXI асрдаги тараққиётининг умумий йўналишлари, биологик ривожланишда ирсий омилларнинг ўрни, инсон ва «ақлли» робот ўртасидаги рақобат масаласига оид фикр-мулоҳазалар илгари сурилган эди. Б.Клинтон ушбу маърузани тинглаб, бундай деган эди: «Бошқаларни билмадим-у, ammo мен учун бу маъруза унутилмас воқеа бўлди. Бир вақтлар Эйнштейн «Сиёсат фақат бугун учун зарур, тенглама эса абадийдир» деган экан. Майли, сиёсатни ҳозирча қўятурайлик, бироқ тенгламалар ҳақида айтмоқчиманки, профессор Хокинг ақл-заковати макон ва замон, коинот ва абадиёт ҳақидаги тасаввурларимизни тубдан ўзгартириб юборди».

Куйида Стивен Хокингнинг ўша маърузаси қисқартирилган ҳолда сиз, азиз журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Фаннинг келажаги ҳақида ўйлаганингизда, аввало, илмий-фантастик асарлар ёки улар асосида яратилган саргузашт фильмлар кўз ўнгингизда гавдаланади. Сирасини айтганда, Герберт Уэльснинг хаёлий романларида илмфан, технологик ҳамда ижтимоий-сиёсий тараққиёт ниҳоятда юксалиб кетган жамият акс эттирилади. Хўш, инсоният ана шу юксаликка қай даражада яқинлашган? Умуман, фан ва технологиянинг барқарор ривожланаётганини кузатиш бизга насиб этармикан? Машъум «буюк музлик» давридан кейин ўтган ўн минг йил мобайнида инсоният таназзулга юз тутган айрим «зулматли асрлар»ни эътиборга олмасак, фан ва технология узлуксиз ривожланиб келган. Инсоният яшовчанлигининг асосий белгиси ҳисобланган аҳоли сонининг муттасил ортиб бориши ҳам тараққиётдан дарак беради. Кейинги икки аср давомида дунё аҳолисининг миқдори ҳар йили маълум даражада кўпайиб бораётир. Аниқроғи, дунё аҳолиси 40 йилда икки баробар кўпаймоқда. Худди шундай ҳолатни илмий-техник тараққиётнинг яна бир муҳим кўрсаткичи — электр энергиясидан фойдаланиш ҳамда ил-

мий мақолалар миқдorigа нисбатан ҳам кузатиш мумкин.

Дарвоқе, илмий-техник тараққиёт таъсирида яратилган фантастик асарларда келажакнинг ҳайратомуз, воқелиқдан йироқ манзараси акс эттирилмоқда. Чунончи, «2001 йил» фильмида Ойда фазо базаси яратилгани ҳамда Юпитер сайёрасига космик саёҳат амалга оширилгани ҳақида ҳикоя қилинади. Фан ва техниканинг жадал ривожланишига қарамай, яқин йиллар ичида бундай улкан лойиҳаларнинг амалга оширилишини тасаввур этиб бўлмайди.

Келажакда қандайдир ташқи омиллар таъсирида илмий-техникавий тараққиётнинг бирданига тўхтаб қолишини ҳатто хаёлан ҳам тасаввур этиш қийин бўлсада, кейинги минг йилликда унинг бир маромда ривожланишига йўл қўйиб бўлмайди. Чунки демографик ўсиш тенденциялари шундан далолат берадики, 2600 йилга бориб аҳолининг кўпайиб кетганидан одамлар елкама-елка тик туришига тўғри келади, электр энергияси истеъмолининг ортиб кетиши натижасида эса сайёрамиз пўлат эритадиган хумдон каби қип-қизариб кетади. Яна бир мисол келтирамиз. Агар 600 йил мобайнида чоп

этилган китоблар устма-уст тахлаб қўйилса, унинг тепасига етиб бориш учун соатига 90 миль тезликда бир ой ҳаракатланишга тўғри келарди. Афтидан, бундай вазиятда электрон воситалар жонимизга ора киради. Ҳар ҳолда, 2600 йилга бориб барча бадиий ва илмий асарлар электрон воситалар ёрдамида ёзилиб, сақланса ажаб эмас.

Демак, экспоненциал (бир маромда) ривожланиш — боши берк кўчага олиб кириб қўяди. Хўш, шундай бўлса, инсониятнинг тақдири нима бўлади? Бу борада бир талай фаразларни илгари суриш мумкин. Энг даҳшатлиси — инсоният ядро урушига ўхшаган ҳалокат натижасида қирилиб кетиши мумкин. Инсоният батамом қирилиб кетмаган тақдирда ҳам, «Терминатор» фильмида акс эттирилганидек, ибтидоийлик даврига қайтиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо мен некинлик тарафдориман. Ўйлайманки, инсониятнинг ҳалокатга юз тутмаслиги, Армагеддон ҳамда варварлик даврига қайтмаслиги учун кўпгина имкониятлар бор.

Хўш, келгуси минг йилликда фан ва техника қай тарзда ривожлантирилиши лозим? Албатта, фаннинг минг йил давомида ривожланишини аниқ башорат қилиб бериш ҳеч кимнинг қўлидан келмас керак. Бироқ, учинчи минг йилликнинг илк асрида фан тараққиётининг энг муҳим йўналишлари хусусида фикр юришига асосларимиз етарли.

Фан тўғрисидаги замонавий тасаввурларимиз овруполик кўчманчиларнинг Шимолий Америкага ҳижрат қилган даврларига бориб тақалади. 1687 йилда Исаак Ньютон Кембрижда ўзининг машҳур гравитация (самовий жисмларнинг бир-бирига тортилиши) қонунини, 1864 йилда эса яна бир кембрижлик профессор Клерк Максвелл электр, магнетизм ҳамда ёруғлик жараёнларини асослаб, электр магнит майдони назариясини яратди. XIX асрнинг охирига келиб, бугунги кунда барча дарсликларга кирилган мумтоз қонунлар ёрдамида коинотдаги жараёнлар деярли тўла-тўқис

ўрганилди, деган тасаввур ҳосил бўлган эди. Асосий физик қонунлар жумласига кирадиган координат, ҳаракат ва айланиш тезлиги, энергия сингари тушунчаларнинг ўзгарувчанлигига қарамай, улар тенгламалар ёрдамида аниқ ифодаланиши мумкиндек туюлган эди. Аммо XX асрнинг бошларида амалга оширилган назарий ва тажрибавий тадқиқотлар натижасида энергиянинг мутлақо янги — дискрет шакли (квант) кашф этилди ва табиат ҳақидаги эски тасаввурларимиз чеклангани, табиий жисмлар кўзимизга силлик кўрингани билан, аслида, донасимон тузилишга эга экани маълум бўлди.

Квант механикаси деб ном олган янги назариянинг асосий ғояси XX асрнинг бошларида Нобель мукофоти соҳиблари Макс Планк ва Нильс Бор томонидан илгари сурилган. Мазкур назария табиатнинг тамоман янги қирраларини кашф этгани учун дастлаб унинг моҳияти табиатшунослик соҳасига мансуб бўлмаган кишиларга ғайритабиий туюлиши мумкин. Аммо вақти келиб, квант механикасининг гўё мантиққа зид туюлган ғоялари невараларимиз учун оддий гаплардек қабул қилинишига ишончим комил.

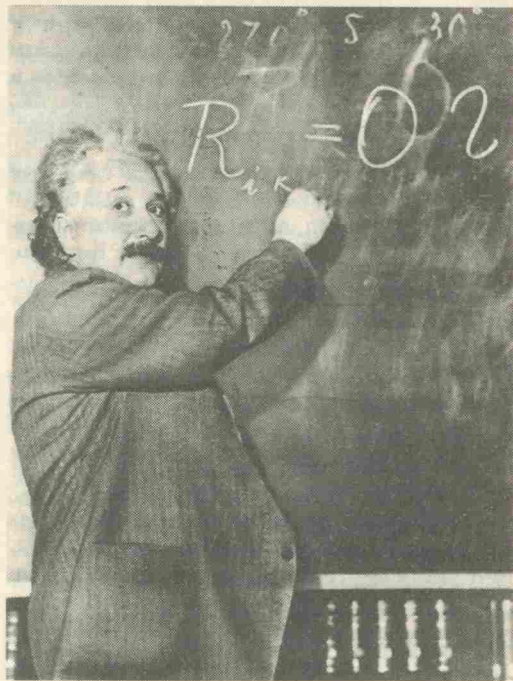
Квант назарияси нуқтаи назаридан қаралганда, воқелик объектлари бир хил тарихга эга бўлиши мумкин эмас. Коинотдаги ҳар қандай жисм, хоҳ улкан сайёра бўлсин, хоҳ кўз илғамас микрожисм бўлсин, унинг ривожланиш жараёни турлича, ўзгарувчан бўлади, Дейлик, кичик жисм муайян вақтда А нуқтасида бўлса, бирпасдан кейин унинг ҳаракат йўналиши (траекторияси) ўзгаради ва у бутунлай бошқа нуқтада бўлиши ҳам мумкин. Демак, жисмнинг В нуқтасида бўлиши эҳтимоллигини аниқлаш учун А ва В барча ҳаракат йўналишларининг умумий йиғиндисини топиш лозим.

Америкалик физик олим Ричард Фейнман илгари сурган ушбу ғоядан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, жисм тарихи унинг барча йўналиш траекторияларини (ёруғлик тезлигидан ҳам ортиқ тезликда ҳаракатланиши ва ҳатто вақт-

нинг орқага огиш ҳолатини назарда тутган ҳолда) қамраб олиши керак.

Кимдир вақт машинасини яратиш учун патент олишга ҳовлиқиб кетмасидан олдин оғоҳлантириб қўяй: оддий ҳолда ҳар хил замонларга сафар қилишнинг асло иложи йўқ. Аммо, назарий экспериментда вақтнинг орқага огишини кузатиш мумкин. Масалан, жисм детектори (ўта сезувчан махсус электрон қурилма) ёрдамида вакуум ҳолатида вақт жиҳатидан қарама-қарши ҳаракатланадиган ҳалқалар мавжудлиги аниқланган. Макон ва замонда нуқталар сони чексиз бўлгани боис жисмнинг туташ ҳалқалари ҳам чексиздир. Ҳалқалар сонининг чексизлиги ғояси заминда квант назарияси билан Эйнштейннинг нисбийлик назариясини уйғунлаштириш масаласи кун тартибига қўйилганда жиддий назарий муаммолар пайдо бўлади.

Энди XX асрнинг биринчи ярмида рўй берган яна бир буюк илмий инқилоб — нисбийлик назариясига келиб тақалдик. Унга кўра, Ер бизга айлана шаклида эмас, ясси кўрингани билан, аслида, макон ва замон эгри шаклга эга экани, жисм ва энергия таъсирида ўзгариши мумкинлигини асослайди. Яъни, жисм туташ ҳалқаларининг чексизлиги чексиз энергиянинг вужудга келтириши ва бу ҳол макон ва замоннинг бир нуқтага туташувига сабаб бўлади. Демак, замон ва макон, яъни коинотнинг янги назариясини яратиш учун, аввало, чексизлик муаммосини ҳал этиш зарур. Бошқача айтганда, мазкур назария жисмнинг чексизлиги ғоясига таянмаслиги лозим. Шундагина квант назариясини умумий нисбийлик назарияси билан уйғунлаштириш ва коинотнинг янги фундаментал қонуниятларини кашф этиш мумкин бўлади. Дарвоқе, 1980 йилда чоп этилган мақолаларимдан бирида коинотнинг умумий назарияси XX асрнинг охиригача яратилиши тахмин қилинган эди. Сўнгги йигирма йил ичида бу борада жиддий натижаларга эришилган бўлса-да, илмий тахмин назария даражасига кўтарилиши учун

ҳали жуда кўп бош қотиришга тўғри келадиган кўринади.

Энди эришган ютуқларимиз хусусида. XX асрнинг бошларида биз табиий жисмлар фаолиятини мумтоз физика фани қамровида (миллиметрнинг юздан бири) ўрганишимиз ва таҳлил этишимиз мумкин эди, холос. Сўнгги ўттиз йил мобайнида атом физикаси соҳасида амалга оширилган тадқиқотлар микролам ҳақидаги тасаввурларимизни беқиёс даражада кенгайтириб юборди. Энди биз миллиметрнинг миллиондан бир қисмидан ҳам кичик жисмлар ҳаракатини ўлчаш имкониятига эга бўлдик. Бир қараганда, бу жараён чексиз давом этадигандек туюлади. Аммо бир-бирининг ичига жойлаштирилган ёғоч қўғирчоқларнинг энг кичкинаси бўлгани каби, табиий жисмларнинг ҳам ҳажм жиҳатдан сўнгги чегараси — кичкинаси бўлиши керак-ку!

Хусусан, бугунги кунда планк ўлчами физикада энг кичик табиий жисм сифатида тан олинган. Аммо, ҳажми ниҳоятда кичик жисм ҳаракатини кузатиш, унинг

турли-туман физикавий хоссаларини ўрганиш имкониятини берадиган қурилмани яратиш асло мумкин эмас. Чунки бунинг учун катталиги Қуёш тизимидек келадиған қурилма барпо этишга тўғри келар эди. Табиийки, бунинг ҳеч қандай иложи йўқ. Шу боис фақат электрон ҳисоблаш машинасиғина ҳатто энг кичик атом заррачасининг андозасини яратиш, уни ҳар томонлама тадқиқ этиш имкониятини беради.

Коинотнинг янги назариясини яратишда табиатдаги симметрия ёки мувозанатнинг янги тури — илмий истилоҳда суперсимметрия деб аталган концепция муҳим ўрин тутди. Бу концепция табиатдаги оддий симметрик ўлчамлардан ташқари, суперсимметрик жисмлар ва уларнинг акси — антижисмлар мавжуд бўлиши керак, деган ғояга суянади. Назарий жиҳатдан қаралса, бундай жисмларнинг мавжудлигига шубҳа йўқ. Бир неча йил илгари бу ғояни амалий тажриба асосида синаб кўриш учун АҚШда махсус лойиҳа ишлаб чиқилган, Техасда ўта кучли ўтказувчанлик қувватиға эға бўлган «Супер Коллайдер» ядро қурилмаси барпо этила бошлаган эди. Афсуски, ҳатто АҚШдек қудратли давлатда ҳам, маблағ етмагани учун, лойиҳа «музлатиб» қўйилди. Шу боис биз бугун суперсимметриянинг мавжудлигини асослаб бериш учун математик формула ва тенгламаларнинг мантиғигагина суянишга мажбурмиз. Айрим назариётчи олимлар Женевадаги ядровий тадқиқотлар марказида жойлашган атом тезлатгичи ёрдамида амалга оширилаётган экспериментал изланиш натижаларига умид боғламоқда. Лекин, нима бўлса ҳам, бу сирли жумбоқ XXI асрнинг охиригача албатта ўз ечимини топади. Хўш, ундан кейинчи? Коинотнинг барча умумий қонуниятлари тўлиқ ўрганилди, дейиш мумкинми? Йўқ, албатта. Чунки барча жонли ва жонсиз силсила мураккаблигининг чекчегараси бўлмагани каби, уларни тадқиқ этиш ҳам чексиз жараёндир. Ҳеч ик-

киланмасдан айтиш мумкинки, фаннинг учинчи минг йилликдаги тараққиёти ана шу мураккабликни янада теранроқ англаш, босқичма-босқич тадқиқ этиш билан боғлиқ бўлади.

Жисмлар ичида энг мураккаби — бу, шубҳасиз, инсон жисмидир. Тириклик бундан тўрт миллиард йил илгари сайёрамизни қоплаб ётган уммонларда ҳосил бўлгани тўғрисида фаразлар мавжуд. Аммо, мазкур жараённинг айнан қандай кечгани бизга маълум эмас. Ҳаёт атомларнинг тасодифий тўқнашуви таъсирида тирик жисмнинг қайта яратиш имкониятиға эға бўлган йирик макромолекулаларнинг шаклланиши туфайли пайдо бўлгани ҳақида илмий фараз (*масалан, академик А.И.Опарин концепцияси — тарж.*) илгари сурилган. Биз бундан тахминан уч ярим миллион йил илгари дезоксирибонуклеин кислотасининг (ДНК) ҳосил бўлгани ва у иккиланган спиралсимон тузилишға эға эканини биламиз, холос. Кейинги йилларда амалга оширилган тадқиқотлар натижасига кўра, ДНКнинг спиралсимон пиллапоясига турли нуклеин кислоталарнинг жойлашиш тартиби тирик жисмни яратиш учун керакли бўлган ирсий маълумотни белгилаб берар экан. Аммо бу жараёнда, хусусан, аминокислоталарнинг пиллапоя зинасида жойлашиш тартибининг бузилиши оқибатида тасодифий хатоларға йўл қўйилиши мумкин. Аксарият ҳолларда бундай хатолар ДНКнинг тирик жисмни яратиш борасидаги фаолиятини бутунлай тўхтатиб қўйиши ёки мутацияларни (ирсий бузилиши) келтириб чиқаради. Аммо, ҳар қандай қоидада истисно бўлгани каби, айрим ҳолларда ирсий хато ва мутациялар ДНКнинг тирик жисмни яратиш фаолиятиға салбий таъсир этмаслиги, аксинча, унинг яшовчанлигини янада кучайтириши мумкин.

Ирсий ўзгариш ё бузилиш — мутациялар таъсирида рўй берадиган табиий танлов қоидасини кембрижлик яна бир буюк олим — Чарльз Дарвин 1857 йилда

кашф этган эди. Табиийки, у вақтда Дарвин ирсий қонуниятлар механизмидан ҳам, ДНК фаолиятида нуклеин кислоталарнинг аҳамиятидан ҳам мутлақо беҳабар бўлган. Бугун ҳар бир мактаб ўқувчиси нуклеин кислоталарнинг муайян тартибда жойлашгани ҳақидаги маълумот тадрижий тараққиёт ва унинг тобора мураккаблашувининг асосий омили эканини билади.

Мавжуд маълумотларга кўра, сўнгги ўн минг йил мобайнида инсон ирсиятида (ДНКсида) сезиларли ўзгаришлар рўй бермаган. Аммо учинчи минг йилликда уни тубдан ўзгартириш имконияти пайдо бўлади. Бу ўринда мен биринчи галда ирсий муҳандисликни назарда тутяман. Эҳтимол, аҳолининг аксарият қисми, ҳатто олимлар ҳам фаннинг бу йўналишини бутунлай тақиқлаб қўйишни ёқлаб чиқар. Бироқ шахсан мен ишларнинг чапласига кетишига ишонмайман. Назаримда, ўсимлик ва ҳайвонлар ирсиятини ўзгартириш амалиёти, аввало, иқтисодий манфаатлар нуқтаи назардан жадал суръатларда ривожланишига асло шубҳа йўқ. Бинобарин, ирсий муҳандислик технологиясини бевосита инсонга (*дейлик, унинг зотини такомиллаштириш, ирсий касалликларнинг олдини олиш ва ҳоказо — тарж.*) қўллайдиганлар ҳам кўплаб топилади. Албатта, ирсиятни ўзгартириш борасидаги илмий изланишлар талай ижтимоий, сиёсий ва ҳатто маънавий-ахлоқий муаммоларни келтириб чиқариши аниқ. Мен ирсий муҳандисликни ёқлаб чиқмаётган бўлсам-да, сизу бизга ёқадими-йўқми, кейинги минг йилликда унинг амалиётга жорий этилиши муқаррар эканини эътироф этмоқчиман, холос. Шунинг учун «Юлдузларга саёҳат»га ўхшаган илмий саргузашт асарларда акс эттирилган 400 яшар инсоннинг ирсий кўрсаткичлари ўзгармай қолганига ишониш қийин. Шубҳасиз, инсониятнинг ирсий тараққиёти ДНКнинг янада мураккаблашуви, инсоннинг ақлий ва жисмоний томондан такомиллашуви йўлидан кетади, деб ўйлайман. Бу, бир

томондан, узоқ фазовий саёҳат шарт-шароити ва талаблари, иккинчи томондан, инсон ва электрон робот ўртасидаги кураш борган сари кескин тус олиши эҳтимоли борлиги билан узвий боғлиқдир.

Шу вақтгача яратилган ЭҲМнинг ҳозирча «ақли» йўқ ва инсонга нисбатан унинг ягона афзаллиги — тезкорлиги. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, негаки, ҳатто энг оддий чувалчангнинг тузилиши ҳам замонавий технологиялар асосида яратилган ўта мураккаб роботникидан мукамалроқдир. Лекин, компьютер ва робот сингари электрон қурилма Мур қонунига бўйсунганини унутмаслигимиз лозим. Зеро, мазкур қонунга кўра, ҳар ўн саккиз ойда компьютер тезлиги ва мураккаблик кўрсаткичи икки баробар ошади. Бу жараён компьютер мураккаблиги жиҳатидан инсон мияси, ақлий имкониятлари билан тенглашгунга қадар давом этса керак. Аммо инглиз олими, кибернетика соҳасидаги етакчи мутахассис Тьюрингнинг «Машина фикрлай оладими?» деган саволи ҳозиргача жавобсиз қолмоқда. Баъзи олимларнинг фикрича, компьютер ҳеч қачон инсон ақлий имкониятлари даражасига кўтарила олмайди. Бироқ, ўта мураккаб кимёвий молекулалар инсон ақлий фаолиятини таъминлар экан, нима учун мураккаблиги жиҳатидан унга тенг компьютер электрон қурилмаси «фикрлай» олмас экан? Менимча, худди шу минг йилликда фикрлай оладиган, ўзидан ҳам мураккаброқ ва «ақлли»роқ электрон робот яратилишига инсоният гувоҳ бўлади. Эҳтимол, буларнинг барчаси бизнинг асримизда рўёбга чиқмас. Аммо минг йилликнинг охирида фан ва технологияда улкан ўзгаришлар рўй бериши шубҳасиздир. Шу маънода, инсониятнинг келажаги порлоқ. Лекин минг йилдан кейин нима бўлишини тасаввур этиш қийин. Шуниси аниқки, коинот тартиботи тамоман бошқача бўлади.

Баҳодир ЗОКИР таржимаси.

**КОИНОТ
УМУМИЙ
НАЗАРИЯСИНING
ШАКЛЛАНИШ
БОСКИЧЛАРИ**

ГРАВИТАЦИЯ НАЗАРИЯСИ

КВАНТ НАЗАРИЯСИ

2000 йил
1990 йил
1980 йил
1970 йил
1960 йил
1950 йил
1940 йил
1930 йил
1920 йил
1910 йил
1900 йил

Эдвард Виттен
1995 йилда коинотнинг умумий назариясига оид барча ёндашув ва гояларни бириктирган янги назарияга асос солган.

Жон Шварц
1984 йилда квант ва гравитация хоссаларини бириктирган янги назария яратган.

Стефан Вайнберг
1967 йилда ядровий заиф ҳамда электр магнит боғланишнинг умумий назариясини илгари сурган.

Ричард Фейнман
1948 йилда квант механикаси ҳамда Максвелл электродинамикасини бириктирган квант электр динамикаси назариясига асос солган.

Альберт Эйнштейн
1916 йилда эълон қилган нисбийлик назариясида гравитация хоссаси, макон ва замоннинг ўзарувчанлиги, нисбийлигини асослаб берган.

Исаак Ньютон
1667 йилда самовий jismlar ҳаракатини бошқариб турган гравитацион боғланиш хоссасини кашф этиб, назарий физика фундаментал қонуналарига асос солган.

Жеймс Клерк Максвелл
1864 йилда электр ва магнетизм хоссаларини бириктирган электромагнетизм назариясини яратган.

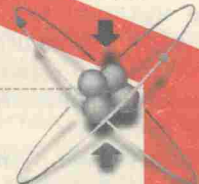
Гравитация хоссаси

Жисм ва элементар заррачалар оғирлигига таъсир этувчи физикавий жараён.

Электр магнетизм хоссаси

Электр ва жисмнинг узвий боғлиқлигини ифодаловчи физикавий жараён.

Муррей Гелл-Манн
1964 йилда атом ядросида нейтрон ва протондан ташқари кварк заррачалари ҳам мавжудлигини исботлаб берди. Бу атом заррачалари кучли боғланишнинг умумий назариясининг яратилишига замин яратди.

Энрико Ферми
1934 йилда атом заррачалари заиф боғланишнинг математик назариясини яратди.
1938 йилда суъдий радиоактивлик хоссасини кашф этган.

Заиф боғланиш

Атом заррачаларининг радиоактив бўлишини ифодалайдиган жараён.

Кучли боғланиш

Қисқа масофада намоён бўладиган ҳамда атом ядросининг бўлимаслигини таъмин этувчи жараён.

“Der Spiegel” журнаlining 1999 йил 30-сонидан олинди.

КОИНОТНИНГ ЯНГИ НАЗАРИЯСИ ҚАЧОН ЯРАТИЛАДИ?

Мана, азиз журналхон, Стивен Хокингнинг коинот умумий назариясини яратиш тўғрисидаги мулоҳазалари билан танишдингиз. Албатта, турмуш ташвишларига ўралашиб, фақат бугунини ўйлаётган одам учун олимнинг фикрлари хаёлпарастлик бўлиб туюлиши турган гап. Лекин, эслатиш жоизки, И.Ньютон, К.Максвелл, А.Эйнштейн, М.Планк, Н.Бор сингари «хаёлпараст» алломаларнинг оламшумул кашфиётлари натижасида коинотнинг сирсинаотлари, макро ва микролам жараёнларини бошқарадиган қонуниятлардан воқиф бўлдик. Жумладан, А.Эйнштейннинг нисбийлик назарияси коинотдаги механик ҳаракат ҳамда жисмларнинг бир-бирига тортишиш қонуниятларини тушунтириб берган эди. Мазкур назария яратилгандан кейин Эйнштейн умрининг охиригача электр магнит ва гравитацион боғланишнинг умумий назариясини яратишга кўп меҳнат сарф қилган бўлса-да, афсуски, муваффақиятга эриша олмаган. Бу масаланинг ечими кейинги авлод вакиллари, Нобель мукофоти соҳиблари— С.Файнберг, Ш.Гелшоу, Абдус Салом, Р.Фейнман каби олимлар чекига тушди. Уларнинг тадқиқотлари негизда жисмларнинг электромагнит ҳамда ядровий реакцияда намоён бўладиган кучли ва заиф ўзаро боғланишини асослаб берадиган назария вужудга келди.

Илм-фан олдида турган навбатдаги долзарб вазифа — жисм ўзаро боғланишининг тўрт тури: электр магнит, кучли, заиф ҳамда гравитация хоссасини умумий назария нуқтаи назаридан асослаб беришдан иборат.

Ҳозир дунёдаги кўплаб илмий марказларда атоқли назариётчи олимлар С.Хокинг **суперсимметрия** деб атаган ниҳоятда мураккаб ва кенг қамровли муаммо устида бош қотирмоқда. Хокинг на-

заридан, мазкур муаммо ҳал этилса, коинотни бошқариб турган асосий қонуниятларни асослаб берадиган умумий назария яратилади. Ундан кейин фан асослаб бериши лозим бўлган йирик муаммо қолмайди. Энди у мавжуд мураккаб тизимларни янада такомиллаштириш, аниқроғи, умумий назария негизда янги технологияларни яратиш билан чекланади, холос.

Бундан юз йил илгари профессор Жоли илмга эндигина қадам қўйган шогирди Макс Планкка (у 1919 йили Нобель мукофотига сазовор бўлган): «Азизим, назарий физика билан шуғулланишнинг маънисини йўқ, чунки унда бир-икки та майда-чуйда бошқотирмалардан бошқа жиддий муаммо қолмади», деган экан. Ажабланарлиси шундаки, сал вақт ўтмай ана шундай майда-чуйда «бошқотирма»ларнинг биридан — нисбийлик назарияси, иккинчисидан — квант механикаси вужудга келган эди. Эҳтимол, Хокинг ҳам Жоли сингари янглишаётгандир? Очигини айтганда, олимнинг илмий башоратлари ортида бизни ақл бовар қилмайдиган буюк кашфиётлар кутмаётганига ким кафолат бера олади?

Дарҳақиқат, XIX асрнинг охирида Жоли сингари олимларга табиат сирсинаотлари тўлиқ кашф этилгандек туюлган эди. Аммо XX аср бошидаги илмий инқилоб фан ва техника тараққиётини янги босқичга кўтарди. Шу ўринда савол туғилади: хўш, бугунги кунда табиатда ўз ечимини топмаган муаммо қолмаган дейишга асос борми? Йўқ, албатта. Бундай муаммолар тўлиб-тошиб ётибди. Улардан бири — Хокинг тилга олган ҳаётнинг пайдо бўлиши масаласидир. У тасодикий мутация ва табиий танлов таъсирида ирсиятнинг асоси — ДНК молекуласининг ҳосил бўлиши тад-

рижий ривожланишни бергани тўғрисида фикр юритади. Аммо жиддийроқ ўйлаб кўрсак, наҳотки табиатнинг буюк мўъжизаси — органик ҳаёт қандайдир молекулаларнинг тасодифий тўқнашуви оқибатида содир бўлган бўлса?! Ёки яна бошқа бир мисол — онг ва унинг шаклланиши масаласини олиб кўрайлик. Бундан тахминан икки ярим минг йил илгари антик дунё алломаси Арасту онг ва жисмнинг ўзаро боғланиши масаласини ўртага қўйган эди. Сирасини айтганда, ҳали-ҳануз бу масала илмий ечимини топмаган. Телекинез, телепатия, олдиндан башорат қилиш каби онгнинг ғайритабиий ҳодисалари хусусида сўз кетганда, буюк файласуфлар ҳам, олий нерв фаолиятини тадқиқ этган физиологлар ҳам елка қисиб кўя қолади.

С.Хокинг орзуси рўёбга чиқиб, супергравитация назарияси яратилди ҳам дейлик. Бу юқорида тилга олинган масалаларнинг ойдинлашувига, жиндек бўлсада, ёрдам берармикан? Аслида ҳам шундай назария яратилиши мумкинми-йўқлигини жиддий ўйлаб кўриш керак.

Кембриж университетининг амалий математика кафедрасига Хокингдан олдин раҳбарлик қилган инглиз олими Поль Дирак (1933 йилда Нобель мукофотиغا сазовор бўлган) физика соҳасида ҳал этилиши лозим бўлган бош муаммо ҳақида шундай деган: «Ҳозирги вақтда физика фанида ўз ечимини кутаётган асосий масала, шубҳасиз, вакуум (бўшлиқ) хоссаларининг илмий тадсифидир». Чиндан ҳам, оддий вакуум хоссаларини теран ўрганмасдан туриб, мураккаброқ физикавий жараёнларни қандай тадқиқ этиш мумкин?

Қарийб ярим асрдан кейин П.Диракнинг фарази тўғри бўлиб чиқди. 80-йилларда рус олимлари Ю.Бауров ва Г.Шипов амалга оширган тадқиқот натижасида вакуумнинг физикавий назарияси ҳамда физикавий боғланишнинг тамоман

янги шакли яратилди. Бугунги кунда бу ёндашув шунчаки назария бўлиб қолмасдан, унинг воситасида янги физикавий тамойиллар асосида ишлайдиган саноат ускуналари яратилмоқда. Энг қизиғи шундаки, мазкур назария инсон онги фаолиятининг янги қирраларини очиб берди. Жумладан, физикавий вакуум (бўшлиқ) назариясидан келиб чиқадиган асосий хулоса шундан иборатки, биологик тизим қодир бўлган нарсага электрон ускуналар ёрдамида эришиб бўлмайди. Эътибор қилган бўлсангиз, С.Хокинг келажакда инсон ақлига тенг «ақлли» сунъий электрон ускуна яратилишига шубҳа қилмайди. Аммо фан тарихи шундан далолат берадики, электрон ускуналар қанчалик тараққий этмасин, барибир, улар инсон тафаккури, ақли-заковати ҳосиласи бўлгани боис, ҳеч қачон инсонга тенглаша олмайди. Зеро, Парвардигори олам яратган инсон Яратувчисидан мукамал бўлмагани каби, инсон ақли, тафаккури билан яратилган «сунъий ақл» ҳам хўжасидан ақлироқ, мукамалроқ бўлиши мумкин эмас. Инсон камолотнинг юксак чўққиларига интилгани сари унинг тафаккури маҳсули бўлмиш «ақлли» машиналар ҳам такомиллашиб бораверади. Улар инсон устидан ҳукмронлик қилувчи кучга эмас, унинг жисмоний ва ақлий меҳнатини энгиллаштирувчи, унга сўзсиз итоат этувчи энг яқин дастёрга айланади. Бунинг аксини эса С.Хокинг тилга олган саргузашт фильмлардагина кўрган маъқулроқ...

Очигини айтганда, Хокингнинг бошқа фаразлари ҳам илмий ҳамда тарихий ҳақиқатга у қадар мос келмайди. Жумладан, сайёраамиз аҳолисининг ўсиши экспоненциал қонуниятларга бўйсунмиши тўғрисидаги мулоҳазаларини сўнгги йилларда амалга оширилган комплекс тадқиқот натижалари инкор этмоқда. Маълум бўлишича, аҳоли ўсиши экспо-

ненциал қонуниятлардан ҳам кучлироқ бўлган — гипербологик қонуниятларга бўйсунар экан. Агарда жараён чизма ёрдамида ифодаланадиган бўлса, 2030 йилга келибоқ дунё аҳолисининг ўсишини акс эттирувчи эгри чизиқ энг юқори нуқтага қараб интилар экан. Яъни, демографик инқироз, Хокинг таъкидлаганидек, 2600 йилда эмас, XXI асрнинг биринчи ярмида рўй бериши кутилмоқда. Бунинг оқибатида қандай вазият вужудга келиши мумкинлигига Хокинг эътибор бермайди. Умуман, унинг концепциясида давримизга хос энг муҳим муаммо — глобал тадрижий инқироз масаласи эътибордан четда қолиб кетган. Сирасини айтганда, демографик (нуфусий) портлаш ана шу инқирознинг бир томони бўлса, унинг иккинчи томони — глобал экологик вазиятнинг кескинлашувидир. Замонавий эколог олимларнинг аксарияти бугунги техника тамаддуни натижасида инсониятнигина эмас, Ер биосферасини сақлаб қолиш имкониятлари ҳам тобора камайиб бораётгани тўғрисида бонг урмоқда.

Стивен Хокинг назарияси кўпчиликка ажабтовур, ҳатто жозибали кўринса-да, у мазмун-моҳияти жиҳатидан бирёқлама, маҳдудроқ экани ҳам сир эмас. Чунки Хокинг инсоният тақдирига фақат технологик, техникавий тараққиёт нуқтаи назаридан ёндашади. Аммо бу жараёнга таъсир этадиган ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, маънавий омилларни тадқиқ этмасдан туриб, инсоният келажаги ҳамда фан ва техника тараққиётини тасаввур этиб бўлармикан?

Илм-фан ютуқларидан руҳланган олим назарида барча муаммолар илмий-техникавий тараққиёт воситасида ҳал этилиши мумкин. Бизнингча эса, жамият омоллари ва инсониятнинг маънавий-ахлоқий қадриятларида туб бурилиш ясамай туриб, бирон бир соҳада жиддий муваффақиятга умид боғлаш амримаҳол.

ФАН ОЛАМИДА НИМА ГАП?

Суперсимметрия ғояси кoinотнинг бизга кўринмас галактикасида материя ва энергиянинг тамоман янги, ғайритабиий шакллариининг мавжуд эканини тахмин қилиш имкониятини яратади. Шундай қилиб, Г.Уэльснинг «Кўринмас одам» асарида тасвирланган ҳар қандай девор ёки тўсиқдан бемалол ўта олиш қobiliяти у ерда оддий бир ҳол бўлиши мумкин.

**Профессор С.Геймс,
Америка ядро физиклари
юшмаси аъзоси**

Юрак «ўстириш» технологияси

Бир гуруҳ АҚШ, Англия, Канада ва швейцариялик биотехнологлар томонидан инсон тўқималаридан сунъий юракни «ўстириш» лойиҳасининг амалга оширилиши трансплантологияда (инсон тана аъзоларини кўчириб ўтказиш) инқилобий ўзгаришларга олиб келиши мумкин. Бу изланишлар натижасида «тўқима муҳандислиги» технологиясининг яратилиши, трансплантация муолажаси учун исталганча «эҳтиёт қисмлар» тайёрлаш имконияти туғилади. Муҳими, тўқималар беморнинг ўзидан олинishi туфайли унга бошқа одамнинг кўчириб ўтказилган аъзоси мос тушиш-тушмаслиги муаммоси ўз-ўзидан ҳал этилади.

Ажабтовур “электрон кўл”

Инглиз олимларининг ўттиз беш йиллик изланишлари натижасида оламшумул ихтиро, том маънодаги мўъжиза — инсон мия қуввати орқали бошқариладиган бионик протез, ғаройиб «электрон кўл» яратилди. Ажабланарлиси шундаки, инсон кўли вазифасини бажарувчи бу муҳандислик ихтиросининг микропроцессорлари пациент мия нейронлари ва нерв толалари билан уйғунлаштирилган ҳамда инсон иродасига тўлиқ бўйсундирилган.

Изланишларнинг кейинги босқичида «электрон кўл»нинг иссиқ, совуқ, оғриқни ажрата олиши, яъни сезувчанлик қobiliятини кучайтириш кўзда тутилган.

Наим КАРИМОВ

ISYON

Фожиа

Биринчи кўриниш

1941 йил 4 июль. Кеч соат 23 дан 7 дақиқа ўтган. Терговхона. ЎзССР Давлат хавфсизлиги халқ комиссарлиги тергов бўлими бошлиғи Г н и л о ш ч е к о в, ЎзССР прокурорининг махсус ишлар бўйича ёрдамчиси Ф и л и п о в в а с т е н о г р а ф тунги сўроққа тараддуд кўришмоқда. Гнилошчеков бармоқлари орасида тутаб турган папиросни кулдонга обдон эзиб, конвойни чақиради. К о н в о й киради. Гнилошчеков маҳбусни олиб киришни буюради. Маҳбус Боис Қ о р и е в конвой соқчилигида киради ва терговчи кўрсатган жойга ўтиради. Конвой чиқариб кетади. Сўроқ бошланади. Сўроқни асосан терговчи олиб боради, баъзан-баъзан прокурор ёрдамчиси маъноли томоқ қириб қўяди, холос.

САВОЛ (*стол устидаги қоғозни олиб, маҳбусга қарайди*). Бу сизнинг аризангизми?

ЖАВОБ (*оғир бир аҳволда*). Ҳа.

САВОЛ. Қачон ёздингиз?

ЖАВОБ. Кеча. Учинчи июлда.

САВОЛ. Аввалги кўргазмаларингиздан воз кечганингиз тўғрисидаги бу аризани ёзишингизга нима сабаб бўлди?

ЖАВОБ (*совуққонлик билан*). Аризада ҳаммасини айтганман.

САВОЛ (*хийла ғазабланиб*). Биз аввалги кўргазмаларингиздан воз кечишингизнинг сабабини билишимиз керак.

ЖАВОБ (*совуққонлик билан*). Аризада ҳаммаси айтилган.

САВОЛ (*кўполлик билан*). Биз сизни аввал берган барча кўргазмаларингиздан воз кечишингизнинг сабабини билиш учун чақирдик (*столга мушт уради*).

ЖАВОБ (*сесканиб*). Ундай бўлса, фикримни жамлаб олай.

САВОЛ. Ариза ёзган пайтингизда эс-хушингиз қаёқда эди? Яна фикрингиз сочилиб кетдими? (*Қатъий.*) Нима сабабдан ариза ёздингиз? (*Аризани кўрсатиб.*) Сизнингча, аввал берган барча кўргазмаларингиз ҳақиқатга тўғри келмайди. Сиз улардан воз кечмоқчисиз. Қани, айтинг-чи, нега улар ҳақиқатга тўғри келмас экан? Нега улардан воз кечмоқчисиз?

ЖАВОБ (*прокурор ёрдамчисига мурожаат этиб*). Гражданин прокурор, мен сиз билан гаплашмоқчиман.

Қатагон даври жабрдийдалари орасида ўнлаб ва юзлаб ажойиб сиймолар борки, уларнинг фожиали қисматлари авлодларни узоқ йиллар мобайнида ҳаяжонга солиши, қанчадан-қанча бадий асарларга “хамиртуриш” бўлиб хизмат қилиши мумкин.

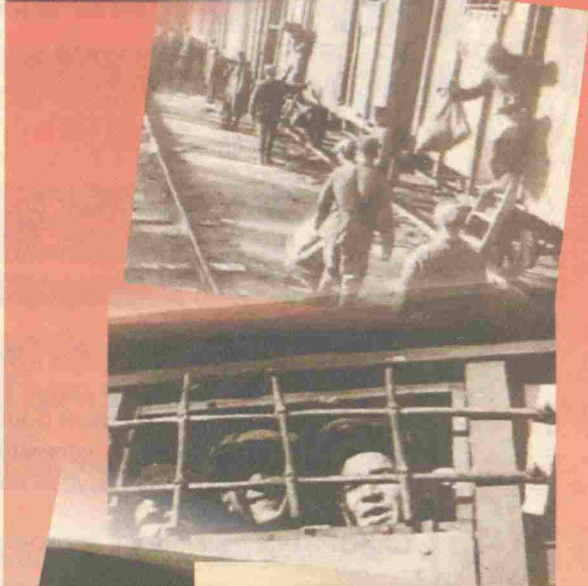
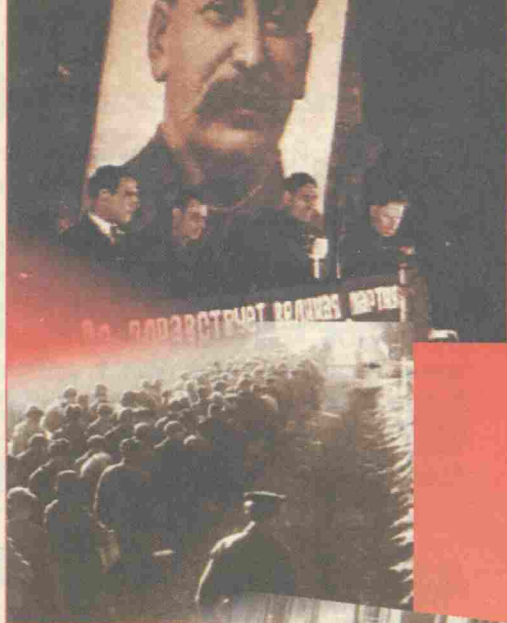
Ушбу асарга қахрамон сифатида танланган киши, эҳтимол, минглаб оддий жабрдийдалардан биридир. 30-йилларда Олтой тахаллуси билан унча-мунча шеърлар битган Боис Қориевнинг бошқа жабрдийдалардан фарқли жиҳати шундаки, отаси — машҳур жамоат арбоби Абдувоҳид қори ҳам, 30-йилларда санъат оламидаги хайрли ишлари билан танилган акаси Босит Қориев ҳам, лўндароқ айтганда, катта бир оиланинг барча эркаклари қатагон даврининг қурбони бўлган. Унинг ўзи эса уч маротаба қамалиб, 20 йилдан зиёд вақт мобайнида ҳибсхоналарда азоб-уқубат чеккан.

ГПУ-НКВД ходимларининг кўлига тушган аксар кишилар инсон зоти кўрмаган қийноқлар туфайли нафақат ўзларига, балки хизматдош дўстларига ҳам тухмат қилишга, бўҳтондан иборат сўроқномалар тагига имзо чекишга мажбур бўлган. Боис Қориев ҳам бундан мустасно эмас. Аммо виждон азоби бошқа қийноқларга қараганда даҳшатлироқ бўлса керакки, у, ниҳоят, исён кўтарган. Бу озодликка, покликка, диёнатга талпинган руҳнинг исёни эди. Ана шу қисқа муддатли исёнда инсон руҳининг тантанаси ўзининг бутун гўзаллиги билан товланиб туради.

Камина, аслида, бу асарнинг муаллифи эмас, балки ноширидирман.

Каминанинг хизмати минглаб архив ҳужжатлари орасида унутилиб ётган бу сўроқ қайдномасини топишим, уни рус тилидан ўзбек тилига таржима этишим, баъзи бир ибора ва ифодаларга ойдинлик киритишим ва айрим изоҳлар (ремаркалар) билан таъминлашимдир. Шунинг учун ҳам унга муаллифлигимни шарт-ли маънода қабул қиласиз, деб умид қиламан.

Муаллиф

САВОЛ. Йўқ, аввал мен билан гаплашасиз.

(Прокурор ёрдамчиси маъноли томоқ қириб қўяди.)

ЖАВОБ. Сиз тергов бўлимнинг вакилисиз, холос.

САВОЛ. Сизни сўроқ қилган терговчи бу ерда йўқ. Хўш, аввал берган кўргазмаларингиздан нега воз кечяпсиз? Бу савол нафақат мени, балки тергов бўлимнинг бошлиғини ҳам қизиқтиряпти.

ЖАВОБ. Мен берган барча кўргазмалар тухматдан иборат — мен шу ҳақда ариза ёзганман. Нега тухмат, дейсизми? Чунки мен биринчи сўроқ пайтида бирорта айбни бўйнимга олмаганман. Фақат бир ярим ойдан кейингина, қийноқлар оқибатида кўргазма бера бошлаганман.

САВОЛ (юмшаб). Сизни биринчи маротаба қачон сўроқ қилишган?

ЖАВОБ. Қамоққа олинган кунимнинг эртасига.

САВОЛ. Демак, 16 январда. Хўш, кейин-чи?

ЖАВОБ. Кейин, орадан 8 кун ўтгач, мени чақириб, “Мана, сиз ҳақингизда шунча материал тўпланди”, дейишди ва сизнинг хузурингизга олиб киришди.

САВОЛ. Тўғри, менинг хузуримга олиб киришган. Хўш, сизга нима дейишган эди ўшанда?

ЖАВОБ. “Бошингизни кунда устида турибди, деб ҳис этинг. Энди ҳамма айбни бўйнингизга олмасдан бошқа иложингиз йўқ”, деб айтишган.

САВОЛ. Ким айтган?

ЖАВОБ. Терговчи.

САВОЛ. Қачон?

ЖАВОБ. Тергов бўлимнинг бошлиғи олдидан қайтганимдан кейин.

САВОЛ. Тергов бўлимнинг бошлиғи сизни кўргазма беришга мажбур қилмаган, шекилли?

ЖАВОБ. У: “1930 йилда айтмаган нарсангизни энди айтиб беринг”, деб оёқ тираб туриб олган.

САВОЛ. Саволни жуда тўғри қўйибди. Биз биламиз — сиз ўшанда оғзингизга талқон солиб олиб, кўп гапни айтмагансиз.

ЖАВОБ. Мен тергов бўлими бошлиғи тўғрисида гапирмаяпман. Буни терговчининг ўзи айтган: “Мана, қўлимда бир дунё материал бор. Бошқа иложингиз йўқ. Бўйнингизга олинг. Шунча вақтдан буён муғомбирлик қилдингиз, энди фойдаси йўқ”, деган.

САВОЛ. Тушунмаяпман, терговчи сиздан ёлғон кўргазма беришни талаб қилганми?

ЖАВОБ. Терговчи мендан ёлғон кўргазма беришни талаб қилмаган.

САВОЛ. Ундай бўлса, нега ёлғон кўргазма бергансиз?

ЖАВОБ. “Мен аксилинқилобчи эмасман”, деганимда у ишонмаган ва “Сен кип-қизил аксилинқилобчисан!” деган.

САВОЛ. Сизни рўй-рост кўргазма бериш лозимлиги тўғрисида огоҳлантирганми?

ЖАВОБ. У ҳар доим мендан тўғри кўргазма беришни талаб этган. Аммо тўғри кўргазма берганимда мутлақо ишонмаган.

САВОЛ. Демак, аввал берган кўргазмаларингизнинг ҳаммаси ёлғонми?

ЖАВОБ. Ҳа, ҳаммаси ёлғон!

САВОЛ. Ўз қўлингиз билан ёзиб берган кўргазмаларингиз-чи? Сиз уларни “нима бўлса бўлар” деган кайфиятда ёзганмисиз? (Маҳбус, “ҳа”, дегандек

бош қимирлатади.) Демак, ўз қўлингиз билан ёзган кўрғазмаларингиз ҳам бўҳтондан иборат. Шундайми?

ЖАВОБ (ноилож). Шундай.

САВОЛ. Нимаси бўҳтон?

ЖАВОБ. Менинг аксилинқилобчи ва миллатчи бўлганлигим.

САВОЛ (масхара қилиб). Бундан чиқадики, сиз ўзингизни миллатчи деб ҳисобламайсиз?

ЖАВОБ. Шундай.

САВОЛ (жиддий). Бундан чиқадики, сиз ўз қўлингиз билан ёзган кўрғазмаларингизда ҳам ўзингизга ўзингиз бўҳтон қилгансиз. (Ёзма кўрғазмани олиб ўқийди.) “Миллатчилигим илдизлари — мен ўсган муҳит ва менинг тарбиям...” — бу сўзларингиз ҳам бўҳтондан иборатми?

ЖАВОБ. Ҳа, бўҳтондан иборат.

САВОЛ. Дарвоқе, бу ерда аксилинқилобчилигингиз тўғрисида бир оғиз ҳам сўз йўқ... “Миллатчилигим илдизлари”, дегансиз. Бунинг нимаси ёлғон?

ЖАВОБ (ўйланиб). Тарбиям масаласида тўғри, аммо амалий ишларим борасида ёлғон ёзилган.

САВОЛ (тутақиб). Сиздан нотўғри кўрғазма беришни ким талаб қилган? “Мана, сизга қоғоз билан қалам. Сиз ёзинг, биз айтиб турамиз”, дейишганми?!

ЖАВОБ. Йўқ.

САВОЛ. Нега бўлмаса, сиз тергов пайтида берган кўрғазмаларингиздангина эмас, ўз қўлингиз билан ёзган кўрғазмаларингиздан ҳам воз кечмоқчисиз? (Қоғозларни титиб, эски кўрғазмалардан бирини олади.) Манави — 1930 йилда берган кўрғазмаларингиз. Бу ҳам бўҳтонми?

ЖАВОБ. Ҳа, бўҳтон.

САВОЛ. Терговчи ўшанда ҳам сизни ёлғон кўрғазма беришга ундаганми?

ЖАВОБ. Ундаш ҳам гапми, калтаклаган.

САВОЛ. Келинг, яхшиси, ҳалол терговчига туҳмат қилмайлик.

ЖАВОБ. Мен ўз сўзимга жавоб бераман.

САВОЛ (яна муддаога ўтиб). Сизнинг Москвадан акангизга йўллаган хатингиз-чи, у ҳам ёлғонми?

ЖАВОБ. Йўқ, чин ҳақиқат.

САВОЛ. Демак, бу хатда ишонч-эътиқодингиз тўғри акс этган.

ЖАВОБ (жиддий). Ишонч-эътиқодга бало борми? “Ўша пайтдаги кайфиятинг”, денг.

САВОЛ (жаҳл билан). Ишонч-эътиқодингиз-чи?

ЖАВОБ (ноилож). Ўша пайтга нисбатан, ҳа, тўғри акс этган.

САВОЛ. Ўша хатда бундай деб ёзгансиз. (Хатни олиб, ўқийди.) “Эшитишимга қараганда, Ўзбекистонда зиёлиларга қарши катта ҳужум бошланган эмиш. Шунинг учун ўқишни тугатгач, Озарбойжонга кетсаммикан, деган хаёлдаман”. (Маҳбусга қараб.) Хўш, бу сўзларингизни қандай тушуниш керак?

ЖАВОБ. Мен ўша хатни ўз қўлим билан ёзганман. Қани, менга беринг-чи, балки таржимада мазмун бузилгандир?

САВОЛ (қатъий). Йўқ, қандай ёзилган бўлса, шундай таржима қилинган.

ЖАВОБ. Мунаввар қори бошлиқ эски зиёлиларга қарши кураш бошланган эди ўшанда.

САВОЛ (*махбусни бошдан-оёқ кузатиб*). Сизнинг эски зиёлиларга қандай алоқангиз бор?

ЖАВОБ. Ҳеч қандай.

САВОЛ. У ҳолда нега Озарбойжонга жуфтакни ростламоқчи бўлгансиз?

ЖАВОБ. Қаерда ишлаш барибир эмасми? Озарбойжон нимаю Ўзбекистон нима? Иккаласи ҳам бир мамлакатнинг ўлкалари.

САВОЛ. Сизни ўқишга ким юборган — Ўзбекистонми ёки Озарбойжон?

ЖАВОБ. Ўзбекистон.

САВОЛ. Ундай бўлса, нега Озарбойжонга кетмоқчи бўлгансиз?

ЖАВОБ. Озарбайжонлик биродарларим таклиф этишган эди.

САВОЛ. Эски зиёлиларга қарши кураш билан Озарбойжонга қочиб кетиш ўртасида қандай яқинлик бор?

ЖАВОБ. Ўша пайтда Ўзбекистондаги барча газеталар эски зиёлилар бошига тухмат тошларини ёғдираётган эди.

САВОЛ. Бунинг сизга қандай алоқаси бўлган?

ЖАВОБ. Отам руҳоний бўлган. Менинг ҳам тошбўронда қолишим ҳеч гап эмас эди.

САВОЛ (*мавзуни ўзгартириб*). Акангиз раҳбарлик лавозимида ишлаганми?

ЖАВОБ. Йўқ.

САВОЛ. У кино трестида бошқарувчи бўлган. Наҳотки, буни раҳбарлик лавозими деб ҳисобламасангиз?!

ЖАВОБ. Мен раҳбарлик лавозими деганда партия ишини назарда тутаман.

САВОЛ. У хўжалик бўйича раҳбарлик лавозимида эди. Партия ишими ё хўжалик соҳасими — бунинг аҳамияти йўқ. (*Яна эски мавзуга қайтиб*) Сиз Озарбойжонга қочиб кетмоқчи бўлганингизни эски зиёлиларга қарши кураш масаласи билан боғламоқчи бўляпсиз. Хўш, бу масалага сизнинг қандай алоқангиз бўлган?

ЖАВОБ. Мени ҳам жувонмарг қилиб юборишлари мумкин эди. Ижтимоий келиб чиқишим маълум...

САВОЛ. Руҳонийларга эмас, эски зиёлиларга қарши ҳужум бошланган эди. Ҳали кимга қарши ҳужум бошланганини ҳам билмайман, денг?

ЖАВОБ. Ҳужум Мунаввар қори, Чўлпон ва Фитратларга қарши қаратилган эди.

САВОЛ. Демак, сиз ўзингизни шу ғаламислар билан тенглаштирмакчи бўлгансиз. Шундайми?

ЖАВОБ. Йўқ. Москвада ўртоқларим бор эди. Мен улар билан бирга ўқиб, бирга яшаганман. Кавказни кўрмаганим учун уларга қўшилиб Кавказга бормоқчи эдим. Бунинг (*таъкидлаб*) ишонч-этиқодга ҳеч бир алоқаси йўқ.

Терговчи шифтдан тортилган ҳалқали кўшарқонга қараб кўяди.

(*Чўчиб.*) Ростини айтсам, Маннон Рамзийга қарши жиддий кураш бошлангани учун мен ҳам хавотирга тушганман.

САВОЛ (*муддаога ўтиб*). Икромов билан учрашиб турганмисиз?

ЖАВОБ. Икромов билан ҳаётимда бир марта учрашганман, холос.

САВОЛ. Бояги хатни жўнатиш арафасида Икромов билан кўришганми-сиз?

ЖАВОБ. Фақат ўша куни кўришганман. Бу биринчи ва охириги учрашувим эди.

САВОЛ. Қаерда кўришгансиз?

ЖАВОБ. Унинг “Метрополь” меҳмонхонасидаги қароргоҳида.

САВОЛ. У сизни меҳмонхонага таклиф этганмиди?

ЖАВОБ. Таклиф этмаган. Икромов олий ўқув юртини битиришимиз арафасида Москвадаги ўзбекистонлик талабаларни чақириб, моддий аҳволимиз билан қизиққан.

САВОЛ (*хатни олиб ўқийди*). “25 майда партия аъзолари ўртасида тозалов бўлади. Москва жонимга тегиб кетди. Акмал билан кўришдим ва у билан узоқ суҳбатлашдим”. Тўғри ёзилганми?

ЖАВОБ. Мен бу сўзларга жавоб бермайман. Менга хатнинг асл нусхасини кўрсатинг.

САВОЛ (*ўқишда давом этади*). “Икромов сизнинг сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганингизни эшитиб, жуда хафа бўлди”. (*Маҳбусга тикилиб, ундан бу сўзларни тушунтириб беришни талаб қилгандек бўлади.*)

ЖАВОБ. Бу сўзлар ёдимда йўқ.

САВОЛ. Шу ҳақда гап бўлганми ё йўқ? (*Қатъий.*) Аниқ жавоб беринг!

ЖАВОБ (*хомушона*). Буни эслолмайман.

САВОЛ (*яна хатни ўқишда давом этади*). “Акмал партия иши бошқача йўналиш олаётганидан хафа бўлиб, “Энди нима қилишимиз керак”, деди. Қани, ўша суҳбат мазмунини айтиб беринг!

ЖАВОБ (*ух тортиб*). Менинг барча ёлғон кўрғазмаларим шу гапдан бошланган. Терговчи мендан шу сўзларни шарҳлаб беришимни талаб этган. Шундан кейин мен Москвадаги барча талабаларнинг тўғарақларини аксилинқилобий тўғарақлар, деб айтганман.

САВОЛ. Наҳотки, партия ичида гуруҳбозлик бўлмаган бўлса?

ЖАВОБ. Бўлган.

САВОЛ. Уларга партия томонидан рухсат берилганми?

ЖАВОБ. Уларга рухсат берилган ё берилмаганидан хабарим йўқ. Аммо улар бўлган.

САВОЛ. Наҳотки, ҳар қандай гуруҳбозликка қарши партиянинг шафқатсиз равишда кураш олиб борганини билмаган бўлсангиз?

ЖАВОБ. Бу — исбот талаб этмайдиган ҳақиқат. Аммо Икромов (*бир оз сукут қилиб*) Марказқўм котиби эди.

САВОЛ. Аммо битта котиб Марказқўм дегани эмас. Партияга ким раҳбарлик қилганидан қатъи назар, партия ўз ичидаги гуруҳбозликка қарши ҳамisha шафқатсизлик билан кураш олиб борган.

ЖАВОБ. Менинг айтганларим гуруҳбозликка кирмайди.

САВОЛ. Ҳозиргина ўзингиз айтдингиз-ку, гу-руҳ-боз-лик деб!

ЖАВОБ (*довдираб*). Мен ўша пайтда алаки-салаки ошкора гуруҳлар бўлганини айтдим. Икромов партияга раҳбарлик қилган. У гуруҳбозлик билан шуғулланмаган, биз сунъий равишда уларни гуруҳлар, деб айтяпмиз.

САВОЛ. “Биз” деганингиз ким бўлди? Сиздан бошқалар ҳам бўлганми?

ЖАВОБ (*жар ёқасига яқинлашаётганини сезиб*). Сиз мени тилимдан илин-тирманг. (*Қатъий.*) Мени қонун бўйича сўроқ қилинг!

САВОЛ (*дағдаға билан*). Ҳали сизни қонунга хилоф равишда сўроқ қиляп-мизми? Хўш, қонунга хилоф бўлган нимани кўрдингиз? Қани, айтинг-чи (*масха-ра қилиб*), сиз айтаётган “алаки-салаки ошқора гуруҳлар”га яна кимлар кирган?

ЖАВОБ. Москвадаги талабалар гуруҳи жуда катта бўлган. Уларнинг ном-лари ҳозир ёдимда йўқ.

САВОЛ. Кимнинг номи ёдингизда қолган бўлса, шуни айтиб беринг!

ЖАВОБ. Ўша пайтдаги талабалардан эсимда қолганлари Давлат Риза-ев, Ҳамдам Тожиев, Абдулҳай Тожиев, Наим Саидий, Анқабой, Раҳмат Мажи-дий (*ўйланиб*), Ўлмасбоев. Тергов вақтида улар билан мени юзлаштириш-ган.

САВОЛ. Яна?

ЖАВОБ (*саволга чап бермоқчи бўлиб*). Ҳамма талабалар яқдил ва яктан бўлишган.

САВОЛ. Ҳозир улар қаерда?

ЖАВОБ. Билмадим. Мен яқинда лагердан келганман.

САВОЛ. Шунга қарамай, сиз ер остида илон қимирласа биласиз. Қани, айтинг-чи, ҳозир собиқ талабалардан қайси бирлари раҳбарлик лавозимла-рида ишляпти?

ЖАВОБ. Билмайман. Марказий идораларга кириш у ёқда турсин, яқини-дан ҳам ўтмаганман.

САВОЛ. Аниқроқ жавоб беринг.

ЖАВОБ. Уларнинг бир қисмини терговчига айтганман.

САВОЛ (*стол устидаги ликопчадан колбаса тўғрамини олиб, бир бурда ноннинг устига қўяди, колбасали нонни кавшаб*). Икромов қаерда?

ЖАВОБ. Эшитишимча, у отиб ташланган.

САВОЛ. Қандай айби учун?

ЖАВОБ. Аксилнқилобий ва миллатчилик фаолияти учун.

САВОЛ. Тожиев Абдулҳай-чи?

ЖАВОБ (*тамшаниб*). Хабарим йўқ.

САВОЛ (*термосдан стаканга чой қуйиб хўплайди*). Сувдан куруқ чиқаман, деб ўйламанг. (*Дўқ уриб.*) Аниқ жавоб беринг! Тожиев Абдулҳай қаерда, деяп-ман?!

ЖАВОБ. Билишимча, у қамоққа олинган. Нима учунлигидан хабарим йўқ.

САВОЛ. Ризаев Давлат-чи?

ЖАВОБ. Мен у ҳақда ҳеч нарсани билмайман.

САВОЛ. Тожиев Ҳамдам-чи, уни ҳам билмайсизми?

ЖАВОБ. Ҳа, билмайман.

САВОЛ (*стол кутисидан қоғозга ўралган пишлокни олиб, бир-икки паррак кесади; бир парракни нон тўғрамини устига қўяди*). Бошқа талабалар қаерда?

ЖАВОБ. Бошқа талабаларни ҳам билмайман.

САВОЛ (*пишлокни нонни четта суриб, тўппончасини олади; тўппончани ўйна-ган ҳолда*). Ўйлаб кўринг.

ЖАВОБ (*имо-ишорани тушуниб*). Эшитишимча, Наим Саидий ҳам қамоққа олинган. Анқабой ҳам. Бошқалардан хабарим йўқ. (*Ўзини қўлга олиб.*) Мени боши берк кўчага олиб кириб, яна “срок” қўймоқчимисиз?

САВОЛ (*тўппончани тўқ этказиб столга қўяди*). “А” дедингизми, энди “бе”-ни ҳам айтинг!

ЖАВОБ. Нимани билган бўлсам, ҳаммасини айтдим. Мен лагерга келган кишилардан Анқабойнинг қамоққа олинганини эшитган эдим. Наим Саидийнинг ҳам. (*Сукут сақлаб.*) Абдулхай Тожиевнинг ҳам.

САВОЛ (*пишлоқли нонни кавшаб*). Бошқа Тожиевнинг-чи?

ЖАВОБ. Эшитмаганман.

САВОЛ. Тошкентга келганингизда ҳам унинг тақдири билан қизиқмаганмисиз?

ЖАВОБ. Қизиқмаганман.

САВОЛ. Ўзбекистонда ўн йил бўлмаган одам, наҳотки, ўзи йўқ пайтларда рўй берган воқеалар билан қизиқмаган бўлса?!

ЖАВОБ. Мен газеталарда ёзилган гапларнигина биламан, холос.

САВОЛ. Хўш, газеталардан нимани билиб олгансиз?

ЖАВОБ. Мен газеталардан Икромовнинг Бухарин билан бирга суд қилинганини билганман. Унинг, аксилинқилобчи ва миллатчи бўлатуриб, Ўзбекистонга раҳбарлик қилганини билганман.

САВОЛ (*стаканга чой қуйиб, қанд ботириб сўради*). Икромов гуруҳига мансуб бўлган кишиларни номма-ном айтиб беринг. Уларнинг ҳаммаси ҳам Икромовнинг тарафдорлари бўлганми?

ЖАВОБ. Саволни бундай қўйманг: Икромовнинг тарафдорлари — тарафдор эмаслари, деб...

САВОЛ (*киноя билан*). Ижозат берсангиз, саволни (*таъкидлаб*) биз қандай хоҳласак, шундай берсак. (*Жиддий.*) Уларнинг ҳаммаси ҳам Икромовнинг тарафдорлари бўлганми?

ЖАВОБ. Уларнинг бирортаси ҳам Марказий Қўмитанинг чизигидан чиқмаган.

САВОЛ (*чай ичиб, сўнг пишлоқли нонни кавшаб*). Сизнингча, партия ичида Икромов раҳбарлик қилган гуруҳ бўлган. Тергов сизни Икромовнинг кўргазмалари асосида фош этишга мажбур. (*Икромовнинг 1938 йил 10 январда берган кўргазмасини олиб ўқийди.*) “САВОЛ. “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий ташкилотига кимлар аъзо бўлган? ЖАВОБ. 1927 йилда аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига кирганлар ...Боис Қориев”. (*Маҳбусга мурожаат этиб.*) Ўйлайманки, Икромов терговга ҳам, судга ҳам ҳаққоний кўргазма берган ва Икромовда, орадан ўн йил ўтгач, сизга тухмат қилиш учун асос бўлмаган! Энди аниқ жавоб беринг. Сиз санаган кишилардан ташқари, Икромов гуруҳига яна кимлар кирган? Огоҳлантириб қўяй, жилпангламоқчи бўлсангиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз. Қани, жавоб беринг!

ЖАВОБ. Мен жавоб бердим, гражданин начальник.

САВОЛ. Жавоб бермадингиз!

ЖАВОБ. Кимнинг номи ёдимда қолган бўлса, ҳаммасини айтдим.

САВОЛ. Сиз Икромов гуруҳининг таркибини айтиб бермадингиз. нима деган бўлсангиз, ҳаммаси қоғозга тушган. (*Стенографнинг олдидаги қоғозларни олиб.*) Мана!

ЖАВОБ (*ўзини тутиб олиб, паст овоз билан*). Мени қонун асосида сўроқ қилинг.

САВОЛ. Қонунга риоя қилиш масаласига биз жавоб берамиз.

ЖАВОБ. Сизлар ножўя айтган сўзларим туфайли мени қармоққа илин-тирмоқчисиз. Наҳотки, ножўя айтилган сўзлардан фойдаланиш қонунда кўзда тутилган бўлса?

САВОЛ. Сиз, ўзингиз ўйлагандек, гўл ва фаҳм-фаросатсиз киши эмас-сиз. Келинг, яна қайтадан бошлайлик.

ЖАВОБ (жаҳл билан). Мен бир нарсани йигирма мароталаб такрорламайман.

САВОЛ (қатъий). Такрорлашга мажбурсиз! (Стол устида турган, прокурор ёрдамчиси ҳали ичиб улгурмаган иссиқ чойни маҳбуснинг юзига сепиб юборди.)

ЖАВОБ (юзини кўли билан артгач, паст овоз билан). Талабалар Марказқўм котиби Икромов раҳбарлик қилган гуруҳни қўллаб-қувватлаган. Улардан қайси бирининг номи ёдимда қолган бўлса, ҳаммасини айтдим.

САВОЛ (қатъий). Ҳаммасини номма-ном айтдингизми?

ЖАВОБ. Эҳтимол, ҳаммасини айтмагандирман. Аммо кимки ёдимда қолган бўлса, ҳаммасини айтдим. Уларнинг сони юздан кам бўлмаган.

САВОЛ (ишонқирамай). Икромов гуруҳидаги кишиларнинг сони юзга бормагандир-ов?

ЖАВОБ. Икромовнинг гуруҳидан ташқари, Эшонхўжаевнинг ҳам гуруҳи бўлган.

САВОЛ (қармоққа илинтирмоқчи бўлиб). Сиз шу гуруҳга ҳам аъзо бўлган-мисиз?

ЖАВОБ. Мен Икромов раҳбар бўлган Марказқўм гуруҳининг аъзоси бўлганман.

САВОЛ. Нима учун сиз хатингизда ёзилган гапларни ҳозир айтмаяпсиз?

ЖАВОБ. Мен хатимда Москвадаги талабалар ўртасида тотувлик ҳукм сургани ҳақида ёзганман. Ҳеч қандай йиғин-пиғин бўлган эмас. Акамнинг сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилгани, зиёлиларга қарши ҳужум бошлангани ҳақида ёзганман, холос.

САВОЛ. Сиз: “Хатим ҳақиқатга мос келади”, деган эдингиз. Ҳозир бўлса, кейинги ҳамма сўроқлар хатингизда баён қилинган ҳолатдан келиб чиққанини айтаяпсиз. Нега энди хатингизда рост гапни ёзгансиз-у, кўргазмаларингизга ёлғон оралаган?

ЖАВОБ. Хат — хат, кўргазма — кўргазма.

САВОЛ. Хат маълум маънода сизнинг кайфиятингизни ифодалайди. Ва айни пайтда Икромов билан бўлиб ўтган суҳбатнинг мазмун-моҳиятини ҳам акс эттиради.

ЖАВОБ (яна такрорлаб). Мен Икромов билан бир марта учрашганман, холос. Учрашув чоғида у сиёсий масалалар ҳақида, партиявий ишлар ҳақида мутлақо гапирмаган.

САВОЛ. Бизни бу қадар гўл деб ўйламанг. Икромов “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг раҳбари, сиз эса шу ташкилотнинг аъзоси бўлсангиз-у, у билан фақат бир маротаба учрашганмисиз?! Йўк, гапингизга асло ишонмаймиз.

ЖАВОБ. Икромов бекорларни айтибди. Мен “Миллий иттиҳод” ташкилотига ҳеч қачон аъзо бўлмаганман.

САВОЛ. Рамзий-чи, у ҳам бекорларни айтибдими?

ЖАВОБ. Рамзийнинг нима деганини билмайман.

САВОЛ. Раҳимий-чи, Раҳимийни танийсизми?

ЖАВОБ. Бор-йўғи бир-икки марта кўрганман. Редакцияда ишларди.

САВОЛ (*кўргазмани олиб ўқийди*). “Советларга қарши фаолият билан шу-гуллана бошлаганимдан кейин Икромов бошчилигидаги аксилинқилобий ташкилотнинг таркиби менга маълум бўлди...” (*Кўргазмани стол устига отиб.*) Раҳимий бир неча кишилар қаторида сизнинг номинингизни ҳам тилга олган. Бу ҳам ёлғон кўргазмами?

ЖАВОБ. Ёлғон кўргазма! (*Қизишиб.*) Исботлаб берсин!

САВОЛ (*ишонч билан*). Бу кўргазмаларнинг бирортасини рад этиб кўрингчи! Сиз Икромовни Марказқўм котиби сифатида билгансиз. Унга ишонгансиз. (*Маҳбуснинг яқинига келиб, киноя билан.*) А, лаббай, бир нарса дегандек бўлдингизми?.. (*Жиддий.*) Боту, Шокиров Олим, Исломов Рустам, Қодиров Собир ҳам ёлғон кўргазма берганми? Балки, Хайруллин ҳам нотўғри кўргазма берган, дерсиз?

ЖАВОБ. Мен Хайруллин билан фақат тергов пайтида танишганман.

САВОЛ. У ҳам сизни аксилинқилобчи сифатида фош этган.

ЖАВОБ. У тергов пайтида ўлган. Ўлган одам мени қандай қилиб фош этади?!

САВОЛ. У 1930 йил 25 июлда кўргазма берган.

ЖАВОБ. Агар биз аксилинқилобий ташкилот аъзолари бўлганимизда мен уни бирор жойда учратган бўлардим. Ҳолбуки, мен унинг ҳатто афт-башарасини ҳам кўрмаганман. Ишонинг!

САВОЛ. Агар сизга ишонсак, аксилинқилобий ташкилотнинг бирорта аъзосини ҳам танимаган бўлиб чиқасиз.

ЖАВОБ (*ноилож*). Мен Обид Саидовнинг ўлими юзасидан қамоққа олинганимдан кейин у билан ертўлада танишганман.

САВОЛ. Ҳосил Васлийни танийсизми?

ЖАВОБ. У менинг дўстим.

САВОЛ. Унинг кўргазмасига нима дейсиз? (*Кўргазмани олиб ўқийди.*) “Менга шу нарса маълумки, аксилинқилобий фаолияти учун фош этилган ва катагон қилинган Рамзий, Олтой ва бошқалар Акмал Икромовнинг энг яқин кишилари бўлган...” (*Ўқишни тўхтатиб.*) Ўртангиздаги муносабат самимий бўлганми?

ЖАВОБ. Самимий бўлган, дейишим мумкин.

САВОЛ. Сиз ҳақингизда ёлғон кўргазма бериш учун унда бирор сабаб бўлганми? Унга ишонмаслик учун қандай асосингиз бор?

ЖАВОБ. Мен унинг қандай шарт-шароитда кўргазма берганини билмайман. Мен ўзим учун жавоб берман, холос.

САВОЛ. Майли, ўзингиз учун жавоб берақолинг. Қани, айтинг-чи, аввалги кўргазмаларингиздан воз кечиш ҳақидаги аризани нима мақсадда ёздингиз? Ахир, сиз ўнлаб кишиларнинг кўргазмалари билан фош этилгансиз. Сизнинг бу кўргазмаларга чап бермоқчи бўлганингиздан яхшилик чиқмайди. Биздан яна нималарни яширгансиз? Яхшиси, шундан гапиринг!

ЖАВОБ. Вайсақилиқдан ҳам яхшилик чиқмайди.

САВОЛ (*унинг сўзларини эшитмаган кишидек*). Терговдан аксилинқилобий-миллатчилик фаолиятингизга оид нималарни яширгансиз?

ЖАВОБ. Мен ҳеч нарсани яширмаганман. Ҳатто Москвадаги талабалар ўртасидаги ва Наркомпрос аппаратидаги аксилинқилобий гуруҳларга мансуб бўлганимни ҳам айтганман. Менинг атрофимни қуршаган Боту гуруҳи — бошқа гап. Аммо гапнинг ўғил боласини айтсам, бирор киши бошимни айлантириб, аксилинқилобий иш билан шуғуллан, деб буюрмаган.

САВОЛ. Мана шу (*махбуснинг ўнг қўлига уриб*) қўлингиз билан ёзиб берган кўргазмангизда сизни ўз гирдобига тортган миллатчиликнинг заҳарли илдизларини очиб ташлагансиз. Кўргазмангизнинг тарбиянингизга оид биринчи қисми айна ҳақиқат. Сиз унда ўзингиздаги миллатчилик кайфияти ҳақида (*таъкидлаб*), наци-о-на-лизм ҳақида ёзгансиз. Тўғри айтдимми?

ЖАВОБ. Ўша даврга нисбатан тўғри.

САВОЛ. Аниқроқ айтинг, тўғри айтдимми?

ЖАВОБ. Ўша пайтда миллатчилик, яъни национализм қаердан бошланадию коммунизм қаердан бошланишини ҳеч ким аниқ билган эмас. Биз ҳар иккаласини аралаштириб юборган эдик. Шахсан мен бунинг фарқига борманман.

САВОЛ. “Мен ўсган муҳит ва менинг тарбиям...” Бу ўзингизнинг иқрорномангиз. Сиз миллатчи бўлиб тарбиялангансиз. Миллатчилик билан аксилинқилобчилик ўртасида зиғирча ҳам фарқ йўқ!

ЖАВОБ. Наҳотки, мен ўқиган мактаблар фақат миллатчиларни тарбиялаб етиштирган бўлса?! Биз ёшлик пайтимизда диний ва дунёвий таълим олганмиз. Мен 1903 йилда туғилганман. 1917-1918 йилларда, яъни 14-15 ёшлик пайтимда менда қандай мафкура бўлсин?!

САВОЛ. Сиз 1921 йил ҳақида, яъни 18 ёшга тўлган пайтингиз ҳақида ёзгансиз. Сиз ўша вақтда етук инсон эдингиз.

ЖАВОБ. Мен ўшанда ибтидоий мактабнинг ўқитувчиси эдим, алифбодан дарс берардим.

САВОЛ. Кўргазмангизнинг сарлавҳаси ёдингиздами? “Мен ўсган муҳит ва менинг тарбиям...”

ЖАВОБ (*ўзича*). Ёшлик — гўрлик, дейишади.

САВОЛ (*махбуснинг сўзини бўлиб*). Йўқ, бу сўзларни ёшлик пайтингизда эмас, 1941 йилда ёзаяпсиз. Хўш, тўғри ёзганмисиз?

ЖАВОБ. Ҳозирги кун нуқтаи назаридан, тўғри. Ўша давр нуқтаи назаридан эса... (*Бир оз сукутдан сўнг*.) Мен 20-йилларда ўзбек мактабларида ўқитилган фанлар ҳақида ёздим... Ўтган воқеаларни эслаб ва таҳлил қилиб...

САВОЛ (*унга ўзини хайрихоҳ киши кўрсатиб, мулойимлик билан*). Тўғри таҳлил қилдингизми? Ўз фаолиятингизни, ўз тарбиянгиз таҳлилин 1941 йилда тўғри баён қилдингизми?

ЖАВОБ. (*терговчининг мақсадини тушунмай*). Ўрисчага унчалик чечан эмасман. Агар қош-кўзини келиштиролмаган бўлсам, мени маъзур тутасиз.

САВОЛ. Ўрисчангиз чакки эмас. Ўзингизни камситманг. Қани, энди бошқа миллатчи дўстларингиз ҳам ўрисчани сизчалик билса! (*Муддаога ўтиб*.) 1941 йилда ёзган иқрорномангизда кечмишингизни тўғри таҳлил қилдингизми?

ЖАВОБ. Агар ҳозирги кун нуқтаи назаридан ёндашсак, тўғри таҳлил қилдим.

САВОЛ. Ўз қўлингиз билан ёзган кўргазмангиздаги битта бўлим “Моск-

вадаги ҳаётим тўғрисида” деб аталади. Бу бўлимда баён қилинган гаплар тўғрими?

ЖАВОБ. Тўғри. Мен аввалги кўрғазмаларимда Икромов гуруҳини аксил-инқилобий-миллатчилар гуруҳи, деб нотўғри айтганман.

САВОЛ. Сиз Марказқўм котиби Икромовнинг қандай кўрғазма берганини биласизми? У: “Мен раҳбарлик қилган ташкилот аксил-инқилобий ташкилот эди. Унинг барча аъзолари ҳам аксил-инқилобчилар бўлган”, деб кўрғазма берган! 1937 йилда Москвада бўлганингизда Икромов ҳақида фахрланиб гапиргансиз-ку!

ЖАВОБ. Ўша пайтда ҳамма уни қўллаб-қувватлар эди. Бутун партия ташкилоти лаганбардорлик билан машғул эди.

САВОЛ. У қачон қамоққа олинган?

ЖАВОБ. 1937 йилда.

Терговчи унга “давом этинг” деган маънода ишора қилади.

Уни аксил-инқилобчи сифатида суд қилишган.

САВОЛ. Яъни, суд жараёни бўлган, демоқчимисиз?

ЖАВОБ. Ҳа, Икромов, Бухарин ва бошқалар устидан суд жараёни бўлган.

САВОЛ. Демак, халқ душманлари устидан суд жараёни бўлган! Тушуняп-сизми? Халқ душманлари устидан! Наҳотки, ишонмасангиз?

ЖАВОБ (*ноилож бир ҳолатда*). Сизга ишонаман.

САВОЛ. Бизга ишонинг, деб ёлвораётганим йўқ. (*Сукут.*) Яна Икромов масаласига қайтаман. (*Авраб.*) У сизни ўзига яқин олганига бирор асос борми?

ЖАВОБ. Буни қайдан билай?

САВОЛ. Икромов сизни ҳурмат қилган. У тилга олган ўн кишининг ичида сиз ҳам борсиз. Сизнинг аксил-инқилобий ташкилотга аъзо бўлганингиз ҳақида ўнлаб кўрғазмалар бор. Яна такрорлайман, сиз рад этаётган кўрғазмалар билан улар ўртасида заррача ҳам фарқ йўқ. Сиз душман сифатида суд қилингансиз. Ўшанда суд ҳукмига эътироз билдирмагансиз.

ЖАВОБ. Мен суд ҳукмидан норози бўлиб шикоят ёзганман.

САВОЛ. Шикоятингиз эътиборга олинганми?

ЖАВОБ. Жавоб беришмаган.

САВОЛ. Демак, айбдор бўлгансиз. Шунинг учун ҳам сизни суд қилишган.

ЖАВОБ. Мен аввал ҳам Икромовнинг таъсири тўғрисида ариза ёзган эдим.

САВОЛ. Бор гапни ёзганмисиз?

ЖАВОБ. Икромовнинг таъсири масаласида бор гапни ёзганман: унинг сиёсатини адабий асарларимда куйлаганман, деб тан олганман.

САВОЛ. Сиз шахсан Икромовнинг таъсири тўғрисида ёзганмисиз?

ЖАВОБ. Мен Марказқўм котибининг таъсири тўғрисида ёзганман.

САВОЛ. Умуман, нечта ариза ёзгансиз?

ЖАВОБ. Мен ёзган аризаларнинг сон-саногии йўқ.

САВОЛ. Ҳар қалай?

ЖАВОБ. Мен Москва билан Тошкентда, тахминан, ўндан ортиқ ариза ёзганман.

САВОЛ. Обид Саидов масаласида ҳам ариза ёзганмисиз?

ЖАВОБ. Ёзганман. Юзлаштиришганларидан кейин.

САВОЛ. Юзлаштириш пайтида айбингизни бўйнингизга олганмисиз?

ЖАВОБ. Ниманидир тан олганман, ниманидир рад этганман.

САВОЛ. Нимани бўйнингизга олгансиз?

ЖАВОБ. Мен Хайрулла Алавийга заҳар берганимни бўйнимга олганман. У тергов пайтида: “Менга Олтой заҳар берган”, деб айтган экан.

САВОЛ. Юзлаштириш пайтида яна нималарни бўйнингизга олгансиз?

ЖАВОБ. Обид Саидовни ўлдиришда қатнашганимни.

САВОЛ. (*маҳбусга ачинган киши бўлиб*). Нега бундай сохта айбни бўйнингизга олгансиз?

ЖАВОБ (*эслашни хоҳламай*). Мен бу ҳақда батафсил ёзганман.

САВОЛ (*дўқ уриб*). Нега бўйнингизга олгансиз, деяпман?!

ЖАВОБ. Чунки... Шундай руҳий ҳолатда эдимки, бўйинга олиш ҳам, олмаслик ҳам мен учун барибир эди.

САВОЛ. Нима, сизни мажбур этишганми?

ЖАВОБ. Терговчи мажбур этган.

САВОЛ. Исм-фамилияси нима?

ЖАВОБ. Эпштейн.

САВОЛ. Терговчи сизни қачон мажбур этган?

ЖАВОБ. 1930 йили Тошкентда. Москвада кўргазма беришни талаб қилишмаган. Фақат терговчи Журавлёвгина сўроққа чақирган.

САВОЛ. Москвада Боту гуруҳининг аъзоси эканингизни бўйнингизга олганмисиз?

ЖАВОБ. Москвада мендан Чўлпон ҳақида сўрашган.

САВОЛ. Нега?

ЖАВОБ. Мен 1923 йилдан шеър ёза бошлаганман. Ўша пайтда Чўлпоннинг адабий-мафкуравий таъсирида эдим. Кейин унга қарши курашганман.

САВОЛ. Сиз шу ҳақда 1930 йилда кўргазма берганмисиз?

ЖАВОБ. Йўқ, ҳозир кўргазма беряпман. Менинг асарларимда миллатчиликдан нишона ҳам йўқ.

САВОЛ. Ёдингиздами, сиз аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотига ёлланганингиз хусусида кўргазма берган эдингиз. Хўш, қандай топшириқларни бажаргансиз?

ЖАВОБ. Эсимда йўқ.

САВОЛ (*айёрона*). Ёдингиздан чиққан бўлса, айтай, мен ўшанда баъзи бир жавобларингизни силлиқина қилиб қоғозга туширган эдим.

ЖАВОБ. Мен Боту гуруҳига кирганман, деб ҳеч қачон айтмаганман.

САВОЛ. Сиз бу ҳақда муфассал кўргазма бергансиз. Янглишмасам, 19 февраль эди. Терговчи сизни менинг ҳузуримда сўроқ қилган эди. Сиз қандай ёлланганингиз ва қандай ишларни бажарганингиз тўғрисида кўргазма берган эдингиз. Хўш (*дағдаға билан*), ким кимни алдамоқда? Сиз бизними ё тергов сизними?

ЖАВОБ. Мен ўшанда Саидов тўғрисида кўргазма берганман. Чўлпон эса... Чўлпон ўз шеърларини менга таҳлил қилиш учун юбориб турган.

САВОЛ. Ёдингиздами, “Чўлпон мени олий ўқув юртигами, ишчилар факультетигами ё техникумгами асарларини ўқиш учун юборар эди”, деган эдингиз?

ЖАВОБ. У Андижондан асарларини таҳлил қилиш учун юборар, мен уларни адабий муҳаррирга етказиб турар эдим.

САВОЛ. Чўлпон сизга шундай қил, деб буюрганмиди?

ЖАВОБ. У менга хат ёзиб турарди.

САВОЛ. Сиз ўқув юртларининг раҳбарлари ҳузурига эмаклаб бориб, улардан Чўлпон юборган шеърларни синфда ўқиб бериш учун рухсат сўрармидингиз?

ЖАВОБ (мижғовланиб). Чўлпон ўз шеърларини муҳокама қилишимиз учун юбориб турарди.

САВОЛ. Сиз Чўлпон шеърларини тарғиб этганмисиз?

ЖАВОБ. Ўша пайтда нафақат мен, балки бутун матбуот Чўлпон шеърларини тарғиб қилган. Унинг шеърларини тарғиб этганлигимизни энди тушуниб етдик. Биз ўша пайтда Чўлпон шеърларини тарғиб этяпмиз, деб ўйламаганмиз.

САВОЛ. Тожиев Абдулхай билан бирга 1923 йили Андижонга борганмисиз?

ЖАВОБ. Мен у пайтда ҳа заскор журналист эдим. Андижонда босмачилик ҳаракатини тугатиш мақсадида “Дарҳон” деган газета чиқариладиган бўлди. Абдулхай Тожиев мени ҳам шу газетада ишлашга таклиф этди. Мен материал топиб келар эдим. Чўлпон эса уни қайта ишлаб берар эди.

САВОЛ. Босмачилар устидан бўлган суд жараёнида қатнашганмисиз? Судга ким сизни вакил этиб юборган?

ЖАВОБ. Чўлпон билан Абдулхай Тожиев.

САВОЛ. Чўлпон сизга: “Судга сен бор. Ёш ўзбек йигитларининг кирилиб кетаётганини кўрмай ҳам, куймай ҳам”, деганми? Чўлпон суд жараёнига қандай қараган?

ЖАВОБ. Мен унинг қандай қараганини билмайман.

САВОЛ. У суд жараёнига қарши бўлганми?

ЖАВОБ. У суд жараёнига қарши эканини кўз-кўз қилмаган.

САВОЛ. Бўлмаса, нима деган?

ЖАВОБ. Мен унинг нима деганини эслолмайман. Босмачилар тўғрисида нималар дегани ёдимда йўқ.

САВОЛ. Кўқонда, Обид Чатоқнинг уйида бўлган зиёфатда қатнашганмисиз?

ЖАВОБ. Қатнашганман. Тошкентдан бораётиб Кўқонда тўхтаганмиз. Кўқон ўша пайтларда Фарғона вилоятининг маркази эди.

САВОЛ. Зиёфатда кимлар қатнашган?

ЖАВОБ. Абдулхай Тожиев, Чўлпон, мен, Султон Сегизбоев, яна бир неча кишилар бўлган.

САВОЛ. Раҳимбобоев бўлганми?

ЖАВОБ. Ёдимда йўқ.

САВОЛ. Ҳозир ўша кишилар қаерда?

ЖАВОБ. Сегизбоев, эшитишимча, қамоққа олинган.

САВОЛ. Чўлпон зиёфат пайтида ўтирганларга қараб: “Сизлар коммунист эмассизлар!” деб дағдаға қилганми?

ЖАВОБ. Бу гапни мен ичимдан тўқиб чиқарганман.

САВОЛ. Кимнинг талаби билан?

ЖАВОБ. Таъсирлироқ чиқсин деб.

САВОЛ. Чўлпоннинг миллатчи бўлганини билганмисиз?

ЖАВОБ. Адабий чиқишлари бўйича билганман.

САВОЛ. Шахсий муносабатингиз бўйича-чи?

ЖАВОБ. У ҳеч қачон: “Мустамлакачилик сиёсати давом этса, миллат ўлади, миллат қирилиб кетади”, деб ёзмаган. Аммо унинг шеърларини таҳлил этиш жараёнида шундай хулосани чиқариш мумкин эди.

САВОЛ (*ўқийди*). “Чўлпон шеърлари юқори бадиий савияси билан ажралиб туради...” Хўш, тўғри ёзилганми?

ЖАВОБ. Бадиият нуқтаи назаридан — тўғри.

САВОЛ (*дўқ қилиб*). Ахир, бу шеърдан бадиият эмас, аксилинқилобий руҳанқиб турибди-ку!

ЖАВОБ. Агар бугунги кун нуқтаи назаридан таҳлил қилинса, шундай хулоса чиқади. Чўлпон “Шоирманми мен?” деб ўзига-ўзи шубҳа билдирган, ўзининг шоирлик иқтидорига ишончсизлик билан қараган.

САВОЛ. Чўлпон шеърларидаги миллатчилик руҳи-чи? У қаерда қолди?

ЖАВОБ. Ростини айтсам, Чўлпон шеърларидан миллатчилик унсурларини топиш қийин.

САВОЛ (*дағдаға билан*). Чўлпоннинг миллатчилигини бутун Ўзбекистон билади-ку, фақат сиз билмайсизми?!

ЖАВОБ (*ўзини йўқотиб*). Мен ҳам унинг миллатчилик руҳида шеърлар ёзганини биламан.

САВОЛ. Демак, кўргазмангизнинг бу масалага оид қисми тўғри ёзилган: Чўлпон миллатчи шоир бўлган!

ЖАВОБ. Тўғри. Мен унинг миллатчилигига қарши курашганман.

САВОЛ (*бошқа масалага ўтиб*). Саидов партиядан ўчирилгандан кейин у билан кўришганмисиз?

ЖАВОБ. Носир Саидов биланми? Кўришганман.

САВОЛ. Нима тўғрисида гаплашгансиз?

ЖАВОБ. Эслолмайман. У партиядан ўчирилганини айтиб, қўллаб-қувватлашимни илтимос қилган эди.

САВОЛ. Сиз йиғилишларда уни ҳимоя қилиб чиққанмисиз?

ЖАВОБ (*ўзини тутиб олиб*). Мен уни мақтаб чиққанман. Аммо миллатчи бўлганини билмаганман. Бу ҳақдаги гапим — қип-қизил уйдирма.

САВОЛ. Саидов тўғрисида сўзлаб, шундай дегансиз. (*ўқийди*.) “...У йиғилишда миллатчи бўлмаганини асослаб беришимни илтимос қилди”. Кўргазмангиз тўғри ёзилганми?

ЖАВОБ. Ҳа. Саидов иккинчи маротаба тозаловдан ўтганда мен уни ҳимоя қилиб чиққанман.

САВОЛ. Унинг миллатчи бўлмаганини асослаб бериш тўғрисидаги илтимоси-чи? Асослаб берганмисиз?

ЖАВОБ (*ноилож бир ҳолда*). Асослашга ҳаракат қилганман.

САВОЛ (*бошқа масалага ўтиб*). Боту Наркомпросда ишлаганида сизга қандай кўрсатмалар берган?

ЖАВОБ. Менга ҳеч қандай кўрсатма бермаган.

САВОЛ. Бошқаларга-чи?

ЖАВОБ. Хабарим йўқ.

САВОЛ. Наркомпросда қандай миллатчилик ишлари олиб борилган?
 ЖАВОБ. Наркомпросда ҳеч қандай миллатчилик ишлари олиб борилмаган.

Терговчи ўқрайиб кўяди. Стол устидаги “Беломорканал” папиросидан олиб чекмоқчи бўлади. Аммо гижимлаб ташлайди. Сўнг тўппончасини кўлига олиб, жаҳл аралаш столга уради.

Эҳтимол, баъзи бир тадбирлар тасодифан миллатчиликка ўхшаб кўрингандир.

САВОЛ. Ҳеч қандай тадбир тасодифан бошқа ҳолатда кўринмайди. Иш юритишнинг ўзбек тилида олиб борилиши-чи? Бу ҳам тасодифий ҳодиса бўлганми?

ЖАВОБ. Наркомпросда ҳеч қачон иш юритиш 100 фоиз ўзбек тилида олиб борилмаган. Боту пайтида ҳам.

САВОЛ (*дўқ қилиб*). Боту Наркомпрос бўйича қандай кўрсатмалар берган?

ЖАВОБ. У Наркомпрос аппаратини ўзбеклаштирмоқчи бўлган.

САВОЛ. Сизнинг фикрингизча, бу миллатчилик эмасми?

ЖАВОБ. Наркомпрос аппаратида қанча руслар бўлган бўлса, ўзбеклар ҳам шунча бўлган.

САВОЛ. Рус мактабларига мўлжалланган дарсликларни кечиктириш масаласи-чи?

ЖАВОБ. Бу қип-қизил тухмат!

САВОЛ. Бу маълумотни сиз, ҳа, худди ўзингиз бергансиз!

ЖАВОБ. Тўғри, мен шу ҳақда ёзма кўргазма берганман. (*Ёниб.*) Лекин айт-япман-ку, кўргазмаларимга ишонманг, деб! Ишонманг!! Мен ўзимга ҳам, бошқаларга ҳам тухмат қилганман! Тухмат қилганман, ахир!!

САВОЛ (*киноя билан*). Кўргазмани ўз қўлингиз билан ёзганмисиз?

ЖАВОБ. Ўз қўлим билан ёзганман.

САВОЛ. Нега? Нима учун?

ЖАВОБ. Олдинги кўргазмаларимга қарши чиқмаслик учун.

САВОЛ. 1941 йилда берган кўргазмаларингиз билан 1930 йилда сиз ва бошқа маҳбуслар берган кўргазмалар ўртасида заррача ҳам фарқ йўқ.

ЖАВОБ. Бундан хабарим бор. Лекин ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди: Ўлмасбоев билан юзлаштиришганда ер ёрилмадию ерга кириб кетмадим. У менга: “Сен ҳаммага тухмат қиляпсан, аблаҳ!” деган! (*Бақириб.*) Тушуняпсизми, демак, бошқалар ҳам мени аблаҳ деб ўйлаган!!

САВОЛ (*вазиятни юмшатмоқчи бўлиб*). Сизнинг раддиянгиз фақат шунга асосланганми? Биз қандайдир Ўларбоев-Ўлмасбоевларнинг сўзларига эмас, балки Икромовнинг кўргазмасига ишонамиз. Ўлмасбоев Икромовнинг аксил-инқилобий гуруҳи борлигини тан олмаган. Сиз эса тан олгансиз. Аммо бу ҳол сизнинг ёлгон кўргазма берганингизни англатмайди. Сиз ўз кўргазмангизда ўн йил мардона турдингиз. Буни мардлик деса ҳам бўлади! (*Ўзининг кўлини ўзи қисиб, маҳбусга раҳмат айтгандек бўлади. Сўнг.*) Биласизми, сиз ҳатто, Ўлмасбоев ҳақида ҳеч нарса билмайман, деб оёқ тираб туришингиз мумкин эди. Сизда шундай имконият бўлган. Шундайми?

ЖАВОБ (*юмшаб*). Шундай.

САВОЛ (*сохта меҳрибончилик ва майин овоз билан*). Нега шу имкониятдан фойдаланмадингиз?

ЖАВОБ. Мен гапира бошлаган эдим, аммо сиз ўзингизни тушунмаётганга олдингиз.

САВОЛ. Ахир, оғзингизга қулф солмадим-ку!

ЖАВОБ. Ҳа, оғзимга қулф солмадингиз. Аммо терговчи: “Сен аксилинқи-лобчисан, бало-баттарсан”, деб ўдағайлаб кетди.

САВОЛ (*яна ўз қиёфасига кириб*). Нима, терговчи Баришев сизнинг рақсга тушишингизни кузатиб турсинми? Ким сиздан ошириб-тоширишни сўради?

ЖАВОБ (*хомушона*). Ҳамма айб ўзимда. (*Икки қўли билан пешонасига муштлайди.*)

САВОЛ. 1930 йили Москвада, 1937 йили Тошкентда, 1941 йили яна Тошкентда тергов пайтида ошириб-тоширишни сиздан ким талаб қилди?

ЖАВОБ. Мен аввалги кўргазмаларимни рад этмоқчи бўлганимда терговчи Баришев мени 10 суткага қарцерга ташлаш билан қўрқитган!

САВОЛ. Қарцер ҳақида қачон гапирган?

ЖАВОБ. Эслолмайман. Бу гап, чамаси, акамга ёзган хатимни текшириш пайтида бўлиб ўтган.

САВОЛ (*яна сохта меҳрибончилик билан*). Терговчи бунга қадар ҳам сизга дўқ-пўписа қилганми?

ЖАВОБ. Бу вақтга қадар у Ҳамид Олимжон масаласида дўқ-пўписа қилган. “1930 йили Олимжоновнинг аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлганини айтган эдинг, энди тонасанми, эшшак?!” деб дўқ қилган.

САВОЛ. Терговчи сизнинг Олимжонов масаласидаги раддиянғизни сўроқномага қайд қилганми?

ЖАВОБ. Унинг сўзларига қараганда, 1930 йили ҳам, 1941 йили ҳам қайд қилган.

САВОЛ. Терговчи акангизга ёзилган хат масаласига қадар ҳам сизга дўқ-пўписа қилганми?

ЖАВОБ. Бунга қадар дўқ-пўписа қилмаган.

САВОЛ. Шундай экан, нима учун сиз ёлғон кўргазмалар бергансиз?

ЖАВОБ. Айтяпман-ку, аввалги кўргазмаларимга қарши чиқмаслик учун! Модомики, аксилинқилобчи эканман, охиригача аксилинқилобчи бўлиб қолай, дедим.

САВОЛ (*ўрнидан туриб, хонанинг у бошидан-бу бошига юради, сўнг ҳукм ўқигандек*). Махбус Қориев, ҳануз кўнглинғиздаги кирни ювиб ташламагансиз. Кўнгли кирдан холи бўлмаган жиноятчи эса хоҳлаган аризани ёзавериши мумкин. Унга қолса, терговнинг энг тўғри ва ҳаққоний усулларини ҳам қорага чаплаб ташлаш ҳеч гап эмас! (*Махбусга яқин келиб, уни гирибонидан олади-да, даст кўтаради.*) 1930 йили терговчи сени Тошкентда ҳам, Москвада ҳам нотўғри сўроқ қилган! 1941 йили Тошкентда тергов, сенинг назарингда, нотўғри олиб борилмоқда. Хўш, нега 3 июлга қадар бундай аризаларни ёзмаган эдинг? (*Махбуснинг тумшугига мушт туширади. Махбус йиқилади.*)

ЖАВОБ (*йиқилган жойидан туриб, мардона*). Мен шу кунга қадар ўзимни шу аризани ёзишга тайёрлаб келдим.

САВОЛ. Сенда бизнинг олдимизга келиб тавба-тазарру қилиш ва “Шу вақтга қадар ёлгон кўргазма берганман”, деб виждонан айтиш имконияти бор эди. Энди ўнлаб кишиларнинг кўргазмаларига ўхшаш бўлган аввалги кўргазмаларингни рад этиб кўргин-чи! (*Масхара қилгандек.*) Сен бугун бизга бирорта ҳам янги гап айтмадинг. Сен бизга 1930 йилга қараганда ҳам оз маълумот бердинг. (*Жирканиб.*) Ўзинг ўйлаб кўр, нимадан воз кечмоқчисан? (*Столга мушт уриб.*) Сен 10 йил қамоқда ачиб-сасиб ётсанг ҳам заррача тузалмабсан! Қандай миллатчи бўлган бўлсанг, ҳали ҳам ўшандай жирканч миллатчисан!!

ЖАВОБ (*ўрнидан туриб*). Бу — сиз чиқарган хулоса.

САВОЛ. Бизнинг бу хулосамиз сен берган кўргазмаларга асосланган. Ўйлаймизки, раҳбарият ҳам бизнинг бу хулосамизни маъқуллайди.

ЖАВОБ (*умидвор бир ҳолда*). Расмий хулосани қачон маълум қиласиз?

САВОЛ. Яқинда. Қаерга шошяпсан? Қамоқхона — иккинчи она уйинг-ку!

ЖАВОБ (*терговчининг сўзларига эътибор бермай*). Хулосани Ҳарбий коллегия берадими?

САВОЛ. Балки Ҳарбий коллегия берар, балки прокурор. Бунинг аҳамияти йўқ.

Прокурор ёрдамчиси маъноли томоқ қириб, ўтирган ўрнида бир кўзғалиб кўяди.

ЖАВОБ (*ноилож*). Яхши. Фақат хулоса адолатли бўлсин.

Терговчи тугмачани босади. К о н в о й киради. Терговчи конвойга маҳбусни олиб кетишни ишора қилади. Сўнг радиокарнайни бурайди. Карнайдан Левитаннинг янгроқ овози эшитилади: “Говорит Москва. Сегодня 5 июля. Московское время 00.55 м.”. Сухандон овози қоронғилик ва турли шовқин орасига сингиб кетади.

Қорноғилик. Лазер нурлари оша маҳбуснинг калтаклангани ва ҳолдан тойиб йиқилгани кўринади. Даҳшатли мусиқа.

Иккинчи кўриниш

1941 йил 17 июль. Яна ўша манзара. Маҳбус Боис Қ о р и е в терговчи хузурида фалаж бир ҳолатда турибди.

САВОЛ. Хўш, яна қандай шикоят билан келдинг?

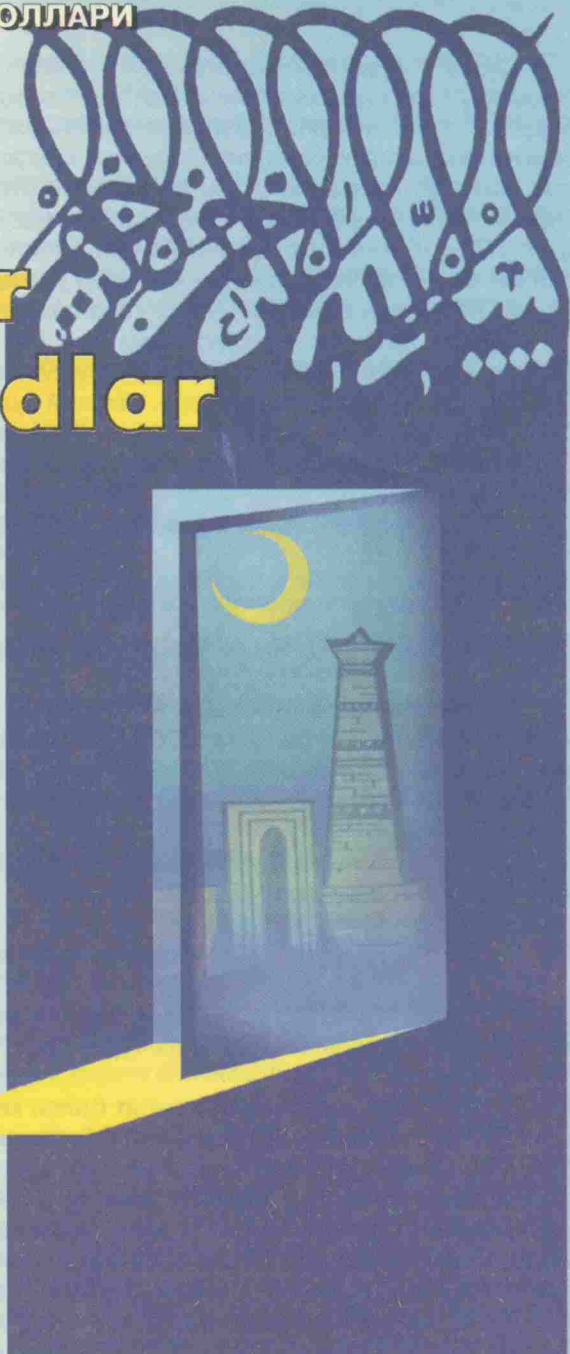
ЖАВОБ. Гражданин терговчи... (*Гапиролмайди. Сўнг қўлидаги қоғозга қараб ўқийди.*) “Менинг 1941 йил 3 июлдаги аризам якка камерада ўтирган пайтимдаги васвасали ҳолатим таъсирида ёзилган. Мен тергов бўлими бошлиғи ва прокурор ёрдамчиси билан бўлган самимий суҳбатдан кейин катта сиёсий хатога йўл қўйганимни англадим. Мен ҳали ҳам миллатчи ва аксилинқилобчи сифатида қўйнимдаги тошни ташламаган эканман. 1930 ва 1940 йилда берган барча кўргазмаларим тўғри. 3 июлда ёзган аризмани куйдириб ташлашингизни илтимос қиламан”. (*Маҳбус шу сўзларни айтиши билан йиқилиб, хушидан кетади.*)

Парда

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Shayxlar va shahidlar kubrosi

Инсониат илму ирсоғони, маданият ва маънавиятининг олтин бешикларидан бўлган қадим Хоразм дунёга шуҳрат таратган кўп фарзандларни тарбиялаб камолга етказган. Кубравия тариқатининг асосчиси, халқ қаҳрамони Нажмиддин Кубро машҳур сиймоларнинг энг буюкларидандир. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад ал-Хевақий ал-Хоразмий бўлиб, 1145 йилда Хивада таваллуд топган. Аҳмаднинг болалиги ва ёшлиги жонажон юртида ўтган. Лекин ўспиринлигидаёқ илмга катта иштиёқ уйғонган. Илмга чанқоқлик уни саёҳатга чорлаган. У қайси юрт ва мамлакатга сафар қилмасин, ўзининг илмга садоқатини, илмий салоҳиятининг ниҳоятда ўткирлигини намойиш этиб, мунозара ва мубоҳасаларда доимо голиб чиққан. “Аларга Кубро андин лақаб бўлдики, йигитлик авонидоким, зоҳир улуми таҳсилига машғул эрмишлар, ҳар ким билаким, мунозара ва мубоҳаса қилсалар эрмиш — ул кишига голиб бўлурлар эрмиш”, дейди Алишер Навоий. Аҳмад голибликда пояма-поя илгарилаган. Илм ва маърифатдаги фотиҳлик сир-

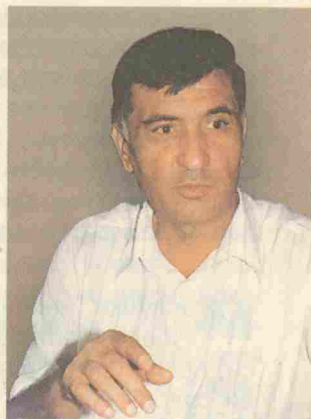
ларини теран ўзлаштирган. Вақт-соати етиб, Нажмиддин — дин юлдузи бўлиб порлаган. Валийлиги шу қадар камол топганки, ҳолида голиблик бошланганда муборак назари кимга тушса, ўша киши валоят мартабасига кўтарилган. Ана шунда у Шайх Валитарош лақаби ила шарафланган. Абулжанноб — Нажмиддин Кубронинг кунияти. “Менинг ғайбадаги исмим Қантарундир. Кунямга келсак, — дейди Нажмиддин Кубро, — унинг ҳикояси қуйидагича: Искандарияда Ҳофиз Салафий Исфаҳонийдан ҳадис тинглардим. Бу кекса олим мазҳабда шофеъий, эътиқодда салафий эди. Ёши юздан ошганди. Бир кун яна ғайбат ҳолида Расулulloҳни иккиннинг иккинчиси (ҳазрати Абу Бакр) билан ёнимда кўрдим. Тиззалари қарийб тиззамга тегиб турарди. Шу лаҳза ҳар куни Куръони каримдан унинг учун ўқилган воридларим илҳом қилинди. Дарҳол уларни ўқий бошладим. Тугатишим ҳамоно уларни жуда яхши топганимни таъкидлаб: “Мана шу зайлда кундузлари ҳадис тингла ва кечалари Куръони карим ўқи”, дедилар. Кейин менга кунямни сўраш илҳом қилинди ва: “Ё Расулulloҳ, менинг куням Абулжаннобми ёки Абулжаннобми? Нафсим Абулжанноб (буюклик отаси) бўлмоғини истаяпти”, дея сўрадим. Ул Зот: “Йўқ, кунянг Абулжанноб (қўрқувчилар, парҳезкорлар отаси)”, дея жавоб бердилар.” Бу ҳодиса Нажмиддин Кубро дунёқарашада, маънавий-руҳий ҳаётида кескин бурилиш ясайди. У энди зоҳирий илмнинг йўли ва майдонларини ортда қолдириб, сайру сулук водийларида қалб саёҳатини бошлашга аҳд қилади. Бунинг учун эса муршиднинг кўмаги ва раҳнамолиги зарур эди. Шу зарурат уни Мисрга — Шайх Рўзбехон ал-Ваззон Мисрий даргоҳига етаклаб боради. Кубро қисқа муддат ичида маънавий йўлларда кўп илгарилайди, шайхининг таважжухини қозонади, унинг қизига уйланиб, икки фарзандга ота бўлади. Аммо сийратигадаги ҳаракат, шиддатли интилиш уни осуда ва хотиржам яшашга қўймасди. У Табризга қараб йўлга тушади. Абу Наср Ҳафданинг қошига келиб ҳадис илмини ўрганишни давом эттиради. Кўп ўтмай, “Ҳақ таолонинг мажзублари ва маҳбубларидан” бўлмиш Бобо Фараж билан учрашади. Куброни бу мажзуб Шайх довот ва қаламдан қутултириб, бутунлай риёзиёт ва хилватга ошно айлайди. Кубронинг тасаввуфий ҳаётда тўла зафар қозонишида бош-қа бир неча шайхларнинг ҳам ҳиссалари бўлган.

Жумладан, Аммор Ёсир ва Исмоил Қасрийларнинг ҳам хизматлари сингган. Бу масала куброшуносларнинг назаридан четда қолмаган.

Насимий шундай деган:

*Дин илмини билмак шариат бўлур,
Унга амал этсанг, тариқат бўлур.
Сидқ ила боғласанг илму амални,
Ҳақнинг ризоси-ла ҳақиқат бўлур.*

Шу маънода, Нажмиддин Кубро олий мақсад манзилига етган, неча юзлаб муридларни тарбиялаб, уларнинг қалбини дин илми, шариат, тариқат ва ҳақиқат зилолидан қондиришга қодир муршиди комил бўлган эди. Узок

йиллик айрилиқлардан сўнг Кубро она диёри Хоразмга қайтиши, ватандошларига маърифат тарқатиши, янги тариқат бино этиши ва иршод ишлари ила қизгин машғул бўлиши керак эди. Табриздан Мисрга қайтаркан, у ҳали қатъий қарорга келмаганди. Пири ва қайин отаси Рўзбехон Мисрийнинг маслаҳатидан сўнг 1185 йилда Кубро Хоразмга қайтиб келади. Албатта, у бундан йигирма беш йил аввалги Аҳмад эмасди. Кубро энди маърифат ва ҳақойиқ денгизи эди. Қалбида ва руҳониятида азим Жайхунга ўхшаш кенглик файзи сокин эди.

Маълумки, инсон борлиқ тартиботида бошқа яратилардан энг кейинда туради. Дастлаб “Ақли аввал” яралган. Сўнг ўн Ақл, фалакларнинг нафси, Арш, Курси, бошқа бир қанча жисмлар билан бирга тўрт унсур, маволиди салоса (маъдан — наботот — ҳайвонот) бино этилган. Ана шулардан кейин, яъни охирида инсон яратилмиш. Яратилиш эътибори билан инсон гарчи ҳамма нарсадан кейинда бўлса-да, моҳият, салоҳият жиҳатидан баридан олдинда — юксакда туради. Зеро, инсон — оламнинг руҳи, олам гўзалликларининг меҳвари. Комиллик унинг матлаби ва энг олий шон-шараф даражаси эрур. Мавжуд бу оламда Оллоҳ комил инсон воситасида тажалли айлайди. Комиллик нури йўқолса, оламни зулмат қоплагай. Бу ҳақда Шайхи Акбар мана нима дейди: “Оллоҳ таоло оламни омон сақлаш учун Одамни ўзига халифа қилди. Ичида комил инсон мавжуд бўлгани қадар олам ҳам муҳофазада бўлинув. Инсонни комил шу хазинадан ажралиб охиратга кўчиши ҳамон кўк қулашга, юлдузлар сочилишга, кўёш сўнишга бошлар”. Демак, бундай маънавий ҳокимлик ва муҳофизлик инсон зиммасига бениҳоя улкан масъулият юклайди.

Бундоқ қаралса, инсон фақат ақл ва англаш билан эмас, руҳ, туйғу ва ҳиссиётлари билан ҳам ҳайвондан фарқ қилади. Ҳиссиёти олия, яъни юксак ҳиссиётлар деб аталмиш диний ва эстетик туйғулар ёлғиз инсонга хос, инсон учун имтиёз майдонларидир. Илоҳий туйғуга ўхшаб гўзаллик ҳисси ҳам инсоннинг фитратида мавжуд. Инсон туғилишидаёқ ана шу туйғуларга соҳиб бўлади. Тараққиёт учун хизмат қиладиган, одамларни бирлик ва ҳамжиҳатликка чорлайдиган ҳеч бир кайфият, ҳеч бир эҳтиёж тасаввуф томонидан рад этилмаган. Билъакс, тасаввуф инсонда яратилишидан мавжуд бўлган софлик, бегуноҳлик, меҳрибонлик каби хусусият, қобилият ва фазилатларни муштарак ҳамда мукаммал тарзда асраб-авайлаш, тараққий топтиришга гамхўрлик кўрсатади. Тасаввуф руҳий ҳаётга, унда эришилажак натижаларга кўп диққат қилишга ўргатади. Энг пешқадам сўфийлар нуқтаи назарида, тариқат руҳий меърождан ўзга бир нима эмас. Бу фикр Нажмиддин Куброга ҳам тегишли. Шу боис Кубро, бир қанча тариқат арбобларидан фарқли ўлароқ, сайру сулук қилгувчи ҳар инсоннинг ўзига хос ҳаёт тарзи ва ўзича мустақил яшовчи руҳий олами борлигини тўлиқ инobatга олади.

Тасаввуф тарихидан яхши маълумки, қадим даврлардан эътиборан сўфийлар психологик туйғулар ва эришилган руҳий ҳолатларни “ҳол” деб атаганлар. Сулук эса турли хил марҳала ва мартабаларга тақсимланиб, “маком” дея номланган. Солик бу йўлда сўфийдан бошқага номаълум ва кўринмайдиган ҳодисаларга юзма-юз келган. Ўзгалар рўбарў бўлмайдиган қи-

йинчилик ва машаққатлар унинг йўлига ғовдир. Сайёр шундай ҳолларга тўқнаш келадики, азоби — завққа, завқи — азобга дўнади. Баъзан у “моддий оламга нисбатан бир безгинлик” ҳис этади. “Ўлмасдан бурун ўлиш” қийноқларига чидайди. Қалбда маънолар ўзгаради. Ҳоллар янгиланади. Нажмиддин Кубро бу ўзгариш ва янгилишларни ранг воситасида изоҳлайди. Унингча, яшил ранг “қалб ҳаёти ва жонлилигининг рамзи”дир. “Бу рангдан кейин ақиқ тошнинг ранги пайдо бўлади. Бу ақли кабирнинг ранги”. Ақли кабирнинг ранги қирмизлашгач, энг қалин ҳижоблар ҳам йиртилади. Қирмизи ранг зухурланганда, “Сайёрни паришон айлар, парчаларни қамраб олар ва тебратар”. Булар ғаройиб ҳодиса ва ўзгаришлар. Одатда, мистик мушоҳадага асосланган руҳоний-психологик жараён сирлари ва натижаларини ошкор айлашга кўпда рухсат берилмаган. Усмонли турк олими Мустафо Қора таъкидлаганидек, Нажмиддин Кубро “Фавоих-ул жамол” рисоласида тасаввуф классиклари орасида жуда оз учрайдиган бир усул ила шахсий ҳис ва мистик мушоҳадаларига диққатни тортиб, ғайбат (илоҳий яқинлик) ҳолидаги тасбитларини қаламга олган ва ўқувчига етказган.

Рисолага шу нуқтаи назардан ёндашилганда уни мукаммал бир тасаввуф психологияси дейиш мумкиндир.

Дарҳақиқат, “Фавоих” Кубронинг ҳол ҳақиқати, руҳ латоифи ва қалб кечинмаларини акс эттирувчи бетакрор бир асар. Унда Кубро ниҳоятда самимий, ниҳоятда ҳассос, кўнгил ҳаёти жуда теран ва танлаган йўлига собит шахс қиёфасида намоён бўлади. Кубро илоҳий ишқнинг сир-асроридан, ҳикмат ва ҳақиқатларидан мароқ билан сўзлайди, ишқнинг инсон қалбидаги аёвсиз ва шиддатли таъсирларини ҳам ҳаққоний кўрсатади. Аммо у илоҳий ишққа мажозий ишқни қарши қўймайди, Оллоҳга бўлган ишқни ёқлаб, башарий севгини ерга урмайди. Ҳатто, тасаввуф шайхлари учун хос ва характерли бўлмаган бир тарзда, мажозий ишқ саргузаштларини қоғозга кўчиради: “Мисрда, Нил дарёси соҳилига яқин қишлоқдаги бир жорияга ошиқ бўлган эдим. Бир неча кун ейиш ва ичишдан тўхтадим. Ишқ алангаси шу қадар кучайдики, гўё нафасим ҳам оташга айланган эди”, дейди у.

Амир ал-Маккий демиш: “Оллоҳ қалбларни баданлардан етти минг йил муқаддам яратган ва ўзига яқин мақомда сақлаган. Руҳларни қалблардан етти минг йил аввал яратиб, уларни унс боғида тутган. Энг ботиний борлиқ бўлмиш виждонлар эса руҳлардан етти минг йил олдин яратилган ва Ўзи билан восил ҳолида сақлаган. Ўшанда виждон руҳга, руҳ қалбга, қалб вужудга ҳибс этилмиш. Ана шу синов асносида бадан ибодатга берилмиш, қалб ишққа ғарқ бўлмиш, руҳ Раббига яқинлашмиш, виждон эса Ўзи билан бирлик ҳолида ҳузур олмиш”. Худди шу тўрт мавжудлик: Вужуд, Қалб, Руҳ ва Виждон, шу тўрт мавжудликнинг ҳақиқати: тоат-ибодат, ишқ, унс ва илоҳий ҳузур тасаввуфдаги бош мақсад, бош талаб ва сайри сулукдаги энг олий натижа, дейилса, асло хато бўлмайди. Нажмиддин Кубро рисолаларида булар тўғрисида қайта-қайта баҳс юритади, ҳар гал ё қалб, ё руҳ, ёки виждон моҳияти ва сирларини гўё янгидан кашф этади.

Биринчи жаҳон уруши йилларида рус мутафаккирларидан бири “Инсон фақат инсон бўлиб қолмоғи мумкин эмас, ўзидан ё баланд кўтарилиши ёки тубанликка қулаши керак, ё Оллоҳга томон юксалади ёки йирт-

қичлашади”, деган экан. Дарҳақиқат, инсоннинг фақат инсон бўлгани учунгина қаноатланиши ва фахрланиши ҳамиша ҳам ўзини оқламайди. Зеро, инсон яхшилик ва ёмонлик, шафқат ва ёвузлик, меҳр ва қаҳр каби қарама-қарши хусусият ва туйғуларнинг бир мужассамидир. Худди шу ҳақиқатни чуқур билиш — ўзни билишнинг энг асосий, балким биринчи шартидир. Акс ҳолда, ҳар қандай олий туйғу ва тушунча қуруқ гап бўлиб қолади. Оқибатда эса ҳақиқат ва тўғрилиқ туйғусига талабгорлар сони камайгандан-камайиб бораверади, етуклик, комиллик ҳақидаги баландпарвоз сўзларни такрорлаш одатга айланади. Бундай пайтда саёзлик, маҳдудлик ва авомлик шиддат-ла илгарилайди. Зеро, маърифат завқи барҳам топган, нафсоний ва шайтоний муносабатлар тантана қилган муҳитда бошқача бўлиши мумкин эмас.

“Илк бора хилватга кирганимда, — дейди Нажмиддин Кубро, — ичимда бир риё, шухратпарастлик туйғуси, минбарларга чиқиб тариқатни инсонларга англатиш ва ўргатиш орзуси бор эди. Мен шухратпарастлардан эмас эдим. Аммо риё мени барибир улар сафига қўшаётган эди. Чунки мақсадим саҳиҳ, ниятимда содиқ эмас эдим”.

Бугуннинг одами ўзини ўзи бунақа тарзда тафтиш эта олмайди. Бунга сал-пал эришса-да, ҳақиқатни очикчасига эътироф қилишга кучи етмайди. Умумий бу кўникма учун кимларнидир айблаш инсофдан эмас. Қолаверса, ҳар бир шахс Нажмиддин Кубронинг “Унутмагилки, малак, нафс ва шайтон сендан айри ва сендан ташқари бир борлиқ эмасдир, билъакс, улар — сен, сен — уларсан” деган фикрларига маърифат куч-қуввати ила иқрор бўлмас экан, у ҳеч вақт ўзининг ҳис-туйғу ва майлларини холис тафтиш қилишга кириша олмайди.

Машҳур япон адиби Кавабата Ясунарининг иқрорига кўра, “шайтон дунёси”га кирмоқ жуда қийин. Кучсиз руҳ билан бу ишни уддалаб бўлмайди. Бу гапга инонмоқ керак. Чунки шайтон дунёси инсоннинг сийратидаги бир дунёдирки, ундаги тўсиқларнинг сон-саногига етиш ва уларнинг барини тубдан йўқотиш душвор. Бу “тўсиқлар” эса инсондаги нафсоний ва шайтоний ҳирсу ҳаваслардир. Буларнинг бир қисми ҳукмронлик мавқеига эга бўлса, яна бир қисми авраш, алдаш, тўғри йўлдан оздиришга моҳир. Лекин бу ерда масаланинг бошқа жиҳати ҳам бор. Вақту замон кечгани сайин иблислиқда инсон иблисдан ҳам илгарилаб, хусусан, кейинги асрларда бузғунчилик, ёвузлик, зулмкорлик, қонхўрликда шайтонни ҳам лол қолдирадиган, ҳатто қўрқувга соладиган ҳолга етган. Ҳусайин Жовиднинг “Иблис” ва “Иблиснинг интиқоми” драмалари ана шу мудҳиш ҳақиқат тасвирига бағишланган. Тасаввуф аҳли бу фожиани олдиндан кўрган ва оқибатларини яхши тасаввур эта олгани учун инсон ва шайтон, шайтонийлик ва инсон қисмати муаммосига доимий равишда диққатни жалб этиб келган. Нажмиддин Кубро асарларини ўқиганда, бунга яна бир қарра ишонч ҳосил этасиз.

Имом Раббоний тасаввуфга доир китобларни ўқиш ҳеч вақт ҳеч кимга зиён етказмаслигини махсус таъкидлаган. Албатта, тариқат, маърифат, ҳақиқат ёки ишқ ва комиллик сирлари ёритилган китоблардан одамлар фойда кўрса кўрадики, зарар кўрмайди. Аммо ўша китоблар фирт авом,

жоҳил ва нодон ёки фикр-қарашлари тор қайсар олимларнинг қўлига тушса-чи? Бу жуда ёмон, албатта. Чунки уларда ифодаланган маъно ва ҳақиқатлар, биринчидан, жўн ва нотўғри тушунилади, иккинчидан, тасаввур этиб бўлмас даражада хато ҳукмлар чиқарилади, хилма-хил ёлғонлар тўқилади. Шунинг учун ўтмишда сайру сулук ҳолларини яшай билган ёки тасаввуфнинг бош талабларига баҳоликудрат амал қила олган кишиларгагина тасаввуф ҳақида сўзлаш ҳуқуқи берилган. Нажмиддин Кубро ҳазратларининг ибрат ва намунага айланиб қолган улуғ хислатларидан бири ҳам шуки, ул зот, Ҳақ йўлчиси ўлароқ, сайру саёҳатда нимани бошидан ўтказган бўлса, шуни гапирган. Ақлий, маънавий, руҳий қуввати нималарга етган бўлса, шуларни баён этган. Эришганини — эришдим, деган. Эриша олмаганини эса яширмаган.

Азиз ўқувчи! Нажмиддин Кубронинг тасаввуфга доир рисоаларини алоҳида бир қизиқиш ва ихлос билан ўқишга киришарсиз. Лекин уларнинг маъно-моҳиятини пухта ўзлаштиришда, хусусан, “Фавоих-ул жамол”ни зарур даражада англашда анча қийналасиз. Бунга деярли ҳаммамиз ҳам қийналамиз. Чунки рисолада ифодаланган ҳол тажрибаси, руҳониятдаги эврилиш ва юксалишлар биз учун тарихдир. Демак, бу “тарих”га яқин бориш ёки уни ўзимизга яқинлаштирмоқнинг биринчи шarti — тарихий туйғу ва билимга эга бўлмоқдир. Ана шунда Кубронинг руҳ, маъно, тафаккур оламига эркин кириб боришга монелик қилувчи тўсиқ ва пардалар бирин-кетин барҳам топа бошлайди. Ана шунда сиз ул мислсиз рухшуноснинг “Қудсий руҳ латиф ва самовийдир. У ҳиммат қуввати ила тўлиб, ҳар замон самога битишур ва само унда фарқ бўлур. Аслида, руҳ билан само айни бир нарсадир. Бу руҳ бетиним равишда парвоз этар, юксалар, қувватланар, тарбияланар ва мукамаллашар, самонинг шарафидан ҳам олий бир шарафга эришмоқ учун ушбу ҳол давом этар, ниҳоят, само чўққисини ишғол айлар”, деган фикрларига ишончсизлик кўрсатолмай қоласиз. Энг асосийси, руҳоний хурлик ва эркинлик завқини тота бошлайсиз. Буни ботиний ҳолат ва ҳиссиётларингиздаги хайрли ўзгариш — янгилиниш дея англасангиз хато қилмайсиз. Шунда аниқ ишонасизки, хур одам бошқаларнинг дунёсида яшашни асло истамайди. Унинг эркин, гўзал ва дахлсиз ўз дунёси бор. Хур одам манфаат тузоғига илинишдан жуда баландлаб кетган бўлади. Бундай киши қушдай енгил, қушдай озод — нафс қутқуларидан фориғликда кун кечиради. Аммо бу — бир бора покланган қалб қайта кирланмайди, бир маротаба хурликка етишган киши ўзини ҳеч қачон кулликка маҳкум этмайди, дегани эмас. Шу маънода, тасаввуфдаги нафс таълимоти ва нафсни тарбиялаш тажрибаси ҳеч вақт эскирмайдиган, доимий равишда комиллик мақсадига ҳизмат қилишга қодир таълимот ва тажриба эрур, дейиш жоиз.

Биз нодонлик ва жаҳолат зулматиға илм нури барҳам беришиға шубҳаланмаймиз. Бу тўғри, албатта. Шунинг учун олимликка ҳам ишонч-эътиборимиз баланд. Лекин ёлғиз илм билан ёки олимлик даражасини эгаллаш билан асосий муаммо ечилмаслигини кўпда ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Ваҳоланки, “Қанча илмлар бордурки, натижаси жаҳолат ва билимсизликдир. Қанча илмсизликлар бордурки, самараси илм эрур. Кишиға ғурур ва худпарастлик иддаосини тугдирадиган илм жаҳолатдан ўзга нарса эмас” (“Ан-Низо-мул хос”, 169-бет).

Тасаввуфда “Ақаботи сабъа” деган ва нафси амморанинг етти таври-

ни англатадиган ибора бор. Булар: 1. Бухл. 2. Ҳирс. 3. Жаҳл. 4. Кибр. 5: Ҳасад. 6. Шаҳват. 7. Ғазаб. Агар олим жаҳд этса, илм шарофати туйғайли ушбу етти офатдан халос бўлиб, нафси мулҳима мартабасига етишиши ва саховат, қаноат, тавозеъ, сабр сингари сифатларга соҳиб бўлмоғи мумкин. Бироқ нафси мулҳима “мазолики ақдом” — аёқ тойдирувчи жой, манзил бўлгани учун ҳатто илмал яқин сирларидан воқиф олим ҳам ўзига бино қўйиб, илмидан мағрурланганда яна нафси амморага қайтишга маҳкум. Бу аросат туйғуси бош кўтарганда олимнинг олимлигидан ному нишон қолмайди: у қаҳр ва ғазаб оловида ёнади, йиртқичлашади, ашаддий товламачига айланади, манфаатига тўқнаш келган ҳар бир одамга ташланишдан ўзини тия олмайди. Бундай ҳолат ва ҳодисани ҳаётда кўп учратиш ёки кузатиш мумкин. Тасаввуф аҳлининг ҳол илмига нажот ва умид кўзи билан қараб, зоҳирий илмларга бир қадар шубҳа билдиришларининг асосий сабаби ҳам ана шунда. Агар масаланинг ушбу томони инобатга олинмаса, Нажмиддин Кубронинг баъзи мулоҳазалари, жумладан, “Хилватдан нарида бир қанча китобларим бор эди. Уларни ўйлардим. Худди шу китоблар мени ўн бир бора хилватдан айирдилар...” деган фикрларидан тескари маъно чиқариш эҳтимолдан йироқ эмас. Яна такрор айтамин: Нажмиддин Кубро рисоаларидаги мақсад-муддао, фикр ва мушоҳадаларни тез англаб ва жуда ўнғай ўзлаштириб бўлмайди. Уларни секинлик ва сокинлик билан, ҳол ва маърифат, ишқ ва ҳақиқат асрорларини баҳоли қудрат идрокдан ўтказиб, ўқиб-ўрганаш зарур.

Кубро мушоҳадани иккига ажратади: бири — адно, иккинчиси — аъло. Кейинги мушоҳада юксак даражадаги мушоҳада бўлиб, у самодаги борликларга алоқадор. Бу ҳақда “Фавоих”даги мана бу гапларга эътибор беринг: “Ғайбат ҳолида мушоҳада қилинган осмонни — кўриб турган осмон деб ўйлама. Ғайб оламида янада латиф, янада яшил, яна ҳам соф ва бениҳоя порлоқ сонсиз-саноксиз кўклар бордир. Ўз ботиний поклигинг ортгани ва илгарилаганинг сайин само ҳам сенга беҳад очик, гўзал ва соф кўринур”. Бу гапларга ишонгимиз келади. Аммо ғайб оламидаги ўша латиф, ўша соф ва порлоқ кўкларни кўришга имконимиз етмайди. Чунки бизда басират тарбияси йўқ. Лекин ҳамма нарса ботиний покланиш ва руҳ тарбиясига боғлиқ эканига умид боғласак бўлади.

Маърифат қанотини Кубро ишқ қанотидан ҳам баланд ҳисоблаганида мукошафа ва мушоҳада қудратига тўла инонган эди.

Хамма дарвеш шоирлик салоҳиятига соҳиб бўлмаганидек, ҳамма шоир ҳам дарвешлик завқ-шавқига етиша олмайди. Аслида, дарвешнинг кўнгли билан шоирнинг кўнглида, дарвешнинг идроки билан шоирнинг идроки орасида кескин фарқ сезилмаслиги керак. Дарвешлик туйғуларидан маҳрум шоир хурликнинг олий мақомларига кўтарила олмайди. Гўзалликни чинакам шоир қалби билан мушоҳада эта олмаган дарвеш эса ишқ алангасида ёнмоқдан бенасиб қолади. Зоҳири ҳеч қачон ботинига мувофиқ келмайди. Масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, дарвешлик шоирликка ўхшаб фитрий бир қобилият эканига тан беришга тўғри келади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Нажмиддин Кубро бир рубоийсида бундай деган:

*Зинҳор мазан ту таъна бар дарвешон,
Ҳастанд эшон, чунончи ҳастанд эшон.*

Мазмуни: сен зинҳор дарвешларга таъна қилма, улар қандай бор бўлган бўлсалар шундайдир — ўзгармайди.

Албатта, тарбия, шароит, муҳит, эътиқод — булар шоирга ҳам, дарвешга ҳам таъсирини ўтказди. Аммо шоирнинг ҳам, дарвешнинг ҳам таъсирланиш маркази фақат ва фақат кўнгилдир. Маънавий ҳаёт тамали ўлароқ кўнгилга таянишда, дунёга қалб кўзи билан қарашда, руҳоният жабҳасидаги масъуллик ва ҳақиқатга ташналиқда улар бир-бирига жуда яқин. Қониди дарвешлик жўшган шоирнинг овози бошқача янграйди. Шахсияти ярқ этиб кўзга ташланади. Бундай овоз тозаланган ва холис бўлади. Бундай шахсият ҳайратланарли даражада хоксор, самимий, маърифий кучкуватга тўлиқлиги билан ажралиб туради. Ёлғиз шундай шоиргина одамларни ишқ ва маърифат шароби ила маст айлаши, ҳеч қутилмаган тарзда кўнгил ҳақиқатларига диққатни қаратиб, руҳ ва руҳониятчилик байроғини баланд кўтариши мумкин.

Тасаввуф аввал-бошданок шеъриятга муҳтожлик сезган: шеър йўли, фақат хос таъсир усуллари ила кенг омманинг қалбини забт қилишни кўзлаган. Ва мақсадга эришган ҳам. Бироқ шеърият ҳам бундан ютқазмаган. Тасаввуфга яқинлашган, тасаввуф билан чуқур алоқа ўрнатган Шарқ шеърияти — бу нисбатан бошқа шеърият, том маъноси ила инсонга муносабати теранлашган, инсоннинг қалби, руҳоният сирларини кашф эта билган шеърият. Чунки тасаввуф инсон ва инсонийлик маъно-моҳиятини бутун мураккаблиги ва бутун мукамаллиги ила кашф этиш илми, дастури, тажрибаларини жорий айлаган эди. Шеърият эса буларни ўз табиати, фаолияти ва тараққиётига мувофиқ равишда танлаган — на танлаш, на таянишда айтарли хатога йўл қўймаган. Шунинг учун қадим Туркистонимизда ҳам шайхларнинг шоирлиги, шоирларнинг шайхлиги ғайритабиий туюлмаган. Хусусан, икки буюк тариқат — яссавийлик ва кубравийликнинг асосчилари Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубронинг шеър битишга рағбат кўрсатишлари тариқат тарихидагидек шеърият тарихи учун ҳам улкан воқеадир. Бироқ бу икки Шайхнинг шеър ёзганига шубҳа ила қарашлар ҳам йўқ эмас: бирига нисбатан кўпроқ, иккинчисига озроқ — шубҳа бор. Бундан бир неча ўн йил муқаддам атоқли рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс “Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти” номли китобида Нажмиддин Кубронинг рубоийларини эълон этган эди. Турли тазкиралардан терилиб жамланган бу рубоийларнинг сони — бор-йўғи йигирма бешта. Кубро шеъриятини бойитадиган ёки унинг шоирлигини янада пухтароқ асослашга далил бўладиган бошқа шеърий намуналар хануз топилганича йўқ. Бу эса маълум маънода шубҳали мулоҳазаларга сабаб бўлиши табиий. Кубро ижодиёти бўйича анча муддат жиддий изланишлар олиб борган, асарларини таржима қилган усмонли турк олими Мустафо Қора худди шундай фикрдадир. У Е.Э.Бертельснинг ишини мақбул кўрмайди. Унингча, биринчидан, ишончли ва қадимий манбаларда Кубронинг шоирлигига алоқадор бирор бир далил ёки қайд учрамайди. Иккинчидан, модомики, Кубро шоирлик хунарини пухта эгаллаб, шунча рубоий яратган экан, шу иқтидорини барча асарларида намойиш этиши, ис-

ботлаши лозим эди. “Фавоих-ул жамол”дек бошдан-охир нозик ва психологик таҳлилларга тўлиқ бир асарда шеър унсурларига ўрин берилмаслиги англашилари сиздир”, дейди Мустафо Қора. Бизнингча, айнан “Фавоих”ни ўқиган одам Куброда шоирлик салоҳияти юксак бўлганига ишонади. Бундан ташқари, асардаги ўша “инжа ва психологик таҳлиллар” Кубро рубойилари билан қиёсланса, ўртада шакл ва тасвирдан бошқа фарқ йўқлигига ишонмасликдан ўзга имкон қолмайди. Масалан, “Фавоих”да нафси афъо дейилмиш илонга қиёслаб айтилган гаплар билан “Дев аст даруни ман ки пинҳон нест” мисраси ила бошланадиган рубойидаги фикр орасида моҳиятан кескин тафовут йўқдир. Шунингдек, Куброга бағишланган маноқибларда унинг шоирлигига урғу берувчи далиллар мавжудлигини Мустафо Қора негадир эътибордан соқит қилган.

Маълумки, қадим-қадимдан икки нарса шеърнинг асосий шарти деб белгиланган: биринчиси — мазмун гўзаллиги, иккинчиси — ифода гўзаллиги. Ифодада бир қадар яхши натижага эришилса-ю, мазмун бўш, саёз бўлса — бундай шеър ҳеч қачон зукко шеърхон қалби ва руҳига таъсир ўтказолмайди. Бунинг акси бўлганда ҳам аҳвол шунга яқиндир. Кўпчилик, шеърда ифода ва тасвир гўзаллигини қўлга киритиш қийин, деб ўйлайди. Бир томондан бу тўғри. Аммо шеърда ўқувчига шавқ бағишлайдиган, унинг фикр-қарашларини янгилашга таъсир кўрсата оладиган жозибали, бўлиқ мазмунни кашф этиш қийин ҳунардир. Буни кўп шоир қойиллатиб бажаролмайди. Ана шу ҳал қилувчи ўринда, ҳатто қаламининг кучига ишонган шоирлар ҳам оқсайди. Чунки, Мирзо Фатали Охундов ҳаққоний таъкидлаб ўтганидек, “гўзал мазмун топмоқ Оллоҳ тухфаси бўлган табиий хусусиятлардандир, аммо қофия тизмоқ бошқа санъатлар каби ўрганиш мумкин бўлган бир нарсадир”.

Кубронинг рубойилари — кашф ва илҳом меваси. Улар оддий бир шоирнинг эмас, балки тариқат тартиб-қоидалари бўйича яшаган, хилват ҳаётининг ранж ва тўсиқларига бардош бериб, қалбини поклаган, гоҳ ошиқлик, гоҳ орифлик, кўпинча валийлик ҳолатларидан масрур ижодкорнинг кўнгил изҳоридир. Кубро рубойиларининг асосий қисмида ҳолдан ҳолга ўтаётган, бутун эътибори ўзининг ботиний ўзгаришига қаратилган Сайёрнинг фикр-қарашлари дарж этилган. Назаримизда, уларни Кубро рисоалари билан қиёсий тарзда тадқиқ ва таҳлил этиш келажакдаги қизиқарли илмий текширишлардан саналади.

Таниқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс Нажмиддин Куброни XII-XIII аср сўфийлари орасида энг ёрқин шахслардан бири, деб баҳолайди. Ҳақиқатан ҳам, Нажмиддин Кубро шахсиятидек мунаввар, маърифатли, ватансевар ва жасур шахсиятнинг дунёга келиши, умуман инсоният тарихида сийрак учрайдиган ҳодисалардан. Нажмиддин Кубро дин ва тариқатнинг, миллат ва маънавиятнинг энг порлоқ юлдузи эрур. Бундай сиймолар борлигидан порлаган нур улар жисман маҳв этилганда ҳам сўнмайди.

Озарбойжоннинг машхур шоирларидан Муҳаммад Ҳоди ёзади: “Эй ҳибсхоналар, эй зиндонлар, эй мазорлар, сиз нақадар муқаддас маконлардурсизки, вориқаи жамоли ҳақиқат сизнинг қоронғи кучоқларингиздан порламышлар... Тиз чўкурмен эшикларингизгаким, ичкарасида лахутий сиймолар, мунаввар лиқолар, порлоқ фикрлар, улвий хаёллар сокиндир”. Даҳшатли

ёвузликни писанд этмаган, ўлимдан қўрқиб-қақшамаган Нажмиддин Кубронинг мазори — ҳақиқат ва жасорат нури порлаган, улвий ҳаёл ва енгилмас эътиқод сокин ана шундай муқаддас саждагоҳ эрур. Унда ҳамиша авлодларни Оллоҳ севгисига чорловчи, юрт ва миллат эркини ҳар нарсадан устун қўйишга илҳомлантирувчи тирик руҳ ҳоким бўлган. Қўнглига ишқ ва маърифат нури инган ҳар бир ўзбек шунинг англаган, шунга ишонган.

Хондамирнинг маълумот беришича, Султон Ҳусайн Бойқародан “Салтанат соҳиби бўлмаганингизда нима иш ила машғул бўлардингиз?” дея сўрашганда, “Нажмиддин Кубро макбарасида жўробкашлик қилардим”, деб жавоб қайтарган экан. Нажмиддин Кубро ана шундай улуғ эҳтиром ва эътиборга лойиқ валий зотдир. Биз буларни билардик. Бироқ истиқлолга эришгунча дин ва тариқат оламида довруғ таратган Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро каби алломаларимизнинг улуғликларига яраша фикр ва муносабатимизни очиқ-ойдин изҳор этиш имкониятидан маҳрум эдик. Мустақиллик бундай адолатсизлик ва имконсизликларга чек қўйди. Олимлар, шоирлар Нажмиддин Кубро ҳаёти, тариқати ва асарларини ўрганишга киришдилар. Айниқса, Кубро таваллудининг 850 йиллиги муносабати билан кўплаб мақолалар эълон қилинди. Тошкентда, Хоразмда унинг ҳаёти, яшаган даври, тариқатидан баҳс этувчи мақолалар тўплами чоп этилди. Профессор Н.Комиловнинг “Нажмиддин Кубро” номли рисоласи босилиб чиқди. Сал кейинроқ Урганчда Кубронинг “Одобул зокирин” асарига Абулғафур Лорий томонидан ёзилган “Шарҳи рисолайе одобул зокирин” асарининг (таржимон М.Қодиров) чоп қилиниши ҳам куброшуносликнинг илгарилашидан далолатдир.

Мен бу ўринда истеъдодли шоир ва муаррих Хуршид Давроннинг “Шаҳидлар шоҳи” асари хусусида алоҳида тўхталиб ўтишни истардим. Ушбу тарихий-маърифий қиссада Нажмиддин Кубронинг ҳаёт тарихи, тариқат арбоби сифатида қад ростлаш жараёни, маърифат тараққиётидаги тарихий хизматлари, ватанпарварлик жасорати таъсирли услубда ёритилган. Муаллифнинг шоирлик ва олимлик салоҳияти қиссада самимий бир уйғунлик топган. “Шаҳидлар шоҳи” хусусан ёшларнинг қалбини ром эта олиш қувватига эгаллиги билан ажралиб туради. Уни ўқиган китобхонда маълумот ва таассуротдан мушоҳадага, мушоҳададан — илм ва маърифатга интилиш иштиёқи кучаяди.

Яна бир хайрли иш. Серғайрат олим ва таржимон Э.Очилов Нажмиддин Кубро рубоийларининг таржималари тўғрисида фикр юритиб ёзади: “Бу рубоийлар нисбатан қисқа фурсат ичида уч марта ўзбек тилига ўғирилди. Дастлаб 80-йилларнинг охирида таржимон Жамол Камол бу қутлуғ ишга киришди: улуғ ҳамюртимизнинг 25 рубоийсини анъанавий вазни ва мумтоз услубини сақлаган ҳолда ўзбекчалаштирди. Яқинда эса, таваллудининг 850 йиллиги муносабати билан яна бир истеъдодли шоир Матназар Абдулҳаким Кубро рубоийларининг янги таржимасини амалга оширди. Биз шайх рубоийларининг учинчи таржимасини амалга оширишга журъат этдик”.

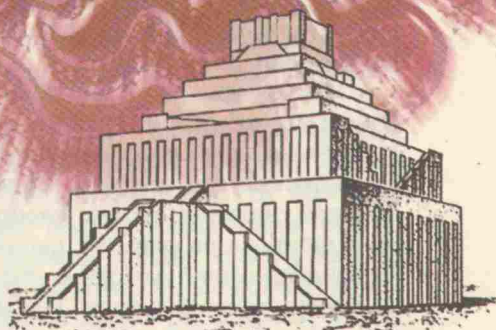
Галдаги вазифа эса, амалга оширилган мазкур хайрли ишларнинг узвий давоми ўлароқ, Нажмиддин Кубро ҳазратларининг рисоаларини таржима қилиб нашр эттириш, куброшуносликни ривожлантирадиган янги-янги тадқиқотлар яратишдан иборатдир.

Тоҳир КАРИМ

Avesto- shunos- likning tarixiy bosqichlari

Мухтарам журналхон, ўтган йили юртимизда «Авесто» китобининг 2700 йиллиги кенг миқёсда нишонланганидан хабарингиз бор. Шу муносабат билан «Тафаккур» саҳифаларида ҳам бир нета мақола чоп этилган эди. Уларда зардуштийлик таълимоти, «Авесто»да илгари сурилган гоёлар, урф-одат, расм-русум ва анъаналар теран таҳлил этилган.

Лекин «Авесто» миллий маънавиятимизнинг шундай бетакрор ва қадимий ёдгорлигидирки, уни ўрганиш, тадқиқ этиш билан боғлиқ ишлар бир зум ҳам тўхтаб қолмайди. Дунё илм-фанида бу соҳани ўрганувчи махсус йўналиш — авестошуносликнинг мавжудлиги ҳам шундан далолат беради. Олимларнинг фикрига кўра, авестошуносликни, шартли равишда, уч тарихий даврга — қадимги замон авестошунослиги, ўрта асрлар ва янги давр авестошунослигига бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Куйидаги мақола айнан ана шу йўналиш — авестошуносликнинг ривожланиш bosqichlari таҳлилига бағишланган.

Қадимги давр авестошунослиги

«Авесто» қадимги юнонлар, римликлар, яхудийлар, сурияликлар ва бошқа халқлар вакиллари томонидан ўрганилган. «Авесто»даги энг қимматли фикр, гоя, билимлар шу тариқа ўзлаштирилган. Аксарият тадқиқотчиларнинг эътироф этишича, илк яққахудолик эътиқодидаги жаннат, дўзах, қилқўприк, дев, фаришта, иблис каби тушунча ва категориялар дастлаб «Авесто»да асослаб берилган. Шунингдек, бундай тушунча ва тасаввурлар бошқа динлар, хусусан, яхудийлик ва насронийликка ҳам айнан «Авесто» орқали ўтган.

Қадимги юнон мутафаккирлари «Авесто» таълимотининг баъзи жиҳатлари билан милоддан олдинги биринчи минг йилликнинг ўрталаридан таниша бошлагани маълум. Искандар Зулқарнайн бошчилигидаги юнон кўшини Эрон ва Туронзаминни забт этгач, бу жараён тезлашади.

Бу даврда зардуштийлик Эрон салтанатининг давлат динига айланган эди. Бу ҳол Эрон билан доимо рақобатлашиб келган юнон ижтимоий-сиёсий ва фалсафий муҳитига таъсир кўрсатмай қолмади. Юнон манбаларининг маълумот беришича, милоддан олдинги V—V асрларда зардуштийлик дини пешвосини «муғ» (юнонча «маг») деб атаганлар. Улар одамларни ҳайратга солувчи сеҳру жодулар кўрсатиб, ўз эътиқодларининг ташвиқотчилари сифатида майдонга чиққан. Юнонларнинг муғлар билан танишуви Пифагор замонларига бориб тақалади.

Маълумки, Пифагор Эрон салтанатининг асосчилари Куруш (милоддан олдинги 558 — 529 йиллар) ва унинг ўғли Камбиз (милоддан олдинги 529 — 522 йиллар) даврида яшаган. Ўша давр тарихчилари, муғлардан таълим олгани учун, Пифагорни муғларнинг шогирди ҳисоблаган. Милоддан олдинги 525 йилнинг баҳорида Камбиз Мисрга юриш қилиб, уни босиб олган пайтда Пифагор ўша ерда бўлган. У эронликларга асир тушиб, босқинчилар кўшини билан Бобилга келиб қолади. Бу буюк олим шу тариқа ўн икки йил мобайнида муғлар ва калдонийлар билан бирга яшайди. Улардан муғлар таълимотини пухта ўрганиб, милоддан олдинги 513 йили 56 ёшида ўз

Ватани Самосга қайтиб кетади. Шунинг учун ҳам Пифагор дунёқарашада «Авесто» таълимотининг кучли таъсири сезилиб туради.

Зардушт ва унинг даври ҳақида ёзган энг қ а д и м г и юнон муаллифи Хонтусдир.

У асли Лидиянинг Сорд шаҳрида туғилган. Милоддан олдинги 547 йилда Куриш бу шаҳарни босиб олгач, у ягона Лидия давлати таркибига қўшилган. Эроннинг кўпгина ерлари кезиб чиқади. Баъзи маълумотларга қараганда, у Кичик Осиёнинг деярли барча шаҳарларида бўлиб, Мидия ҳудудларигача етиб борган.

Милоднинг 210 йилида яшаган Диоген Ларещий Хонтус ёзишмаларига асослашиб, қайд қиладики, Зардушт Эрон шоҳи Ксеркснинг Юнонистонга қўшин тортишидан 600 йил илгари яшаган. Агар Ксеркснинг Сорддан чиқиб, Юнонистонга қўшин тортган вақти милоддан олдинги 490 - 480 йилларда рўй берганини ҳисобга олсак, унда, Хонтус берган маълумотларга кўра, Зардушт аввалги эранинг XI асрининг дастлабки йилларида яшаб ўтган, деб хулоса чиқаришга тўғри келади.

Чунки Хонтус Херодот замонидан олдинроқ яшаб ўтган эди. Лекин Херодот Зардушт ва унинг таълимоти тўғрисида ҳеч қандай маълумот ёзиб қолдирмаган. Шу билан бирга, «тарихчиларнинг отаси» деб эътироф этилган бу зот эронликларнинг барча ҳукмдорлари, уларнинг урфодатлари ҳақида тўлиқ маълумот беришга ҳаракат қилган.

Буюк юнон файласуфи Афлотун (милоддан олдинги 427 — 347 йилларда яшаб ўтган) Зардуштни муғлар эътиқодининг асосчиси сифатида зикр этиб, унинг таълимоти энг мукаммал дин эканини таъкидлаган. Арасту (милоддан олдинги 384 — 322 йилларда яшаб ўтган)

муғлар тарихи мисрликлар тарихидан ҳам қадимийроқ эканини қайд қилиб, ҳатто Зардушт Афлотун вафотидан олти минг йил олдин яшаб ўтган, дея хулоса чиқарган.

Милоднинг 23 йилида туғилган, «Табийий тарих» китобининг муаллифи сифатида танилган Плинийнинг ёзишича, Зардушт Троя урушидан беш минг йил олдин яшаб ўтган. Плутарх (милодий 46 — 125 йилларда яшаб ўтган) эса Плиний келтирган маълумот тўғри эканини эътироф этган ва ўзи ҳам Зардушт Троя урушидан беш аср олдин яшаб ўтган, деган хулосага келган.

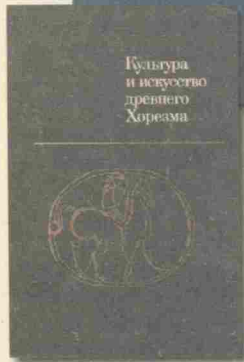
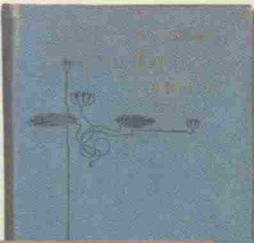
Қизиғи шундаки, маздопарастлар ақидасига кўра, пайғамбар Зардушт милоддан олдинги 660 йилда туғилиб, 583 йилда вафот этган. Аммо бу даврларни яхши ёритган Ҳеродот ва бошқа юнон тарихчилари асарларида Зардушт ва унинг фаолияти тўғрисида маълумотлар деярли учрамаслигини эътиборга олсак, Хонтус келтирган сана Зардушт яшаган даврга, ҳар ҳолда, яқинроқдир.

«Авесто» таълимотининг ҳам қадимги юнон мутафаккирлари ижодига кучли таъсир этганини бир қанча мисоллар асосида кўриш мумкин. Агар «Авесто»да сув, тупроқ, ҳаво ва олов муқаддаслаштирилган бўлса, илк юнон файласуфларидан Фалес сувни, Анаксимен ҳавони, Гераклит оловни бутун борликнинг туб асоси (субстанцияси) деб ҳисоблаган. Суқрот ва Афлотуннинг табиатдан олдин борликнинг яратувчиси бўлган дунёвий ақл (рух) мавжудлиги тўғрисидаги гоёси ҳам бевосита «Авесто» таълимотидаги Ахура Мазда (Ахура — қудратли, Мазда — ақл, мағз демақдир) ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ экани шубҳасиз.

«Авесто» таълимотининг қадимги Юнонзаминда шакланган эллинлар маданиятига таъсирининг кучайишини Искандар истилолари ҳосиласи, деб изоҳласак, хато бўлмайди. Маълумотларга қараганда, Искандар «Авесто»нинг баъзи қисмларини юнон тилига таржима қилдирган.

Салавкийлар даврида қувғинликка учраган зардуштийлик аршакийлар, сўнгра сосонийлар сулолалари ҳукмронлиги замонида яна давлат муҳофазасига олинади. Унинг йўқолган қисмлари қайта тикланиб, замон талаблари асосида бойитилган. Лекин бу даврларда Зардуштгача бўлган мифологик қараш ва аънаналар Мидияда ҳамон кучли таъсирга эга бўлган. Ахура Мазда қудратига сиғиниш, «Авесто» таълимотидаги бошқа маъбуд ва маъбудаларга ихлос қўйиш ҳам аънана тусини ола бошлаган.

«Авесто» таълимотининг ривожлантирилиши унга қарши бўлган йўналишларни ҳам келтириб чиқарган. Моний ва Маздақ қарашларида яқка-худодикка ўтишнинг янада такомиллашиш жараёни юз бера бошлаган, Зурван (зарвонийлик) таълимоти шу тарзда шаклангани, унга муқобил бўлган иккинчи йўналиш сифатида Ардвиги Сура Анахита ва Митра маъбудларига сиғиниш авж олиб кетгани буни тасдиқлайди.

Мир Бовэ — французский историк и востоковед, автор книги «Зороастрийцы».

Митраизм — қадимги динлардан бири. У дастлаб Марказий Осиёнинг шимолий ҳудудларида (Волга ва Иртиш дарёлари оралигида) пайдо бўлган полетеизм — кўпхудоликдан монотеизм — яккахудоликка ўтишдаги илк bosqich ҳисобланади. Митрага сажда қилиш милоддан олдинги III — II минг йилликлардаёқ мавжуд эди ва у кейинчалик ўз ўрнини зардуштийликка — Ахура Маздага бўшатиб беришга мажбур бўлди. Митраизмнинг қайта тикланиши милоднинг I — II асрларидан бошлаб Эронда — сосонийлар даврида пайдо бўлиб, кейинчалик Олдосиё ва Рим империяси ҳудудларига кенг тарқалган. Рим империясида бутун қадимги дунё мафкураларининг инқирози бошланган даврда митраизм эски динларни (жумладан, Ўрта Осиё ва Эрондаги зардуштийликни) сиқиб чиқарган. Яқин Шарқни истило қилган Рим аскарлари «Авесто» таълимоти билан таниш бўлган. Ҳатто, жангчилар орасида Митра маъбудига сифини оммалаша бошлаган. Улар Рим шаҳрида Митра ибодатхоналарини барпо этишга ҳам эришганлар. Митраизмнинг кенг ёйилишига, асосан, ундаги ижтимоий адолат ва эзгулик ғояларининг илгари сурилиши сабаб бўлган эди. Бу — жамиятдаги қуйи табақалар манфаатларига айниқса мос тушар эди. Чунки охиратда шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг бўлиши тўғрисидаги ғоялар қуйи ижтимоий табақаларга жуда маъқул келарди.

Милоднинг II асрида Рим императорлари митраизмга ҳомийлик қилади. II — IV асрларда митраизм насронийликка қарши турувчи асосий динлардан бирига айланади. Шу билан бирга, насронийлик ҳам митраизмдан кўп жиҳатларни ўзлаштириб олади.

Митраизм милоднинг IV — V асрларида Оврүпода христианликнинг ғалаба қозониши, ва VII — VIII асрларда исломнинг Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг ёйилиши туфайли ўз-ўзидан йўқола бошлайди. Яқин Шарқда XII — XIII асрларда ҳам митраизм тарафдорларини учратиш мумкин бўлган. Ўрта асрда Оврүпода насронийликнинг, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида эса исломнинг

ҳукмрон мафкурага айланиши митраизмнинг бутунлай барҳам топишига сабаб бўлган.

Ўрта аср Шарқ авестошунослиги

Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида, «Авесто»даги ривоят ва афсоналарга таянган ҳолда, ватанпарварлик, адолатли жамият, қаҳрамонлик ғоялари куйланади. Унда айниқса, каёнийлар сулоласининг давлатни бошқариш тизими улуғланиб, яхшилик билан ёмонлик, қабоҳат билан эзгулик ўртасидаги узлуксиз кураш бош ғояга айланади. Қуйидаги мисралар эътиборни тортади:

*Маздак оддий халққа этиб изҳор
Дерди: Бою гадо — баробар зинҳор.
Кам-ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоли.
Бойлик, бечоралик бўлмасин, токим
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким.
Бир хилда яшасин қашоқ билан бой,
Қишқоқда ҳам бўлсин оила, уй-жой.
Ушбу эътиқодим — менинг динимдир.*

Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Зардушт ва унинг таълимотига қайта-қайта муурожаат қилади. У Зардуштни Озарбойжонда туғилган деб ҳисоблайди. (Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1968, 236-бет.) Лекин, «Авесто» асотирларининг бош қаҳрамонлари бўлган Сиёвуш ва Хусравни Хоразмда илк шаҳарсозлик ва давлатчиликни вужудга келтирган инсонлар сифатида таърифлайди. (Уша ерда, 71-бет.)

Улуғ аллома ушбу маълумотлар орқали пайғамбар Зардушт билан «Авесто» таълимоти айна бир пайтда ва бир ерда пайдо бўлмаганига ишора қилмоқда. Маълумки, «Авесто» таълимотининг кўпгина жиҳатларини биз Беруний асарлари орқали билиб оламиз. Айниқса, бошқа бирор ерда учрамайдиган Каюмарс (Гавомард, Гоптшоҳ, Жўмард) тўғрисидаги икки афсонанинг буюк ажодимиз асарларида тўлиғича келтирилиши катта аҳамиятга эга. Беруний хоразмликлар томонидан қишнинг ўртасида «Мино кечаси» маросимларининг нишонланиши, шунингдек, Наврўз ва Меҳржон байрам-

ларини тантана қилиш аънаналари ҳам зардуштийлик ва «Авесто» таълимоти билан боғлиқ эканини уқтириб ўтган.

Умуман, мусулмон Шарқда исломгача бўлган қадриятларга, миллий манфатларидан келиб чиққан ҳолда, турлича ёндашилган. Бу ўринда ўз эътиқодини ҳақиқатнинг бирдан-бир мезони деб билган мутаассиб кимсаларнинг «Авесто» таълимоти ва Зардушт шахсига нисбатан ўта салбий муносабатини ҳам эътибордан қочирмаслик керак.

Зардуштийлик ва «Авесто» таълимотининг умуминсоният маданияти ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида Собит бинни Курра (836 - 901 йилларда яшаб ўтган) шундай деб ёзган эди: «Биз — дунёга тарқалган маъжусийлик меросхўрлари ва авлодларимиз... Дунёни ким маданиятли қилди? Маъжусий шохлари ва дохийлари бўлмаса, ким унда шаҳарлар барпо эта оларди? Ким каналлар қазиди, денгиз бандаргоҳларини ким яратди? Буларнинг ҳаммасини шонли маъжусийлар барпо этган. Айнан улар руҳимизни осойишта, танамизни соғлом асраш санъатини ҳадя этган. Дунёдаги энг олий неъмат — донишмандлик, одабийлик тушунчаларини инсониятга тақдим этган ҳам ўшалардир. Маъжусийлик бўлмаса, жаҳон бўшлиқдан иборат бўлиб, қашшоқликда ночор ҳаёт кечиар эди» (*Фозила Сулаймонова. «Шарқ ва Фарб», Тошкент, 1997 йил, 210-бет.*)

Белгиялик йирик шарқшунос Жак Дюшен Гиемен эса зардуштийлик ҳақида шундай деган: «Фарб Осиёнинг барча фарзандларидан биринчи бўлиб Зардуштни ўзига «ўғил» қилиб олди. Унинг таълимоти Исо Масихдан тахминан тўрт аср илгари юнон маданиятини бойитган эди. Зардуштни Афлотун ҳам билган. ...Шунинг учун ҳам Зардушт овруполиклар тасавурида жуда кўп асрлар давомида Осиё донишмандлигининг ягона тимсоли сифатида гавдаланиб келди».

Ислоний тафаккурнинг кейинги тараққиёти ҳам «Авесто» таълимоти кенг тарқалган худудларда яшаган халқлар вакилларининг ижоди билан бевосита боғлиқ бўлди. Хуросон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда деизм, пантеизм, тасаввуф фалсафий оқимларининг ривожлангани ҳам шундан далолат беради.

Янги давр авестошунослиги

Янги давр авестошунослиги ушбу таълимотни илмий ва фалсафий жиҳатдан жиддий тадқиқ этиш тамойиллари билан алоҳида ажралиб туради. Бундай хусусиятлар айниқса З.А.Рагозинанинг 1898 йили Санкт-Петербургда чоп этилган «История Мидии» («Мидия тарихи»), А.О.Маковельскийнинг «Авесто» (Боку, 1960), Ю.Нуралиевнинг «Медицина эпохи Авиценны» («Ибн Сино даври тиббиёти» (Душанбе, 1981), Мери Бойснинг «Зороастрийцы» («Зардуштийлар», Москва, 1988) Ф. Сулаймонованинг «Шарқ ва Фарб» (Тошкент, 1997) ва бошқа бир қатор тадқиқотлар мисолида яққол намоён бўлади.

Бу манбалар орқали олинган маълумотлар янги давр авестошунослиги Оврупода XVI асрларда ўзининг илк bosqichlarини бошлаб берганини кўрсатади. Масалан, ўз даврининг таниқли тадқиқотчиларидан бўлган инглиз Томас Хайдинг 1700 йили Оксфордда нашр этилган «Қадимги форслар, парфияликлар ва мидияликларнинг дини» китоби янги давр авестошунослигининг шаклланишида дастлабки жиддий қадам бўлади.

XVIII аср бошларида инглиз олими Жорж Бучер Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳри яқинидаги Сурат шаҳарчасидаги оташпарастларнинг қоҳинидан қимматли бир қўлёзмани олади. Бу «Авесто» таркибига кирувчи китобларнинг бири — «Вендидад-Саде» эди. Олим уни ўқий олмайди. Шу боис қўлёзмани Оксфорд университети кутубхонасига топширади. Мазкур кутубхонада «Авесто»га оид яна бошқа қўлёзмалар ҳам сақланар эди.

Мазкур асар қўлёзмасининг 4 саҳифаси тасодифан Париждаги қироллик кутубхонасига тушиб қолади. Уларни 22 ёшли француз йигити Анкетил Дюперон кўриб қолади. Ана шу кутилмаган воқеа Анкетил Дюперон тақдирида катта аҳамият касб этади. «Менда», — деб ёзади Анкетил Дюперон ўзининг эсдаликларида, — шу заҳотиёқ бу китобни ўз Ватанимга тортиқ қилиш иштиёқи туғилди». У 1755 йил февраль ойида зудлик билан навбатдаги рекрутлар — мустамлака худудларга ихтиёрий хизмат қилишга юборилган аскарлар таркибида Ҳиндистонга жўнаб кетади. Бу ерда етти йил яшаб,

маҳаллий халқ ҳаётини ўрганади. У 1762 йили Парижга қайтиб келганида 30 ёшда эди. Шу вақт мобайнида қадимги форс тилини ўрганиб, форсларнинг урф-одат ва диний маросимларини ўзлаштириб, муқаддас «Авесто» китоби саҳифаларидан кўчирмалар олиб келади. Кейин у тўққиз йил мобайнида «Авесто»ни француз тилига таржима қилиб, нашрга тайёрлайди. Нихоят, 1771 йилда унинг саъй-ҳаракатлари билан «Зенд-Авесто»нинг уч жилдан иборат тахминий таржимаси чоп этилади.

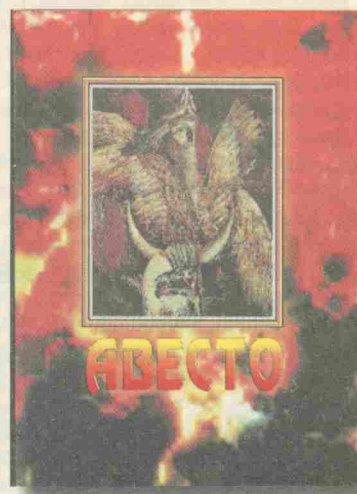
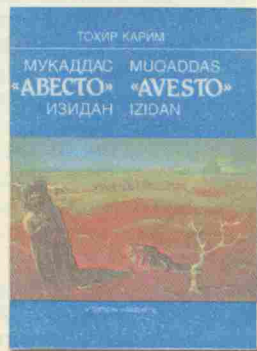
Гарчи бу таржималар кўплаб камчиликлардан холи бўлмаса-да, улар туфайли «Авесто»ни илмий, фалсафий, тарихий нуқта назардан ўрганиш ишлари бошлаб юборилган эди.

Француз тадқиқотчисининг бундай илмий жасорати қарийб ярим аср мобайнида муносиб баҳосини олмади. Анкетил умрининг сўнгги давларида, ҳатто ўз ишидан пушаймон бўлишгача боради. Лекин вақт ўтиб ҳақиқат қарор топади.

Англиялик Ричард ва германиялик Мейнерс Анкетил Дюперон тадқиқотига холис баҳо бериб, унга қилинган ноҳақ айбловларга эътироз билдиради. Хусусан, Мейнерс Зардушт ва унинг асари тўғрисидаги китобда Анкетил тадқиқ қилган «Зенд-Авесто»нинг илмий қимматини эътироф этади. Қадимги юнон мутафаккирлари асарларида Жамшид, Гавомард ва бошқа кўпгина персонажларнинг номи тилга олинмаганини бунга далил қилиб келтиради. Албатта, бундай далилларнинг ўзи етарли эмас эди.

Анкетил Дюперон Мейнерснинг форсийлик билан браҳманизм таълимотларининг мусулмон мафкураси билан ҳам яқинлиги тўғрисидаги фикрларидан келиб чиқиб, форсийлик — браҳманизм билан ислон ўртасидаги муштарак бир дунёқараш тизими, деган фикрга келди. Рига университетининг профессори Кленкер Анкетил Дюперон тадқиқотини ёқлайди. У 1776 йили бу асарни немис тилига ўгириб, чоп эттиради. 1781 йили эса бу ҳақда махсус асар ёзиб, француз тадқиқотчисини қатъий ҳимоя қилиб чиқади.

Авестошunoslikда замонавий тилшунослик, тарих, этнография, диншунослик каби фан соҳалари билан ўта жиддий шуғулланиб, кенг кўламли тадқиқотлар олиб бориш зарурати туғилаётган эди. Француз тадқиқотчиси Эжен Бюрнуф, шундай заруратни ҳис этган ҳолда, фаолият юритади. У авестошunoslikда қиёсий услубни қўллаб, катта муваффақият қозонади. Олим қадимги хинд ёзма ёдгорлиги «Веда» билан «Авесто»ни мифлар нуқтаи назаридан таққослаб

ўрганади. Шунингдек, у қадимги санскрит тили билан «Авесто» тилини ўзаро солиштириб, хайратланарли кашфиётлар қилади. Шу йўсинда Эрондаги Бесутун ва Нақши Рустамдаги қоятошга ўйиб ёзилган қадимги форсий тилга жон киритилади. Демак, Бесутун ёзувидаги Доро Биринчи айтган гаплар мазмунини қадимги санскрит тили билан боғлиқ ҳолда аниқлаш мумкинлиги исботланади.

Э.Бюрнуф қарашларига яқин нуқтаи назарни Оксфорд университетининг профессори Макс Мюллер (1823-1900 йилларда яшаб ўтган) фаолиятида ҳам кузатиш мумкин. У биринчилардан бўлиб орийлар муаммосини кўтариб чиқиб, ҳинд-эрон ва Оврупо халқларининг келиб чиқиши билан боғлиқ муштарак масалаларни ўрганади. Унингча, орийлар милоддан олдинги III — II минг йилликларда Помир ва Ҳиндикуш тоғлари орасидаги дараларда яшаган. Улар милоддан аввалги II минг йилликларнинг ўрталаарида даралардан адирларга тушиб, дастлаб Ҳиндистонга, сўнгра Эрон, Ўрта Осиё ва Кавказ йўллари орқали Оврупога тарқала бошлаган.

Инглиз тадқиқотчиси Ж.Дармстетер «Авесто» таркибидаги «Вендидат» китобининг биринчи қисмини инглиз тилига таржима қилиб, 1880 йилда уни изоҳлар билан чоп эттиради, унинг иккинчи қисмини эса 1883 йилда нашр қилдиради. Биз учун, унинг инглизча таржималаридан кўра, шарҳ ва изоҳлари қимматли. Чунки улар «Авесто»нинг мазмун-моҳиятини очиб берадиган калит вазифасини ўтайди.

Авестошunosликда иккита ўзаро зид услуб шаклланган эди. Яъни, биринчи услуб вакиллари «Авесто» матнларини тушунишда қадимги «Веда» таълимоти ва тилини асосий манба деб қарайдиганлар (Э.Бюрнуф) бўлса, иккинчи услуб вакиллари «Авесто» ёдгорликларининг ҳар бирини мустақил асар сифатида таҳлил қилиш керак, деб ҳисоблайдиганлар (Шпигел, Юсти) эди.

Христиан Бартоломе (1855 — 1925) ана шу икки услубнинг ҳар бирини баробар қўллаш тарафдори бўлиб чиқади ва шу тариқа ақл бовар қилмайдиган натижа-

ларни қўлга киритади. У 1878 йили «Қадимги Эрон луғати»ни чоп эттиради. Бу луғат авестошunosликнинг кейинги тараққиётида шу қадар буюк ўрин тутдики, бунга фақат А.Дюперон жасорати билангина тенглаштириш мумкин эди.

Эндиликда шу луғат асосида «Авесто»нинг XX асргача етиб келган матнларини тўлиқ таржима қилиш имконияти вужудга келади. Бу улуг ишни йирик немис тадқиқотчиси Ф.Вольф поёнига етказди — «Авесто»нинг «Бундахиш»дан ташқари барча қисмларини ўгиради.

Германиялик истеъдодли тадқиқотчи Андреас «Авесто» тилидаги фарқларни ва унинг алифбо тарихини ўрганиб, асар матнлари турли минтақалар ва ҳар хил тарихий даврларда шаклланганини исботлаб беради.

Зардушт таълимоти ва «Авесто»ни ўрганиш Фарбда ҳозир ҳам изчил давом этмокда. Лондон университети профессори Мэри Бойс XX асрнинг 70-80-йилларида жиддий тадқиқотлар олиб боради. Унинг «Зардуштийлар» асарини И.М.Стеблин-Каменский рус тилига таржима қилади. (Мэри Бойс. «Зороастрийцы». «Верования и обычаи». М., 1988.)

М.Бойс Зардушт яшаган даврни милоддан олдинги 1500-1200 йиллар (ўша асар, 8-бет) деб, унинг ватани эса Волга дарёси билан Иртиш дарёсининг ораллигида, деб изоҳ беради.

Жаҳонда авестошunosлик билан мунтазам шуғулланиб келаётган марказларнинг сони йигирмадан ортади. Улардан энг йириклари Франция, Англия, Германия, Италия, АҚШ, Ҳиндистон ва Эронда.

«Авесто»ни илмий ўрганишда эронлик тадқиқотчиларнинг хизмати улкан эканини алоҳида таъкидлаш керак. Авестошunos Иброҳим Пури Довуд 1925 — 1936 йилларда Ҳиндистондаги форс қавми орасида истиқомат қилиб, асар тилини мукамал ўрганади ва бу таълимот ҳақида бой материал тўплаб, тўққиз жилддан иборат «Авесто» китобини чоп эттиради. Иброҳим Пури Довуднинг хизмати шундан иборатки, у уч минг йиллар олдин йўқотилган «Авесто» саҳифаларини тиклаб, уни ҳозирги форсий тилига ўгиради, шунингдек, тўрт жилдлик «Қадимги Эрон луғати»ни ҳам тузади.

XX асрнинг иккинчи ярмида Эронда том маънодаги авестошунослик мактаби яратилади. Буни аслида «Пури Довуд мактаби» деса ҳам бўлади. Эҳсон Ершотирий, Баҳром Фираваший, Бейжон, Жалил Дўстхоҳ, Хушанг, Меҳрон, Мурод Авранг, Муҳаммад Муъин, Саид Нафисий, Пирниё Ҳасан каби олимлар ана шу мактаб намояндаларидир.

МДХ мамлакатларида авестошуносликнинг шаклланишида рус шарқшуносларининг хизмати катта. Рус авестошунослигига Фарб, хусусан, француз авестошунослик мактаби кучли таъсир кўрсатган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бу соҳада жиддий тадқиқотлар бошланди. Бу даврда К.Косович, К.Залеман, З.Рагозина, Е.Бертельс, В.Струве, И.Брагинский, А.Маковельский, Н.Соколов, В.Абаев каби олимлар «Авесто»ни махсус ўрганади.

«Авесто» ҳамда Зардуштнинг ватани бўлмиш Ўрта Осиё республикаларида, хусусан, Ўзбекистон ва Тожикистонда ҳам шу йиллар мобайнида талайгина ишлар қилинганини эътироф этиб ўтиш керак.

Тожикистонлик олим, академик Б.Фаруфуров, шунингдек, Юсуф Нуралиев ишларида «Авесто» таълимоти ва унинг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Ўзбекистонда дастлаб ўлкамиз тарихи бўйича йирик тадқиқотлар олиб борган С.Толстов, Г.Снесарёв, А.Якубовский, Я.Фуломов, А.Асқаров ва бошқа бир қатор тадқиқотчиларимизнинг ишларида мазкур асар турли нуқтаи назардан таҳлил қилинган.

Бу борада айниқса 1937 йилдан то 80-йилларнинг ўрталаригача фаолият олиб борган Хоразм археология-этнография экспедициясининг ишлари алоҳида ўрин тутди. Экспедиция аъзолари чоп эттирган ўн жилдлик «Хоразм экспедицияси материаллари» ва ўн тўрт жилддан иборат «Хоразм археология-этнография экспедицияси тадқиқотлари» каби йирик тадқиқотлар авестошунослик ривожига жуда катта ҳисса бўлиб кўшилди.

Экспедиция раҳбари, йирик қадимшунос, этнограф олим С.Толстовнинг «Қадимги Хоразм» (1948), «Қадимги Хоразм

маданиятини излаб» (1964), «Қадимги Окс ва Яксарт дельталари бўйлаб» (1962) каби кенг қамровли асарларида «Авесто» теран таҳлил қилинади. Экспедиция аъзоларидан Ю.Рапапорт, Г.П.Снесарёв каби олимлар ҳам бу соҳада салмоқли тадқиқотларни амалга оширади.

Мустақилликдан кейин юртимизда авестошунослик билан жиддий шугулланиш даври бошланди. Айниқса, М.Қодиров, А.Саъдуллаев, Ф.Сулаймонова, Э.Ртвеладзе, А.Саидов, Е.Абдуллаев каби олимларнинг тадқиқотларида бу борада янгича қарашлар кўзга ташланмоқда. Истеъдодли шоир Асқар Маҳкам катта ишга қўл уриб, «Авесто» битикларининг бизгача етиб келган тўла матнини таржима қилди ва маънавиятимизнинг ушбу ноёб ёдгорлиги илк бор она тилимизда чоп этилди. Шунингдек, тарихчи Мирсодиқ Исҳоқов «Авесто»нинг яштар қисмидан баъзи ўринларни илмий таржима қилиб, чоп эттирди.

2000 йилнинг 29 мартда Ўзбекистон Президенти «Авесто» ёзма ёдгорлигининг 2700 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги фармонни имзолади. Ушбу фармон мамлакатимизда авестошуносликнинг тадқиқот кўламини янада ошириш йўлида муҳим омил бўлди. Ушбу қутлуғ сана муносабати билан каминанинг «Муқаддас «Авесто» изидан», Т.Маҳмудовнинг «Авесто» ҳақида», Ҳ. Бобоев, С.Ҳасановнинг «Авесто» маънавиятимиз сарчашмаси» каби китоблари чоп этилди.

Лекин бу борада ҳали авестошунослар олдида кўплаб долзарб вазифалар турибди. Хусусан, паҳлавий тилидан бизгача етиб келган муқаддас битикларни таржима қилиш, «Авесто» китобига ўртафорс тилида ёзилган шарҳларни ўзбек тилига ағдариш, XVIII асрдан бошлаб Оврупо тилларида шаклланган авестошуносликка оид асарларни ўрганиш, энг муҳимларини она тилимизга ўгириш, таҳлил ва тадқиқ қилиш ана шундай вазифалар сирасига киради.

Хуллас, бу ноёб асарни ўрганиш буюк тараққиёт йўлини танлаган халқимизнинг миллий тафаккурини юксалтириш, маънавиятини янада бойитишга хизмат қилмоғи даркор.

Абдулла АЪЗАМ

ILMIY PARKINSONIZM

Муқаддима

Олимлар бир неча асрлик фаолияти давомида илмий тадқиқот билан боғлиқ ўзига хос қонуниятлар мавжудлигини пайқаган. Лекин узоқ йиллар мобайнида бу ҳол назардан четда қолиб келган. Бу вазиятни Исаак Ньютон томонидан бутун олам тортишиш қонунининг ихтиро қилинишигача бўлган ҳолат билан қиёслаш мумкин: нарсалар юқоридан пастга тушишини одамзод минг йиллар давомида кузатган, аммо фақат Ньютоннинг бошига олма тушгандан сўнггина гравитация қонуни фанда ўз аксини топган. Худди шу сингари, Паркинсон қонуни ҳам АҚШлик олим кўлидан бутерброди тушиб кетмагунча илмий факт сифатида қайд этилмаган. Бугун бутун фан оламида машҳур бўлган Паркинсон қонуни (у Ньютон қонунидан ҳам универсалроқ, зеро ҳамма фанга барабар тааллуқли) мана шундай ифодаланади: **Бутерброд ерга (полга) ёғ сурилган томони билан тушади.**

Бутун олам тортишиш қонуни каби, Паркинсон қонуни ҳам фундаментал қонунлар сирасига киради, яъни ундан кўплаб натижалар келиб чиқади. Шу боис ҳозиргача унинг турли вариантлари, хулосалари ва умумлашмалари ишлаб чиқилган ва синчков олимлар томонидан хилма-хил йўналишда ривожлантирилган ва чуқурлаштирилган. Хусусан, тарқоқ илмий фактлар Р.М.Прайс (Нью-Жерси), Р.Нудельман (Исроил) ва бошқалар томонидан фалсафий нуқтаи назардан таҳлил этилган. Лекин, чамаси, ҳозиргача улар яхлит бир тизимга солинмаган, балки бир-бирига боғланмаган илмий далиллар тарзида баён қилиб келинган. Бу борадаги вазият XVIII асргача биологияда мавжуд бўлган аҳволни эсга солиди — кўплаб илмий кузатувлар жамғарилган-у, аммо ягона батартиб назария ҳолатига келтирилмаган эди. Фақат Чарльз Дарвин уларни бир тизимга солишга мажбур бўлган. Мажбур бўлгани сабабсиз эмас, албатта: бусиз одам маймундан келиб чиққанми ёки маймун одамданми — шу тарзда чуваланиб ётган сон-саноксиз мақола ва рисолалар орасидан бу саволга қониқарли жавоб топиш сомон гарамидан игна излашдай маҳол бўлган.

Биз бу мақолада Паркинсон қонунига оид далилларни бир тизимга солишга интилиб, табиийки, на Ньютон, на Дарвин мавқеига даъвогарлик қил-

моқчи эмасмиз. Қолаверса, олма тушишини ҳам, бутерброд тушишини ҳам кузатиш билан шуғулланишга энди кеч. Гарчи мақолани ёзиш жараёнида қалам қўлдан бир неча марта тушган эса-да, ammo бу ҳол бирор фундаментал қонун очилишига туртки берадими, йўқми — номаълум. Лекин ҳозиргача тарқоқ ҳолда мавжуд бўлган илмий фактларни муайян тизимга солиш ҳам диққатга молик иш эканлиги маълум. Уни амалга оширишда сон-саноқсиз тажрибанавис тадқиқотчиларнинг нозик кузатувлари, назариётчи олимларнинг кенг ва чуқур мушоҳадаларидан унумли фойдаланганмиз, шу туфайли уларнинг барчасига миннатдорлик изҳор қилишга ўзимизни ҳақли деб биламиз. Муаллифлик ҳуқуқига келсак, мазкур олимларнинг ихтиролари кабобнинг гўштию бизнинг арзимас тадқиқотимиз уни сихга териб, ўтга тутишдек бир гап.

Хусусий Паркинсон назарияси

Классик Паркинсон қонуни: бутерброд ёғ суртилган томони билан тушади.

Паркинсоннинг акс қонуни: агар бутербродингиз тушиб кетса, демак, у ёғли бутерброд бўлган.

Женнинг қонуни (*Паркинсон қонунининг эҳтимоллар назарияси нуқтаи назаридан аниқлаштирилиши*): бутерброднинг ёғ томони билан тушиш эҳтимоли гиламнинг қийматига тўғри пропорционал. (*Яъни, гилам қанча қиммат бўлса, бутерброд шунча кўп тушади.*)

Поль аксилтамойили: полга тушган бутерброд т у ш м а й д и.

Тейлор эффекти (*Паркинсон қонунига тузатма*): агар костюмингиз янги бўлса, бутерброд тушаётиб, ёғ томони билан тегиб ўтади.

А.М.Басси тажрибаси (*Паркинсон қонуни бўйича биринчи марта аниқланган истисно*): маҳобатли зиёфат ё дипломатик қабул чоғида бутерброд костюмга ёпишиб, полга умуман тушмаслиги мумкин.

Гласс тажрибаси (*Паркинсон қонунидан иккинчи истисно*): агар бутерброд ёғ суртилмаган томони билан тушсаю уни олмоқчи бўлганингиз борми, кўзойнагингиз ёғ устига тушади.

Татбиқий Паркинсон назарияси

Шисанинг мўртлигини аниқлаш: кўзойнак бетон полга тушса, ойнаги билан урилади.

Прибор воситасида тадқиқот: агар асбоб тушиб кетса, у нозик приборга бориб тегади.

Механика билан иқтисодиёт ўртасидаги алоқа формуласи: мослама қанча қиммат бўлса, устига шунча оғир асбоб тушади.

Биофизика вектори: синган ойнак парчаси кўзга қараб сачрайди.

Изоҳ. “Аяган кўзга чўп тушар” мақоли далолат берадики, Паркинсон қонуни Шарқ халқларининг донишмандлари томонидан кўп асрлар илгари пайқалган. Шунинг учун уни “Паркинсон — кўзга чўп” қонуни деб аташ тўғрироқ бўлса керак.

Чап қўл теоремаси: чапақай — болға билан кўпроқ чап қўлини майиб қилади.

Натижа: болға қўлга урилса, айнан майиб бармоққа урилади.

Винт қондаси: мурватни бураш зарур бўлганда, ўнлаб калит ичидан мос тушадигани қаёққадир ғойиб бўлади.

Чилангар аксиомаси: мурватни бураб киритишдан кўра болға билан уриб киритиш ўнғайроқ.

Муҳандис постулати: механизм қанча нозик бўлса, шунча каттароқ болға ишлатиш лозим.

Кизикувчи тамойили: кавланаверса, ҳар қандай мукамал механизм ҳам дош бермайди.

Авточилангар аксиомаси: механизм қанча кўп тузатилса, шунча кўп бузилади.

Таксист тамойили: автомобилнинг баллони аэропортга (вокзалга, муҳим учрашувга) шошилиб турганда ҳаво қўйиб юборади.

Метеорология тенгламаси: кечикмаслик учун аэропортга ҳаллослаб етиб келсангиз, самолётнинг учиши қолдирилган бўлади.

Микша аксиомаси: кабелнинг бир учи қўлингизда бўлса, демак, иккинчи учи ҳам мавжуд.

Микша аксиомасига муҳим қўшимча: аслида, у бошқа кабелнинг учи бўлиб чиқади.

Жуфтлик тамойили: қўлингизга иккита уч олган бўлсангиз, демак, муҳим кабелни тасодифан кесиб қўйибсиз.

Нисбийлик назариясининг хулосаси: тасодиф — қонуниятдир!

Хорнер постулати: тажрибанинг зўрлиги ишдан чиқарилган ускуналар миқдорига пропорционал.

Хорнер дедукцияси: орттирилган ҳар бир тажриба янги-янги механизмларни ишдан чиқаришга асос бўлади.

Шкала қонуни: бошлиқ(лар) келганда, ишлаб турган ускуна оқсай бошлайди.

Сабаб ва оқибат хоссаси: бошлиқ бир нарсани буюриб, бошқа нарсани талаб қилишга мойил бўлади.

Сабаб ва оқибат (иккинчи хосса): чизмалар тайёр бўлганда, лойихага ўзгартириш киритиш ҳақида кўрсатма етиб келади.

Сабаб ва оқибат (учинчи хосса): ўзгартириш қанча майда бўлса, кўп чизмани шунча янгилашга тўғри келади.

Умумий Паркинсон назарияси ёхуд мерфология

Мерфи қонуни: бирор кўнгилсизлик юз бериш эҳтимоли бўлса, у албатта юз беради.

Хулосалар:

1. Ҳозирча ҳеч нарса юз бермаган бўлса, демак, ҳаммаси олдинда.

2. Ҳар қандай иш керак бўлганига нисбатан кўпроқ вақт талаб қилади.

3. Бўлиши мумкин бўлган бир неча кўнгилсизликдан амалда энг кўп путур етказадигани содир бўлади.

4. Кўнгилсизлик келтириб чиқариши мумкин бўлган тўрт сабаб аввалдан бартараф этилган бўлса, албатта бешинчи сабаб бош кўтариб чиқади.

5. Олдинга жилиши лозим бўлган иш орқага кетишга мойилдир.

6. Бир ишни бошламоқчи бўлсанг, ундан аввалроқ бажариб қўйиш лозим бўлган бошқа бир иш кўндаланг бўлади.

7. Аҳмоқликдан мутлақ муҳофаза воситаси мавжуд эмас, зеро аҳмоқлар жуда уддабурон бўлади.

Саймон қонуни: бунёд этилган ҳар қандай нарса албатта шикаст топади.

Чизхолмнинг иккинчи қонуни: иш рисоладагидек кетяптими, демак, яқин орада бир бало бўлади.

Хулосалар:

1. Тушунтирган нарсанг “Икки карра икки — тўрт”дай аён бўлса ҳам, ба-рибир сени мутлақо бошқача тушунадиган одам топилади.

2. Ҳаммага маъқул бўладиган ишни амалга оширсанг, албатта кимдир сендан норози бўлади.

Скоттнинг биринчи қонуни: гап кимдир нотўғри иш тутаётганида эмас, у буни кимнингдир соясида қилаётганида.

Инейглниг биринчи қонуни: агар тажриба биринчи уринишдаёқ сип-силлиқ ўтса, демак, нимадир жойида эмас.

Инейглниг учинчи қонуни: маълумотлар базасида ҳеч қандай текшириш талаб этмайдиган энг ишончли рақам хато бўлади.

Инейглниг учинчи қонунига қўшимча: номаълум ҳужжатларга қараганда жуда муҳим ҳужжатда хато ўтиб кетиш эҳтимоли каттароқ бўлади.

Инейглниг тўртинчи қонуни: иш чаппасига кетаётганда уни фалокатдан қутқариб қолиш учун қилинган ҳар қандай уриниш тескари натижа беради.

Изоҳ. Бу қонундан ҳеч нарса қилмай қараб ўтиравериш керак, деган хулоса чиқмайди. Паркинсон-Мерфи назариясининг мантиғига кўра, сизнинг уринишингиз ишнинг пачавасини чиқаришга хизмат қилган бўлса ҳам, “Уринмаганимизда баттароқ бўлар эди” дейишга асос керак.

Эрман изоҳлари:

1. Ҳолат яхшиланишдан олдин бир ёмонлашиб олишга мойил бўлади.

2. Ҳолат яхшиланади, деб ким айтди?

Жонсоннинг учинчи қонуни: журналнинг ҳамма сони бор-у, фақат биттаси йўқ бўлса, сизга керакли мақола ўша сонда бўлади.

Этвуд варианты: кутубхонада сиз муҳтож бўлгандан бошқа ҳамма китоб топилади.

Буб варианты: агар у топилгудай бўлса, ҳамма китобни қараб чиққандан сўнг йўлиқади.

Яна бир вариант: топгандан сўнг очиб қарасангиз, у ё нобоп нусха, масалан, керакли материал жойлашган тобоқ ўрнига бошқа тобоқ икки марта тикланган, ёки сизга зарур варақлар юлиб олинган бўлади.

Рожерснинг аэродинамик қонуни: тинч учаётган самолёт стюардесса қаҳва олиб келиши билан силкина бошлайди.

Эвереттнинг иккинчи термодинамик қонуни: чалкашлик барқарор тарзда ўсиб боради. Фақат жуда қаттиқ заҳмат билан уни бир оз камайтириш мумкин. Аммо бу уринишнинг ўзи чалкашликларнинг ортишига олиб келади.

Абадий двигателъ кашфиёти: абадий ҳаракат қилинса, абадий двигателъ — муҳаррик яшаш мумкин.

Исбот: ҳеч бўлмаганда, ҳаракат қилувчининг ўзи абадий муҳаррик вазифасини ўтайди.

Мерфологиянинг олтин тавсияси: абадий муҳаррик яшашга киришишдан аввал яхшилаб тамадди қилиб олиш зарур.

Мустақил ишлаш учун машқ: нонга ёғ суртиш ўрнига ёғга нон ёпиштирилса, Паркинсон қонунида қандай ўзгаришлар кутилади?

Диссертация учун мавзу: гамбургер қонунини аниқлаш.

Ҳал этилмаган муаммо: Паркинсон қонуни фазода қандай амал қилади?

Фойдаланилган ва мавзунини чуқурлаштириш учун тавсия этиладиган адабиётлар: хорижий мамлакатларда чоп этилган анча-мунча илмий, чала илмий, сохта илмий ва ғайриилмий нашрлар, танилмаган даҳоларнинг архив материаллари, қалинлиги бўйича Гиннес китобидан ўрин оладиган рисодалар, муаллифидан ўзга ҳеч ким ўқимаган илмий мақолалар ва ҳоказо, шу каби ва бошқалар.

O'zni anglash sari

Истиқлол туфайли юртимизда тарихий адолатнинг тикланиши билан боғлиқ кенг кўламли тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти олимларининг илмий изланишлари ҳам диққатга сазовордир. Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қароридан сўнг ушбу илм даргоҳи республикада тарих соҳасидаги тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи илмий марказ мақомини олди. Институт олимлари томонидан ўзбек халқининг собиқ совет даврида атайлаб унутилган ёки бирёклама тадқиқ этиб келинган бой тарихини илмий холислик асосида тиклаш ва халққа етказиш борасида бир талай салмоқли ишлар амалга оширилди. Кейинги икки йилда 19 та монография, 19 та илмий-оммабоп рисола, битта дарслик чоп этилди.

Ушбу нашрлар асосан ўзбек халқи ва давлатчилик тарихининг долзарб муаммоларига бағишланган бўлиб, уларда тарихимизда ўз ечимини топмаган бир қатор жараёнлар, воқеа-ҳодисалар ёзма манбалар ва архив маълумотлари асосида ёритиб берилган.

Чунончи, ўзбек ва рус тилларида чиқарилган «Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари» монографиясида бой далилий, манбавий ва археологик материаллар асосида мамлакатимиз ҳудудида турли тарихий даврларда мавжуд бўлган давлатларнинг бошқаруви, ривожланиши, таназзул ва юксалиш жараёнлари ҳамда уларнинг сабаблари кўриб чиқилган. Давлатчиликнинг муайян босқичини тавсифлашда муаллифлар давлатчиликнинг ҳуқуқий асослари, бошқарув тизими, чегаралари, маъмурий-ҳудудий тузилиши, ҳарбий қўшин, ички ва ташқи муносабатлари, товар-пул муомалалари, солиқ тизими, халқаро мақоми, мулкчилик шакли, маънавий ва ғоявий асослари каби масалаларга ойдинлик киритишга ҳаракат қилганлар.

Институт олимлари томонидан нашр қилинган яна бир йирик тадқиқот «Тарих шохидлиги ва сабоқлари: хоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши» деб аталади. Монография шу давргача илмий истеъмолга киритилмаган кенг қўламли архив ҳужжатлари, вақтли матбуот ва турли адабиётларни ўрганиш асосида яратилган; унда чор Россияси ва совет империясининг бир асрдан ортиқ ҳукм сурган даврида Туркистон ва Ўзбекистоннинг миллий бойликларини ўзлаштириш сиёсати таҳлил қилинади. Китобда Ўзбекистоннинг табиий, хомашё ва моддий ресурслари ҳар иккала тузум даврида ҳам метрополия манфаатларига бўйсундирилгани, шу мақсадда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши соҳасида жорий этилган пахта яккаҳоқимлиги қандай салбий оқибатларни келтириб чиқаргани аниқ маълумотлар асосида кўрсатиб берилади. Шунингдек, ўзбек халқининг кўпминг йиллик маънавий меросининг талон-тарож этилиши, унинг ўз маданий мулкига бўлган ҳуқуқини поймол қилиш жараёнларини ёритишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Йирик элшунос олим, академик Карим Шониёзовнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» монографияси қадимий ва бой тарихга эга бўлган ўзбек халқининг шаклланиш жараёнига бағишланган. Мазкур китоб ёзма, тарихий, археологик, антропологик, нумизматик, этнографик ва бошқа манбалар асосида ёзилган бўлиб, унда ўзбек халқининг асосий негизини Мовароуннаҳрда, Хоразмда, Тошкент воҳасида ва уларга туташ минтақаларда қадимдан яшаб келган туркийзабон аҳоли ташкил этгани тўғрисида фикр юритилади. Ўзбек элатининг шаклланиш жараёнида қатнашган этник таркиблар, уларнинг этник тарихи, яшаган ҳудудларига ҳам тўхталиб ўтилган. Марказий Осиёда, хусусан, Мовароуннаҳр ҳудудида яшаган илк аجدодларимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, этник таркиби, қўшни давлатлар ва халқлар билан алоқаси, уларнинг ўрта асрларда мустақиллик учун олиб борган курашлари ҳамда бизгача сақланиб қолган авлодлари тўғрисида сўз боради.

«Қадимги Нахшаб» — таниқли тарихчи-археолог Рустам Сулаймоновнинг кўп йиллик изланишлари ва машаққатли меҳнати маҳсулидир. Қарши воҳасидаги Нахшаб номи билан машҳур бўлган шаҳар вайроналарида, хусусан, унинг илк пойтахти бўлган Ерқўрғонда 20 йилдан зиёд вақт давомида олиб борилган археологик изланишлар асосида ёзилган бу сал-

моқли тадқиқот 61 босма тобоқдан иборат бўлиб, унда милoddан аввалги VII асрдан милoddнинг VII асригача бўлган даврдаги Ўзбекистон цивилизацияси муаммолари Нахшаб мисолида ўрганилади. Монография жуда катта даврни ва ғоят кўп материални қамраб олган: Қарши воҳасининг вужудга келиши, аҳолининг жойлашуви, суғориш тизими, урбанизация жараёнлари, Ерқўрғон архитектураси, шаҳар ривожланишини даврлаштириш, моддий маданият намуналари, қадимий урф-одатлар ва диний маросимлар, ривоят ва афсоналар, археологик ёдгорликлар каталогли, қисқаси, қадимги Нахшабга алоқадор барча масалалар чуқур таҳлил этилади.

Таниқли тарихчи олим, профессор Ҳ.Зиёевнинг «Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи» монографияси ўзбек халқининг милoddан аввалги асрлардан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашлари тарихига бағишланган. Китобда Ватанимизга милoddан аввал бостириб кирган аҳрамонийлар ва Александр Македонский тажовузига, араб халифалиги истилоси, мўғуллар босқини ҳамда чор Россияси босқинчилигига қарши аждодларимиз қаҳрамонларча олиб борган курашлар ҳақида тарихий изчиллик асосида муҳим маълумотлар берилади. Шунингдек, XX аср бошида Туркистонда совет ҳокимиятининг зўрлик билан ўрнатилиши ва мустамлакачилик сиёсатига қарши олиб борилган миллий озодлик кўзғолонлари, уларнинг қаҳрамонлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади.

Тарих фанлари доктори, профессор Д.Алимова раҳбарлигидаги институт олимлари томонидан нашр қилинган «Туркистон в начале XX века: к истории истоков национальной независимости» монографияси Туркистоннинг 1917-24 йиллардаги тарихига оид бўлиб, кенг қамровли изланишлар натижасида дунёга келган. Монографияда архив материаллари, қўлёзма манбалар ва янги адабиётлардан фойдаланган ҳолда, Туркистон тарихининг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ҳаёти объектив ёритиб берилган.

Институт ўзининг 55 йиллик тарихида биринчи марта мустақил илмий нашрига эга бўлди — «Ўзбекистон тарихи» журнаliga асос солиниб, ҳозиргача унинг 10 та сони босмадан чиқди. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига бағишланган илмий тадқиқотларни оммалаштиришга йўналтирилган бу нашр тез орада ўз ўқувчиларини топди ва республика тарихчиларининг журнаliga айланди.

Институт илмий жамоаси эришган ютуқлардан бири, шубҳасиз, ўрта мактабларнинг 10-синф ўқувчилари учун ёзилган «Ўзбекистон тарихи» (Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000 йил) дарслигидир. Ниҳоят, биринчи марта мустамлака даврининг ҳаққоний тарихи яратилди. Дарслик 1917-91 йилларда рўй берган воқеаларни қамраб олади. Мазкур дарслик Д.Алимова, Р.Каримов, К.Оқилов, Қ.Ражабов, И.Алимов, А.Мавруловлар томонидан ёзилган бўлиб, илмий ҳолислиги, янги илмий далиллар ва архив маълумотларига бойлиги, аниқ ва тушунарли илмий тилда, равон услубда ёзилгани билан алоҳида аҳамият касб этади.

«Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари» (Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000 йил) деб аталган илмий тўплам эса мустақиллик даври тарихи масалаларини ўрганишга бағишланган бўлиб, унда «Сиёсий мустақилликнинг қўлга киририлиши ва демократик ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши» (А.Саидов), «Мамлакатда янги иқтисодий муносабатлар ҳуқуқий асосининг шаклланиши» (Р.Рўзиев), «Иқтисодий тузумни қайта қуриш. Бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли» (А.Ўлмасов, А.Ваҳобов), «Мустақил Ўзбекистондаги аграр ислохотлар: тажрибалар, муаммолар, сабоқлар» (А.Голованов), «Маънавий покланиш ва миллий қадриятларнинг тикланиши» (Н.Жўраев), «Миллий ғоя ва тарих тимсоллари» (Д.Алимова) каби бир қатор масалалар атрофлича ёритилади.

Саидакбар Аъзамхўжаевнинг «Туркистон мухторияти» монографияси (Тошкент, «Маънавият», 2000 йил) бирламчи манбалар, архив материаллари, ўша давр матбуоти хабарларига таяниб ёзилган. Муаллиф «Нажот», «Кенгаш», «Туркестанский курьер», «Хуррият», «Турк эли», «Тужжор», «Туркестанские ведомости», «Улуғ Туркистон», «Ал-Изоҳ», «Турон», «Ишчилар дунёси», «Туркестанский вестник», «Эл байроғи», «Голос Самарканда», «Хуршид» каби газета-журналлардан фойдаланади. Бу ҳол китобнинг ўқишлилиги ва аҳамиятини оширган, муаллиф хулосаларининг асослилиги ва илмийлиги, холислигини таъминлаган. Қизиқарли ҳикоя йўсини билан илк саҳифаларданок ўқувчини ўз ортидан эргаштириб кетади. Муаллиф ҳақли равишда Туркистонда мухторият учун кураш ибтидосини жадидчилик ҳаракати билан боғлайди. Чунки миллатни жадидлар уйғотади, жадидлар — истиқлол қалдирғочлари эди. Қўйилган масалани ёритиш учун муаллиф гапни узоқдан бошлайди: мухторият ҳақидаги фикрнинг туғилишига сабаб бўлган замин, XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий вазият, жадидларнинг маърифатпарварликдан ижтимоий талабларни кун тартибига қўйиб, сиёсий курашга ўтишлари, Туркистон мухторияти ҳақидаги ғоянинг туғилиши, ривожланиши, амалга ошириши ва мағлубиятга учраши, бунинг объектив ва субъектив сабаблари — барча-барчаси батафсил, илмий холислик билан очиб берилади. Монографияда жадидлар Россия ва Оврупо маърифатпарварлари билан қиёсланади ва уларнинг устунлиги илмий асосларда кўрсатиб ўтилади. Жумладан, жамиятни тадрижий ўзгартириш — энг маданий йўл. Жадидлар айна шу йўлнинг тарафдорлари эди. Бу уларнинг донишмандлиги, дунёқарашининг кенглигидан далолат беради. Китоб миллатнинг ўз-ўзини англашига хизмат қилади.

Доно Зиёеванинг «Туркистон миллий озодлик ҳаракати» монографиясида муаллиф бирламчи манбалар ва ўрганилаётган даврнинг жонли гувоҳлари маълумотларига таяниб, ўлкада чор ҳукумати ва совет ҳокимиятига қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракатининг омиллари, ривожланиш ва мағлубиятга учраш сабабларини илмий таҳлил қилади. Шунингдек, ушбу тўпламда истиқлол йилларида Ватан тарихшунослигида мазкур муаммоларни тадқиқ этиш борасида эришилган дастлабки ютуқлар умумлаштирилади.

«Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар» номли монографияда қадимги Ўзбекистоннинг давлатчилиги ва ҳуқуқи ижтимоий ҳодиса сифатида таҳлил этилган. Унда ҳозиргача тарих ва ҳуқуқшунослик фанларида етарлича ёритилмаган кўплаб муҳим муаммолар илк бор таҳлил этилади, жумладан, давлат ва ҳуқуқ институтлари, пул муносабатлари, солиқ хизмати, ёзув, дипломатия ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиши, қарор топиши ва ривожланиши масалалари ёритилади.

«Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ғоявий асослари» монографиясида Ўзбекистон Республикасининг шаклланиши ва ривожланишининг ғоявий асослари билан боғлиқ масалалар тадқиқ қилинган. Унда кўриб чиқилган барча масалалар мустақилликни, суверен миллий давлат қурилишини ғоявий асослаш мақсадига бўйсундирилган бўлиб, бу йўлдаги илк қадам ҳисобланади. Китоб мустақил миллий давлат қурилиш тажрибасини, миллий тикланиш жараёнининг энг муҳим масалаларини унинг ғоявий асосларини ўрганиш нуқтаи назаридан ёзилган.

«Ўзбекистон тарихининг янги саҳифалари» рукни остида институт олимларининг 9 та илмий-оммабоп рисоласи босилиб чиқди. Бу рисоаларнинг исми жисмига мос бўлиб, чиндан ҳам, халқимиз тарихининг илгари бирёқлама ўрганилган ёки умуман тадқиқ этилмаган масалаларини очиқ беришга бағишланган. Уларнинг барчаси янги тарихий ҳужжатлар, архив материалларига асослангани ҳамда мустақиллик туфайли ижтимоий фанларда қарор топган янгича нуқтаи назарлар ва истиқлол мафкураси билан суғорилгани учун ҳам айрича аҳамият касб этади.

Д.Алимова ва А.Головановнинг «Ўзбекистон мустақил совет тузumi даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари» (Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 йил) рисоласи умумлаштирувчи хусусиятга эга: унда 1917 йилдан то 1990 йилгача давом этган сиёсий ва мафкуравий тазйиқнинг салбий оқибатлари илмий ҳолислик билан тадқиқ этилади, уларга бугунги кун нуқтаи назаридан ҳаққоний баҳо берилади. Рисолани Октябр тўнтаришидан бошлаб мустақилликни қўлга киритгунча бўлган даврнинг мухтасар очерки дейиш мумкин.

Д.Зиёеванинг «Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма» (Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 йил) рисоласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Муаллиф «босмачи» тамғасининг қачон ва ким томонидан қўйилганидан тортиб, мазкур ном остида бадном қилинганлар аслида кимлар экани, уларга большевиклар ва жаҳидларнинг муносабати, оддий халқнинг бу курашга муносабати ва бошқа бир қатор муҳим масалаларни янги тарихий ҳужжатлар, ўша давр матбуоти, архив материаллари асосида ҳар томонлама ёритиб беради.

Қ.Ражабовнинг «Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар» (Тошкент, «Ўзбекистон», 2002 йил) рисоласида Фарғона водийсида совет ҳокимиятига қарши кураш сардорлари — Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, бухоролик Мулла Абдулқаҳҳорларнинг юрт мустақиллиги учун олиб борган қаҳрамонона курашлари ҳақидаги янги ва ҳаққоний маълумотлар билан танишиш мумкин. Муаллиф қўрбошиларни кўкларга кўтариб мақ-

таш йўлидан бормайди, балки мағлубият сабабларини ҳам анча чуқур таҳлил этади. Улар орасида ҳамиша ҳам бирдамлик бўлмагани, манманлик, ўзбошимчалик пировард мақсадни амалга оширишга халақит бергани, баъзида улар орасига ёвуз ниятли босқинчилар кириб қолиб, ҳаракатни барбод этгани каби сабаблар илмий холислик билан очиқ берилади.

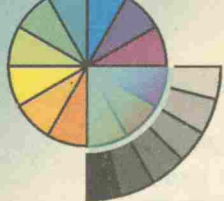
Г.Аъзамовнинг «Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо» (Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 йил) рисолисида ўша даврда ривожланган Тошкент, Самарқанд, Хева, Қўқон, Қарши, Шаҳрисабз, Андижон каби шаҳарлардаги ижтимоий-маданий ҳаёт, ҳунармандчиликнинг аҳволи ва бозорлар ривожига ҳақида қизиқарли маълумотлар мавжуд.

Таниқли тарихчи олим Р.Мукминова ва тарих фанлари номзоди М.Филановичнинг Тошкент тарихига бағишланган «Ташкент на перекрестке истории» рисолиси лавҳалар кўринишида ёзилган бўлиб, унда қатор тарихий манбалар, археологик, топономик ва этнографик маълумотлар асосида Тошкент шаҳрининг муайян даврдаги тарихи тўғрисида маълумотлар баён қилинган. Шунингдек, китобда шаҳарнинг ўрта асрлардаги топографияси, савдо алоқалари ва маданияти ҳақидаги янги илмий маълумотлар ҳам берилган.

Этнограф олим А.Ашировнинг «Авесто»дан мерос маросимлар» рисолиси зардуштийлик маросимлари ва уларнинг ўзбек халқи урф-одатларидаги унсурларига бағишланган. Мазкур китоб ёзма, тарихий, этнографик ва бошқа манбалар асосида ёзилган бўлиб, унда зардуштийлик байрамлари, урф-одат ва маросимлари ҳамда халқимизнинг оила-турмуш маросимлари, Наврўз, лола ва бойчечак сайли каби байрамларимиз илмий тарзда таҳлил қилинган.

Умуман олганда, институт томонидан бундай қизиқарли ва долзарб мавзулардаги китобларнинг яратилиши тарих фанининг жиддий ютуғи ўлароқ халқимизнинг ўзлигини теран англашига хизмат қилиши шубҳасиз.

Ижтимоий эркинлаштириш шартлари

Машхур рус ёзувчиси ва жамоат арбоби Герценнинг “Келажакка мактублар” асарида демократия бунёдкорлик қобилиятидан маҳрум бўлган бузғунчилик ҳодисаси сифатида талқин этилади. Америкалик сиёсатшунос Липсет эса демократияга туб ижтимоий ўзгаришларнинг самарали воситаси, дея таъриф беради. Унинг фикрича, демократия — давлат тузилишининг шундай бир турики, унда яккахоқимликка ёки ҳокимиятнинг бир гуруҳ кўлига ўтиб қолишига имконият берилмайди. Герцен демократияни алоҳида шахснинг кўпчилик иродасига кўр-кўрона бўсундирадиган нуқсонни ҳам борлигига эътибор қаратади. Липсет бўлса, шахслар ва ижтимоий гуруҳлар сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этади, кўзғолонлар, тўстўполонлар келиб чиқишидан мамлакатни муҳофаза қилади, жамиятда сиёсий барқарорликни таъминлайди, деб ҳисоблайди. Албатта, Герцен хулосалари ҳам йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Унинг кўлида тарихий далил-дастаклар етарли бўлган. Охиросида ким ҳақ бўлиб чиқди — Герценми ёки унинг мухлифларими?

Ижтимоий-сиёсий барқарорлик масаласи Фарбий Оврупо жамиятшуносларининг тадқиқотларида асосий ўрин эгаллайди. Жамият барқарорлигининг бузилиши — “ижтимоий паталогия”, “функционал бузилиш”, бир сўз билан айтганда, ижтимоий организмнинг хавфли касаллиги ҳисобланади. Жамиятнинг барқарорлиги социология фанининг асосий мавзуси бўлиб, Фарб сиёсатшунослари бу муаммони ҳал этишнинг самарали механизмларини ишлаб чиққанлар.

Ижтимоий барқарорликни таъминлаш муаммоси қадимги дунё, ўрта асрлар ва янги давр сиёсатдонларини ҳам қизиқтирган. “Ипусер ўғитлари” деб номланган сиё-

сий ҳужжатда давлат барқарорлигининг бузилишига, мамлакат бошига тушган мусибатларга сабаб, биринчидан, фиръавн фуқаролари ҳуқуқини тенглаштиришга уриниш, иккинчидан, марказлашган ҳокимият аппаратининг пурддан кетишидир, деб кўрсатилди. Афлотуннинг “Диалоглар”ида ҳам шунга ўхшаган фикр-мулоҳазаларни учратамиз. Сиёсий тузумнинг барча типларидан Афлотун аристократияни энг қулай деб ҳисоблайди. Демократияни эса яккахоқимликка олиб борадиган энг қисқа йўл сифатида қатъиян рад этади.

Антик ва ўрта асрларда сиёсий барқарорликнинг муҳим шарти сифатида табақалар ўртасидаги кескин фарқ сақланиб қолиши лозим, сиёсий ҳокимият олий табақанинг (ҳукмдорлар) чекланган доираси кўлида марказлаштирилиши керак, деб ҳисобланган. Умуман олганда, қадимги дунё ва ўрта аср алломалари жамият билан давлат ўртасида қатъий чегара борлигини эътироф этмаганлар. Устувор йўналиш шундай эди, лекин бу масалага бошқача ёндашувларни ҳам учратиш мумкин. Давлат бошқарувининг “соф” шаклларини (монархия, аристократия, демократия) сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ эканига баъзан шубҳа билдирилган. Сиёсий бошқарувнинг “аралаш” шакли жорий этилса, жамиятнинг энг яхши аъзоларининг (аристократиянинг) қобилияти, ботиний имкониятларидан унумли фойдаланиш мумкин бўлади, деб ҳисобланади. Давлат олдида турган вазифаларни амалга ошириш учун мамлакатда ижтимоий мувозанатни сақлаб туриш мақсадида, бошқарувга халқнинг кўплаб вакиллари жалб қилиш учун демократик институтларнинг аҳамиятини ўша замонларда ҳам теран англаганлар.

Ўрта аср билан янги давр ораллигида сиёсий тузумнинг “аралаш” шакли янгича маъно касб этади. Бу борадаги Н. Макиавелли қарашлари кейинчалик Локк, Монтескье, Руссо ва бошқа назарийчилар томонидан ривожлантирилган. Макиавелли илмий меросининг тадқиқотчилари унинг давлат тушунчасига қўшимча маъно юклаганига эътиборни қаратади. Бироқ, Макиавелли асарларида ҳам давлат билан жамият тушунчалари ўртасида аниқ чегара кўринмайди. Н. Макиавелли давлатнинг келиб чиқиши ва тарққиёт муаммосига янгича назар билан қарайди. Халқ билан аслзодалар ўртасидаги курашни давлатнинг пайдо бўлиши йўлидаги асосий сабаб, деб ҳисоблайди. Унинг давлат ва жамият, республика тузумининг имкониятлари ҳақидаги қарашлари хийла мавҳум бўлса-да, Фарб сиёсатшунослигида мумтоз либерал-демократик оқимнинг пайдо бўлишига туртки беради. Бу оқимнинг бошида Жон Локк (1631-1740) турган. У инглиз буржуа инқилоби, Кромвел протекторати ва Британия сиёсий тизимининг шаклланиши жараёнидаги кўплаб воқеаларга гувоҳ бўлган.

“Ижтимоий шартнома” назариясига асосланиб, Локк жамият ва давлат тушунчалари ўртасида аниқ чегара борлигини кўрсатиб, сиёсий ҳокимиятга нисбатан жамият қадрироқ эканини алоҳида таъкидлайди. Давлатнинг мақсади жамият аъзоларининг мулкни, хавфсизлигини сақлашдан иборат, деб ҳисоблайди. Локк таълимотига кўра, сиёсий тизимнинг вазифаси инсоннинг асосий ҳуқуқларини, унинг шахсий манфаатлари ва эркинликларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Локк қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятини аниқ фарқлайди. Инглиз мутафаккирининг бундай ғоялари Америка ва Франция инқилобларининг раҳнамолига (Жефферсон, Франклин, Монтескье, Руссо ва бошқаларга) катта таъсир кўрсатган. Хусусан, Монтескьенинг “Қонун руҳи” номли асари Локк ғояларининг таъсири остида ёзилган. Шарль Монтескье (1689-1770) бир шахс кўлида учта ҳокимиятнинг, яъни, қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятининг тўпланиб қолишига кескин қарши чиқади. У ҳам,

Локк каби, давлат ва жамият тушунчаларини бир-биридан фарқлаган, давлатнинг ҳуқуқ ва ваколатларини чеклаб қўйиш керак, деб ҳисоблаган.

Италия сиёсатшунослигининг йирик намоёниси бўлган Газтано Моска (1858—194) “Сиёсий синф” ғоясини илгари суради. Унинг фикрига кўра, бу синф ёрдамида гуруҳлар манфаати ўртасидаги мувозанат ва сиёсий барқарорлик таъминланади. XX аср бошларида бошқа бир йирик итальян олими Вильфредо Парето (1848—1923) “Сиёсий синф” ғоясини моҳиятан янада ривожлантириб, “элита” таълимотини, яъни жамият бошқарувида бевосита иштирок этадиган шахслар гуруҳини атрофлича тасвирлаб беради.

“Элита таълимоти” сиёсатшуносликда кенг тарқалади, сиёсий назариянинг бу йўналишига кўплаб олимлар ўз ҳиссасини қўшади (М.Вебер, Р.Миллис, Г.Лассвел, Ж.Шумпетер, Ж. Бернхам ва бошқалар). Ижтимоий-сиёсий ҳаётда “элита” иккиёқлама роль ўйнайди. У, биринчидан, жамият барқарорлигини таъминласа, иккинчидан, демократик қадриятларни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилиш учун жонбозлик кўрсатади. Чунки “элита”, ижтимоий иерархиянинг юқори поғоналарида бўлгани боис, ҳамжамиятнинг бошқа табақаларига нисбатан барқарорликдан кўпроқ манфаатдор бўлади.

Фарб мамлакатларининг сиёсий барқарорликни сақлаб туриш борасидаги ижобий тажрибаларидан қай даражада фойдаланиш мумкин, деган савол туғилиши мумкин. Бизнингча, Фарб мамлакатларининг бу борадаги тажрибасидан миллий шарт-шароит ва аъналарни эътиборга олган ҳолда фойдаланиш лозим. Масалан, ижтимоий тажрибалардан давлат билан жамият ўртасида, сиёсий партиялар билан давлат ўртасида, сиёсий ташкилотлар билан жамият ўртасида, шахс билан давлат ўртасида самарали алоқа ўрнатилганини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаш даркор.

Манзура ЮНУСОВА,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг аспиранти

O'zbekchilik

Дунёдаги барча халқ ва миллатларнинг ўзига хос миллий хусусиятларини ифодаловчи турли-туман тушунчалар, ранг-баранг истилоҳ ҳамда иборалар мавжуд. Шулардан бири миллатимиз номидан келиб чиққан “Ўзбекчилик” тушунчасидир. Ўзаро мулоқот, турли манбалар ва оммавий ахборот воситаларида бу тушунча тез-тез ишлатилса-да, лекин унинг асл мазмун-моҳияти илмий асосда аниқ ёритилмаган. Шунинг учун бўлса керак, уни ҳар ким ҳар хил талқин этади. Чунончи, баъзи одамлар ўзбекчиликни миллий менталитетдаги ўзига хос алоҳида хусусиятлар, деб билса, бошқалар миллий феъл-атвор ҳамда турмушимиздаги турфа фазилатлар йиғиндиси тарзида тушунади. Яна кимдир уни миллийликнинг энг муҳим белгиси деса, яна бировлар аҳамиятсиз тушунча ҳисоблайди. Ўзбекчилик ҳақида Президент Ислоҳ Каримов шундай фикр билдирган: “Ўзбекчилик” деган олижаноб тушунча борки, буни айрим оғзига кучи етмаганлар нотўғри талқин этишади. Ўзбекчилик, улар айтганидек, миллатчилик дегани эмас”.

Бизнинг фикримизча, мазкур тушунчада ўзбек халқининг бутун миллий табиати ва менталитети — миллий онг, миллий маданият — миллий маънавий олами мужассамлашган. Бинобарин, уни миллатимизга хос бўлган барча умумий ва хусусий, салбий ва ижобий хусусиятларимизни тўла-тўқис ифодаловчи тушунча сифатида талқин этиш лозим. Бу эса ижтимоий фанлар доирасида ушбу тушунчага оид махсус илмий тадқиқот ишларини бажариш вазифасини кўндаланг қўяди. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбекчилигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак. Демак, миллийлигимизни, ўзлигимизни англаб етиш кўп жиҳатдан ушбу тушунчанинг мазмун-моҳиятини, ижтимоий ҳаётимизда тутган ўрни ва аҳамиятини нечоғлиқ теран билиб олишимизга боғлиқ.

Таъкидлаш жоизки, ўзбекчилик миллатимиз ҳаётидаги мавжуд маданият — индиви-

дуал ва ижтимоий онг, барча дунёқараш шакллари, одоб-ахлоқ, турмуш тарзи, фалсафа, дин, сиёсат, мафкура, адабиёт ва санъатда ўз аксини топган. Бошқача айтганда, у халқимиз миллий маънавий ҳаётининг мазмуни ҳисобланади. Ўзбекчиликнинг энг муҳим ва ўзига хос томони шундаки, унинг ижтимоий-маънавий асосини миллийлик ва динийлик ташкил этади. Яъни, у миллатимизнинг минглаб йиллар давомида шаклланиб, сайқалланган миллий хусусиятлари билан ислом дини қадриятларининг бирлигидан иборат. Унда дин билан дунёвийлик ўзига хос тарзда уйғунлашган. Ана шу бирлик шунчалик табиийлик касб этганки, уларни бир-биридан фарқлаб, қай бири диний ёки миллий эканини дабдурустан аниқ айтиш бағоят мушкул. Мисол тариқасида оладиган бўлсак, биргина никоҳ тўйларимиздаги чимилдик билан боғлиқ расм-русумлар ёки ўғил болаларни суннат қилиш одати динийми ёки миллий? Ишончимиз комилки, кўпчилик бу саволга жавоб беришда ўйла-ниб қолади.

Ортдошларимизнинг хулқ-атвори, юриш-туриши, кундалик турмушида ўзига хос бирликда намоён бўлиб туривчи мана бу ҳолатга эътибор беринг: намоз ўқимаслигимиз, рўза тутмаслигимиз мумкин, аммо барча ишларимизни “Бисмилло...” билан бошлаймиз ва “Омин”, деб тугатамиз. Агар биров нега бундай деб сўраса, ўзбекчилик-да, деб жавоб берамиз. Шу боис, миллатимиз ҳаётида миллийлик ва динийлик ўртасига қатъий чегара тортиш — униси маъқул, буниси номаъқул, дейиш маданиятимизнинг бузилишига олиб келади. Собиқ шўро даври тажрибаси — бунинг исботидир.

Сирасини айтганда, ўзбекчилик миллийлик ва динийлик, анъанавийлик ва замонавийлик ўзаро уйғунлашган шарқона миллий маданият ҳисобланади. Айни пайтда шуни қайд этиш лозимки, унда дин эмас, дунёвийлик устувор. Чунки ўлкамизда шу пайтгача бир қанча динлар ҳукм сурган бўлса-да, уларнинг ҳеч бири халқимизнинг миллат бўлиб

шаклланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган. Яъни, миллийлигимиз табиат ва жамият, одам ва олам муносабатларидаги табиий-ижтимоий қонуниятлар асосида тараққий топган.

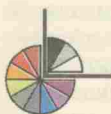
Халқимизнинг барча маънавий-маданий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ўзбекчилик объектив ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсулидир. Шундай экан, миллатимизнинг ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан тараққий этиши, ўзбекчиликнинг ривожланиши ва юксалишига боғлиқ. Зеро, ҳар қандай халқ ўз олдида улкан мақсадларни қўйиб, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши учун ўзининг табиатидан келиб чиқадиган қудратли руҳий-маънавий

асосга, мустаҳкам мафкуравий кучга таянмоғи лозим.

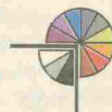
Шу маънода, дунёдаги кўплаб ривожланган мамлакатлар эришган муваффақиятлар ўзига хос маънавий-руҳий асосга қурилгани каби, халқимизнинг неча минг йиллик қадрият, урф-одат ва анъаналарини мужассамлаштирган ўзбекчилик ҳам юртимизнинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаши, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва маънавий юксалишига хизмат қилади.

Шавкат ТОҒАЕВ,

Ўзбекистон Миллий университетининг аспиранти

Talim tarozisi

Қадимий Хитойда яшаб ўтган файласуф Дао «Йўлсизлик ҳам йўлдир», деган эди. Сиртдан қаралса, бу гап ғалати туюлади. Бироқ, дўппини ечиб қўйиб жиддий ўйлаб кўрилса, файласуфнинг гапида жон борлиги маълум бўлади: дарҳақиқат, ҳеч қандай андозага сиғмайдиган хурмача қилиқларни «касб» қилиб олган кимсанинг йўли — йўлсизликдир. Яъни, ундан ҳар қандай бе-мазагарчиликни кутиш мумкин. Ўзбеклар бундай кишилар тўғрисида «Бир қайнови кам» дейди. Афсуски, онда-сонда бўлса ҳам «бир қайнови кам» одамлар учраб туради. Илмига амал қилмайдиган ёки илмидан самарали фойдалана олмайдиган, жамиятга зарар келтирадиган кишилар ҳам ўша тоифага мансуб бўлади.

Хўш, ёш авлод «йўлсиз» кимсалар сафига қўшилиб кетмаслиги учун нима қилмоқ керак?

Авваломбор, мактабда ўқитиш тизими фақат таълим бериш билан чекланиб қолмаслиги лозим. Тўғри, мактабнинг бирламчи вазифаси ёш авлодга замонавий билим асосларини ўргатишдан иборат. Яъни, таълим беришдир. Лекин, вазифаси шугина эмас. Ҳар қандай таълим тарбияга муҳтож-

дир. Тарбия дегани — ўзингдан катталарга биринчи бўлиб салом бергин, қизларнинг олдида сўкинмагин каби чучмал панд-насихатлар йиғиндиси эмас. Кези келса, бундай «маиший» тарбия ҳам керак. Аммо биз ахлоқий тарбия билан бир қаторда аниқ бир ижтимоий мақсадга йўналтирилган таълим тарбиясини назарда тутялмиз: ўрта мактабни битириб чиқадиган ҳар бир ўғил-қиз мустақил ҳаётга онгли равишда қадам қўймоғи лозим. Улар қўлидаги етуклик шаҳодати билан битирув кечасидан сўнг қаёққа боришини, қандай иш билан машғул бўлишини билмасдан, гарангсиб ёки тентираб юрмаслиги керак (аксарият ҳолларда қаёққа боришини, нима қилишини билмай юрган ёшлар ҳар хил диний-дунёвий оқимларга қўшилиб кетади).

Оқорида рақам этилган сабабларга кўра, биз мактабларда 105 соатга мўлжалланган «Касб-хунар танлаш асослари» факультатив дарслари жорий этилишини таклиф қилмоқчимиз. Тахминан, факультатив дарслар қуйидаги бўлимларга тақсимланиши мумкин:

1. Ўқувчиларнинг шахсий психологияси ва касб танлаш методикаси — 22 соат;
2. Муайян касб-хунар бўйича маълум-

мот (таълим) олиш йўллари — 7 соат;

3. Меҳнат соҳасини ўрганиш — 67 соат;

4. Гуруҳли маслаҳатлар — 6 соат;

5. Якуний машғулот (суҳбат) — 3 соат.

Биз ушбу таклифимизнинг нечоғлиқ самара беришини синаб кўриш мақсадида тажрибавий машғулотлар ўтказдик, факультатив дарслар жадвалга киритилди ва ҳафтада бир соатдан дарс олиб борилди. Факультатив машғулотларнинг таркибий қисмини куйидаги гуруҳларга ажратдик: а) таништирувчи; б) ўқувчиларни касб-хунар танлашга тайёрлаш; в) ўқувчиларнинг шахсий хусусиятларини ўрганиш.

Факультатив дарслар жараёнида ўқитувчилар ўқувчиларни диққат билан кузатиб бордилар, уларнинг касб-хунарга муносабатини синчиклаб ўргандилар. Кузатишлар натижасида касб-хунар танлашга қўйналаётган, аниқ қарорга келса ҳам муайян ҳолатларга йўл қўйган ўқувчилар аниқланди. Биз бундай ўқувчиларнинг ота-оналари ва мактаб шифокорлари иштирокида давра суҳбати уюштирдик. Бунда анкета саволларига олинган жавоблар, ўқувчиларнинг қизиқишлари, шифокор хулосаси, синф раҳбарининг тавсифномалари эътиборга олинди. Якуний машғулотлар пайтида буларнинг ҳаммаси жамланиб, касб-хунар танлаш асосларига тегишли аниқликлар киритилди. Курс охирида «Мен бўлажак касбимни қандай тасаввур қиламан?» мавзусида давра суҳбати ўтказилди.

зилади ёки ўқувчилар шу мавзуда реферат химоя қиладилар. Сўнгра қўлга киритилган аниқ маълумотлар асосида ишлар давом эттирилади. Масалан, касб-хунар танлаш борасида аниқ бир қарорга кела олмаган ёки хатоларга йўл қўйган VIII синф ўқувчилари кейинчалик IX синф ўқувчилари билан биргаликда яна факультатив дарсларга жалб этилади ва шу йўл билан ўқувчиларнинг касб-хунар танлаш қобилияти такомиллаштирилади.

Бундан ташқари, ўқувчилар касб-хунар ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлишлари учун муайян (қаерга боришни ўқувчиларнинг ўзлари кўгчилик бўлиб танлагани маъқул) ишхонага экскурсия уюштирилади, ўша соҳанинг мутахассислари билан учрашувлар ўтказилади.

Хуллас, агар таълим босқичма-босқичли тарбия асосида амалга оширилса, ўқувчилар мустақил ҳаётга аниқ бир мақсадни олдига қўйган ҳолда қадам қўядилар. Қатъий мақсадга эга бўлган ўқувчиларни ҳар хил оқимлар йўлдан оздиролмайди. Чунки уларнинг қадами собит, йўллари нурли бўлади. Бундай қутлуғ ниятларга «Касб-хунар таълими асослари» факультатив дарсларида мустақам пойдевор қўйилади.

Саиднеъмат УМАРОВ,

Низомий номидаги Педагогика
университетининг тадқиқотчиси

Маънавият қўрғони

Оила азал-азалдан инсоннинг ҳис-туйғулари, ақл-идроки, бутун борлиги камол топидиган тарбия ўчоғи бўлиб келган. Инсонни камолга етказишда жамиятдаги ижтимоий муассасаларнинг бирортаси ҳам оиладек беқиёс ўрин тутолмайди. Ота-боболаримизнинг қадимдан оилани маънавият қўрғони деб атаб келганлари ҳам бежиз эмас. Президентимиз Ислам Каримов бу борадаги фикрларни ривожлантирган ҳолда оилага жуда аниқ ва муҳтасар таъриф берган: «Оила

ҳақида гапирар эканмиз, авваламбор, ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор».

Биз одатда, оиланинг ҳаётимиздаги ўрни беқиёс эканини ҳис этиб турсак-да, лекин бу ҳақда ҳамма вақт ҳам жиддий бош қотириб кўрмаймиз. Бунинг сабаби шундаки,

инсон ўз ҳаётини оила муҳитидан бошлагани, унга энг зарур ҳаётӣ кўринмаларни, ҳаёт сабоқларини ўргатувчи зотлар — ота-она, бува-буви, ака-ука — ҳаммаси беминнат муносабатда бўлгани учун уларнинг барчасини табиий бир ҳол, деб билади. Ҳолбуки, оила инсонларни фақат турли манфаатлар воситасида эмас, балки, аввало, қондошлик-қариндошлик, асл инсоний тамойиллар асосида боғлаб тургани учун ҳам бебаходир. Бир тасаввур қилиб кўрайлик, жамиятда инсонларни ўзаро бириктирувчи, уларни дўст-иноқ бўлиб яшашга ўргатувчи бошқа ижтимоий муассасалар ҳам кўп. Жамият ривожидан уларнинг ҳар бири катта аҳамиятга эга. Масалан, маҳаллани олайлик. У бир кўча ёки бир гузарда яшайдиган, ўзларига қадрдон бўлган мана шу макон орқали доимий яқинликни ҳис этиб турадиган одамларни бирлаштиради. Бу одамларнинг ҳаётӣ мақсадлари ҳам ўзаро ўхшаб кетади: тўй маърака, ҳашар қилиш, муҳтож ва эҳтиёжманд кишиларга ёрдам кўрсатиш, турли байрам ва тантаналарни биргаликда нишонлаш. Маҳалла инсонда жамоавийлик туйғусини камол топтиришда айниқса муҳим ўрин тутаети. Ёки меҳнат жамоасини олайлик. Бунда кўпроқ одамларнинг ишлаб чиқариш манфаатлари устувор бўлади. Шу асосда одамлар ўзларининг тили, миллати, эътиқодидан қатъи назар, ўзаро биродар бўлиб кетади. Лекин оилада, булардан фарқли ўлароқ, ҳаёт ёки ишлаб чиқариш манфаатлари эмас, юқоридан айтилганидек, қондошлик-қариндошлик муносабатларига, инсоннинг табиий яқинлик туйғуларига асосланиб яшаш тамойили етакчи ўринда туради.

Маълумки, мустақилликка эришганимиздан сўнг мамлакатимизда оилани мустаҳкамлаш, унинг жамият ҳаётидеги ўрни ва нуфузини оширишга эътибор кучайди. Бутун жамиятимизда бўлгани каби, оилада ҳам ўзига хос қадриятлар тикланди. Масалан, собиқ шўро замонидеги келин коммунисти бўлсаю, қайнона "партиясиёз" бўлса, ўртадеги муносабатларда албатта келиннинг қўли баланд келиб турар эди. Яъни, у даврда сиёсат ҳатто оилавий масалаларга ҳам ўз ҳукмини ўтказарди. Ёки 70-80 ёшни қоралаб қолган ота фаол коммунист бўлган "ўғлининг ҳурматини қилиб" намоз ўқишдан тийилишга мажбур эди. Бошқача айтганда, комфирқанинг ҳукми ва кўрсатмаси худонинг иродасидан ҳам юқори турар эди. Бугун эса оила-

лар инсоннинг табиий интилишлари, миллий анъаналаримиз асосида ривожланмоқда. Шунинг учун уларнинг мавқеи, қадр-қиммати тобора ортиб бормоқда. Бугунги кунда оиласида бирон-бир тадбирни мўлжаллаб қўйган одам бу воқеа меҳнат жамоасида ўтказиладиган бирорта тадбирга тўғри келиб қолгудек бўлса, ҳамкасабалари ва раҳбаридан узр сўраган ҳолда, оиласидаги маросимга вақтида ва хотиржам бора олади. Бундан ўн беш йилларча муқаддам эса буни тасаввур қилиб бўлмас эди.

Оила — муқаддас маскан. Чунки унинг асоси меҳрга, Оллоҳнинг иродаси, элу юрт, қариндош-уруғ, жамият розилигининг тимсоли бўлган никоҳга таянади. Оилавий муносабатларда очиклик ва самимият етакчи ўринда туради. Чунки бу муносабатлар ҳар қандай манфаатлардан ҳам устундир.

Бизнинг кузатишларимиз шундан даллат бермоқдаки, кейинги йилларда юртдошларимизнинг оилага бўлган ишончи ва меҳр-муҳаббати тобора ортиб бормоқда. Бунинг сабаби, юқоридеги айтганимиздек, оилавий муносабатларнинг мафкура таъсиридан холи бўлиб, ўзининг табиий аъналарига қайтаётганидадир. Бир сўз билан айтганда, оила инсоннинг истеъдод ва қобилияти, куч ва салоҳиятини юзага чиқаришда беқиёс ўрин тутмоқда. Албатта, жамиятимиз ҳаётидеги тарбия борасидаги янгиланишлар — янгича ўқув тизими, замонавий лицей ва коллежлар, олий ўқув юртлири, юксак талаблар — барчаси ота-оналардан фарзандлар тарбиясига, уларнинг келажагига янгича назар билан қарашни талаб этмоқда. Бу эса, ўз навбатида, оилавий муносабатларнинг ҳам маърифий асосда такомиллашишига асос бўлмоқда.

Оиланинг том маънодаги маънавият кўрғони экани айниқса унинг ёшларни турли адашиш ва нохуш йўларга кириб кетишдан асраб қолишида яққол намоён бўлади. Шу маънода, уни жамиятнинг ўзига хос иммунитет тизимидаги муҳим ҳалқа дейишимиз мумкин. Оиланинг бу борадаги вазифаси мафкуравий курашлар авж олган, турли манфаатлар тўқнашиб ётган бугунги мураккаб ахборот асрида жуда муҳимдир. "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" рисоласида оиланинг бу борадаги ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор берилгани бежиз эмас. Шунга асосланиб айта оламизки, оила, унинг анъаналари миллий

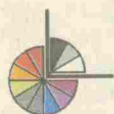
истиклол гоясини ёшларимиз қалби ва онгига сингдириш борасида ҳам беқиёс аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жамиятимиздаги демократик янгиланишлар кучайгани сари оила маънавий ва маърифий тарбиянинг янада мустаҳкам қўрғонига айланиб

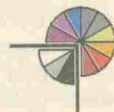
бораверади. Бу эса пировардида юртимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш ишида гоётада қўл келади.

Бобокул РАҲМОНОВ,

Тошкент Иқтисодий
университетининг катта ўқитувчиси

Folklorning hayotiy jozibasasi

Маълумки, ёш авлод тарихан таркиб топган муайян бир маданий анъаналар таъсирида камол топади, маънавий ҳаёт гўзалликларига ошно бўлади. Ўз халқининг маданиятидан баҳраманд бўлмаган, ундан бевосита озикланмаган авлод ҳеч қачон етук инсон, рисоладагидек шахс бўлолмайди.

Шу боис ёш авлодни муסיқий меросимизга муҳаббат руҳида тарбиялаш бугунги кунда маънавий баркамол авлод тарбиясида муҳим ўрин тутаети. Тарихий сабоқ шундан далолат берадики, ҳаммабоп воситалар ёрдамидагина оламни эстетик жиҳатдан идрок этиш мумкин. Шу маънода, халқ муסיқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган самардор тарбия воситаси ҳисобланади.

Ашула, лапар, ялла, мақом каби халқ кўшиқлари ижрочилари ўзини хабаркашдек ҳис этади. Чунки уларнинг санъати моҳият эътибори билан ижрочи шахсидан юксак туради; гўё бу санъат инсондан ташқарида яшайди. Бахшилар гоҳ талкинчиларга, гоҳида анъаналаримизнинг посбонларига, гоҳи жамият ахлоқий мезонларининг бадий кўринишдаги назоратчиларига ўхшайди. Ҳар қандай ижро маълум маънода анъаналар давоми бўлиб, халқ кўшиғи фақат ижро этувчига эмас, барчага бирдек тегишли ҳисобланади. Чинакам бахши ёки халқ ҳофизи санъат орқали нафақат унинг сирларини ўргатган устози билан, айна чоқда ота-боболаримизнинг руҳи билан ҳам чамбарчас боғлиқлигини яққол ҳис этиб туради.

Аслида, халқ санъати тарихий ҳодисаларга бевосита таъсир кўрсатиш учун, айрим шахс ёки умуман жамият ҳаётини мазмунли қилиш заруратидан пайдо бўлган. Кўп ҳолларда, муסיқа ва кўшиқ сеҳрли кучга эга

бўлгани туфайли даврлар оша ривожланиб боради. Бугунги кунда анъанавий кўшиқчилик санъатимизни дунё бўйлаб тарғиб қилаётган “Бойсун”, “Қизил гул”, “Садо”, “Меҳржон”, “Оразибон” каби этнографик дасталар ҳақли равишда мухлисларнинг олқишига сазовор бўлаётир, тингловчилар қалбини ром қилаётир.

Ҳар қандай санъат кўзга кўринмас мингминглаб ришталар билан ҳаётга боғланган бўлади. Фольклор эса ҳаётдан ўзига хос йўсинда озикланади, чунки унинг ўзи ҳаётнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Халқ муסיқаси бошқа муסיқа турларидан ҳаётий асосларининг мустаҳкамлиги билан ажралиб туради. У ҳар хил тоифага мансуб одамларнинг қалбига йўл топа олади; фақат бетакор хусусиятлари билан эмас, балки кишининг шахсий ҳис-туйғуларини ларзага солгани билан ҳам оммавийлик касб этади. Халқ муסיқаси узоқ вақтгача ҳаёт билан алоқасини сақлаб қолади; баъзан одамларнинг кечинмаларига, кайфиятларига кўрсатган таъсири орқали бевосита мулоқот ўрнатилади. Одам халқ муסיқасини, худди ўзи яратгандек, фавқулудда юрагига яқин олади. Фольклор шаклидаги бадий асар замонлар синовидан ўтади, ҳар бир даврда янги мазмун билан бойийди. Баъзан халқ оғзаки ижоди намуналари ота авлодини четлаб, бободан набирага ҳам узатилиши мумкин. Бугун бир ансамбль таркибида кекса авлод вакиллари билан ёшларнинг ҳам иштирок этиши анъанага айланиб қолди. Кекса ва ёш авлод ҳамкорлигидан ташкил топган лапарчилар, доирачилар гуруҳи кўрик-танловларда қатнашиб, мухлисларни хушнуд этапти. Бунда, чамаси, ўзбекларнинг турмуш тарзи ҳам му-

хим аҳамиятга эга. Чунки кўпинча кексалар ёшларга панд-насихат қилиб, бўш вақтларини “тарбиявий соатлар”га бағишлайди.

Асрлар давомида қарор топган фольклор ижрочилиги муҳтида халқ оғзаки ижодига оид маълумотлар узлуксиз равишда авлоддан-авлодга узатилади. Бу жараёнда ҳар томонлама камол топган шахс (комил инсон) алоҳида мавқега эга бўлади: у фольклорни қандайдир янгилек билан бойитиши ёки бу борадаги аънаналарни ўзгаришсиз қабул қилиб олиши мумкин. Фольклор муҳтида истеъдодли инсонлар қанчалик кўп бўлса, ижодий жараён шу қадар силлиқ, унумлироқ кечади.

Дарвоқе, пугурдан кетган тарқоқ муҳтида ҳам қобилиятли инсонлар учраб қолади. Баъзан ўшандай кишиларнинг шарофати туфайли фольклор аънаналари омон сақланиб, авлодларга қолдирилади. Демак, халқ оғзаки ижоди гоҳида тебранма ҳаракат гирдобига фарқ бўлиши ҳам табиий. Бундай пайтларда бирорта қобилиятли бахши чиқиб қолса, у боболарининг гап-сўзларидан қулоғига чалиниб қолган фольклор қийқимлари асосида бирон бир даражада яхлитлашган асар яратиши мумкин. Албатта, бундай асарларни ишончли манба деб бўлмайди.

Халқ мусиқаси соҳасида расмона сақланган мактаблар ҳам бор. Бунда пухта ишлаб чиқилган таълим-тарбия воситасида оғзаки мусиқий асарлар авлоддан-авлодга қолдирилади. Аънавий мактабларда мусиқа таълими оқилона йўлга қўйилган бўлади: қатъий тартиб асосида назарий билим берилганидан сўнг махсус техник машқлар бошланади ва ҳаваскор бахши чолғу асбобларини чалиш, дoston, мақом ва халқона қўшиқларни маромига етказиб ижро этиш сирларини ўрганади. Бу хилдаги мусиқий таълим ниҳоятда мукамал бўлиб, жамоатчилик орасида ҳам юксак қадрланади. Ҳатто қобилиятли шогирд ижрочилигининг ягона таъсирчан усулини ўрганиб олиш учун баъзан йиллаб овора бўларди. Ҳаваскор бахши бир неча йил давомида устоздан таълим оларди, устозининг хизматини қиларди, кеча-кундуз у билан мулоқотда бўларди. Қачонки, орадан беш ёки ўн йил ўтгач, кўнгли хотиржам бўлган устоз катта издиҳомда — халқ йиғинларида шогирдига оқ фотиҳа берганидан кейингина мустақил фаолият бошланар эди. Оқ фотиҳа консерваториянинг имтиёзли дипломидан ҳам қадрлироқ ҳисобланарди.

Фольклор — мусиқа маданиятининг дои-

мий ҳаракатда бўлган жонли қатламидир. Мусиқа маданиятининг тақдири, энг аввало, халқ орасида фольклор намуналарининг қай даражада сақланиб қолганига боглиқ ўлароқ, кундалик ҳаётда унга табиий эҳтиёж бўлса, аънаналар ҳам шунга мос ҳолда авлоддан-авлодга узатилаверади, ҳатто замонавий техника тараққиёти ҳам бунга тўсқинлик қилолмайди. Лекин фольклорни мажбурлаб халқ онгига сингдириб бўлмайди. Замонавий мусиқа ёшларни дикир-дикир сакратса-да, улар бахшилар ижро этган халқ дostonларини эшитиб қолса, дарҳол ҳовуридан тушиб, мулоқим тортиб қолади. Кўнгли кўнгилдан сув ичади деганларидек, ота-боболаримизнинг кўнглини ром этган халқ оғзаки ижоди ёшларни ҳам бефарқ қолдирмайди. Эҳтимол, салмоқли мазмун-моҳиятга эга бўлган дostonларни тинглаган ёшлар эстетик завқ олишдан ташқари, ўзларини маънили инсондек ҳис этиб, ўзларига ишончи ортса-да ажаб эмас. Зеро, илдизи кучли дарахтгина барқ уриб ривожланади, олис ва қадимий тарихга эга бўлган фольклор эса елкасида келажакни кўтариб юради. Бир сўз билан айтганда, ёшлар фольклор билан ошно бўлиб, расмона эстетик завқ олади. Чунки фольклорнинг илдизлари ҳаётбахш озуқага тўйинган бўлади ва шифобахш гиёҳдек кишига куч-қувват беради. Мисол учун “Ёр-ёр”ни олиб кўрайлик: унинг оҳангида кўнгли торларини чертиб ўтадиган олам-жаҳон сир-синоат яширин эканини ким билмайди дейсиз! Мустақил ҳаётга эндигина қадам қўяётган келин-куёв турмуш қуриш масаласида иккиланиши мумкин, лекин “Ёр-ёр”ни эшитганидан сўнг ўзида ишонч пайдо бўлганини ҳис этади, кўнглида умид уйғонади. Мусиқа гўё ёш оиланинг посбонига айлиниб қолади.

Ўлмас қўшиқлар сирасига мансуб бўлган “Ёр-ёр”нинг таърифини сўз билан ифода-лаб бўлмайди. Эҳтимол, шу боис никоҳ тўйидек ҳаёт чорраҳасида ёшлар “модний” қўшиқларга эмас, балки айнан фольклорга талпинади. Савишганлар никоҳ тўйларида “Ёр-ёр” ижро этилишини сабрсизлик билан кутадилар.

Халқ мусиқасининг ҳайратомуз хусусиятлари тўғрисида кўп гапиринг мумкин. Айнан халқ қўшиқлари лириканинг мукамал намунаси ҳисобланади, ҳеч қачон эскирмайди. Том маънодаги халқ мусиқаси — умум-халқ мулки ва айни чоқда у ҳар бир инсоннинг шахсий мулкидир.

Халқ мусиқасидаги “мен”, аслида, ижтимоий-сиёсий “мен” бўлиб, киши бунда ўзи-

ни она халқининг ажралмас қисмидек ҳис қилади, халқ билан биргаликда ўзини эркин, хотиржам ҳис этади. Бу миллийлик руҳи билан йўғрилган мусиқанинг таъсир қудратидан нишона бўлса керак. Халқ мусиқасининг беқиёс кадр-қиммати ва аҳамияти ҳам шунда. Бунда “мен” билан “меники” тушунчалари ўртасида жуда катта фарқ бор: бу мусиқа бизники деган тушунча халқимизнинг ноёб дурдонаси, ота-боболаримиз томонидан яратилган бебаҳо маънавий бойлиги эканини ҳис этишга ундайди. Шунинг учун халқ мусиқаси ёшларни мафтун этади, улар куй қанотида юксакларга парвоз қилишни, тозаришни истайди. Олижаноб, улуғвор ишларга чоғланади.

Табиатан инсон бунёдкорликка мойил бўлади. У доимо нимагадир интилади. Шу

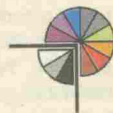
боис соғлом муҳитда тарбияланган киши кўшиқ куйлашни, гўзалликни ҳис этишни истайди. Меҳнат қилаётган киши ҳам кўшиқ айтишни хоҳлайди. Меҳнат қилиш истаги меҳнат қилиш маҳоратига баробар бўлади. Маълумки, моҳир ишчи — уста, яъни малакали мутахассис ҳисобланади. Малакага интилиш истаги кишиларни, халқни ижодкорликка мойил қилади. Ижодкорликнинг ҳаётбахш хусусиятлари шунда яширин бўлса керак. Ижодкор халқ ҳеч қачон хору зор бўлмайди, айниб кетмайди, аксинча, доимо юксакликка, мукамалликка талпиниб яшайди.

Феруза АСҚАР,

санъатшунослик номзоди, доцент

Evrilish samarasi

Инсон зоти азал-азалдан ўз руҳиятини англашга интилиб келган. Бироқ руҳий ҳодисаларнинг аниқ сабаби ва тугал хулосасини билиш мумкин эмас. Шу боис руҳият билан боғлиқ бўлган ижод жараёнининг нима эканини тушунтиришга қаратилган изоҳлар унинг моҳиятини ҳеч қачон тўла ифодаламаган. Туйғулар суврати бўлмиш ҳақиқий асарнинг аниқ тавсифи бўлмагани ҳолда у ҳис қилинади, англанади, тадқиқ ва таҳлил этилади. Бадий санъат, айниқса, шеърият ягона мақсадни кўзлаб яратилмагани баробарида мақсадсиз ҳам бўлмаган. Бошқа чинакам санъатлар қаторида шеър руҳни тозартириш, амалларни поклаш ва кўнглини соф тутишга ундаб турган. Бу олий мақсадни мумтоз шеъриятимизнинг энг кичик жанри бўлган фардларда ҳам кузатиш мумкин. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Фурқатингдин сувдурур кўнглум, хаёлинг ул судин, Ўйла зоҳирдурки, зоҳирдур жамолинг кўзгудин” деган фарди бунинг исботидир. Фардлар одатда воқеаларнинг батафсил баёнидан ҳоли бўлган руҳий ҳолатнинг лўнда ифодаси асосига қурилган ва шеърий кайфият муқаддима ҳамда хотимаси икки мисрага сингдирилган.

XIX асрда Шарқ шеъриятида арабча фард

калимасининг кўпликда қўлланилишидан олинган муфрадот жанри вужудга келди. Кейинчалик у алоҳида икки мисра кўринишидан ташқари, бошқача шаклга ҳам эга бўлди. Бу ҳолни Туркиядаги маданий янгилаш даври — Танзиматнинг биринчи авлодига мансуб ижодкорлар асарида, хусусан, шоир Иброҳим Шиносий ижодида яққол кўриш мумкин. Иброҳим Шиносийнинг эски шеър аънанасини ўзгартиришга уриниши унинг икки мисрадан иборат фардлар қаторида бир мисралик муфрадотлар яратишига сабабчи бўлган. У, бошқа жанрдаги шеърларидеги сингари, муфрадотларида ҳам халқ кўшиқлари, ибора ва мақолларини шеър шаклига солган.

Шунингдек, турк шеъриятида бир мисралик муфрадотлардан ташқари азад ёхуд азаде номи билан юритиладиган эркин мисра ҳам мавжуд. Форсча азад сўзидан келиб чиққан бу ном маълум вазн ўлчовига эга бўлган шеърда яққа ўзи, озод ҳолда келадиган бир мисрага нисбатан қўллалади. Азад мисра жаҳон шеъриятидаги алоҳида шеърий шакл — ронделнинг кўп ўринларда яққа ҳолда келадиган сўнги 13-мисрасидан берилиш тартиби бўйича ҳам фарқланади.

Ўтган асрнинг 90-йилларида ўзбек шеър

риятида ҳам асрлар давомида ўзгармасдан келган муфрадот шеър шаклининг XIX асрга келиб сиқиклашган кўриниши, яъни бир мисралик ижод намуналари пайдо бўлди. Мисол учун айтадиган бўлсак, шоир Фахриёр “Анорлар дард каби ёрилар”, “Йиғи, сени қандай кулдирай?” каби бир мисрадан иборат шеърлар яратди.

Шоирнинг “Гўрлар қисир — туғишдан қолган” деган бир мисралик шеърида табиатдаги моддий неъматларга хос ҳаракатнинг мавҳум тушунчалар ҳолатига кўчирилиши, бир-бирига тескари ҳолатларни уйғунлаштиришга уриниш қазо белгиси — ҳабрларга ҳам, худди халқ дostonларидаги сингари, тириклик моҳиятини юклашга ҳаракат қилиб кўриш ва нима учун Гўрўғлилар туғилмаётганини бадийий изоҳлаш хусусияти мавжуд.

Истеъдодли шоир Абдувоҳид Ҳаи ит ижодида аслида бир мисра, аммо уч ўринда уч хил маъно ташишга хизмат қилган омоним кўринишидаги шундай муфрадот бор: “Мен БУ ҲИСНИ ёлғиз кечирдим. Мен бу ҳисни ЁЛГИЗ кечирдим. Мен бу ҳисни ёлғиз КЕЧИРДИМ”. Мазкур муфрадотда шеърий омоним аниқ кўзга ташланмаган, балки сўзларга ургу бериш тарзида кўрсатилган. Аммо бир мисра уч ўринда аслида уч хил маъно ташишга хизмат қилганини эътиборга олсак, шеърий омонимнинг мавжудлиги ойдинлашади.

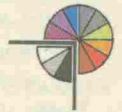
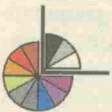
Шарқ мумтоз шеъриятининг ғазал, айникаса, туюқ каби жанрларида сўзларнинг омонимлашиш ҳодисаси кўп учрайди. Бу ўринда Алишер Навоийнинг “Кеча келгумдир дебон ул сарви гулру келмади” сатри билан бошланувчи ғазалидаги биргина “кеча” сўзини эслаш кифоя. Бу ҳолат Фахриёрнинг “Аёлғу” дostonидаги “Суйгилим, суй, гулим, суйгу лим” мисрасида, шунингдек, Баҳром Рўзимуҳаммад, Фулом Мирзо шеърларида ҳам ўз аксини топган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, шеър санъати бугун қофияланган фикр ёки сўзлар ҳамоҳанглиги қабилидаги тушунчалардан узоқлашиб бормоқда. Шеърият шаклда ҳам, мазмунда ҳам турфа эврилишларни бошдан кечиряпти.

Алимардон ҲАЙИТОВ,

Ўзбекистон Миллий Университетининг аспиранти

Shekspir asarlarida zamon ruhi

Уйғониш даврида янги қитъалар кашф этилади, одамларнинг дунёқарашида ўзгаришлар содир бўлади. Замон ва макон тушунчаси ҳам ўзгача тус олади. Дарвоқе, замон туйғуси қадимий юнонларнинг Хроноса ҳақидаги афсонасидаёқ ифодаланган, яъни унда айтилишича, Хроноса ўз болаларини еб қўяди.

Ўрта асрларда дунёга донг таратган Ассирио-Вавилон, Мидо-Форс, Юнон-Македония, Рим-Герман салтанатлари тўғрисида ўзига хос тарих фалсафаси яратилди. Бу фалсафа муайян босқичлардан ўтиб, бой тажриба тўплади. Уйғониш даври маърифатпарварлари эса замон тадрижини акс эттириш бобидаги сиёсий концепцияларини табиий-тарихий жараёнга қарама-қарши қўядилар. Уларнинг фикрича, одамларнинг

ўзи, тарихий-табиий тараққиётга зид ўлароқ, ҳар хил шаклдаги миллий давлатларни барпо этади. Ҳолбуки, М.Элиаданинг “Мангу эврилиш афсонаси: архетиплар ва қайтариқ” китобида замоннинг узвий боғлиқлиги тўғрисидаги таълимот тўлиқ асосланган.

Афсонавий аллома Арастунинг издошларидан бўлган Фома Аквинский таълимотида кўра, ақл-идрок инсоннинг олий қобилияти ҳисобланади. Борлиқ фақат ақл билан идрок этилади. Ақл-идрок туфайли инсон ҳатто табиатга ҳукмронлик қилиши мумкин. Бундай тушунчалар фалсафанинг устувор йўналишларини ҳам ўзгартириб юборади. Николай Кузанскийга ўхшаган файласуфларнинг фикрича, инсон муқаммал этиб яратилган бўлса, демак, унинг ўзи ҳам яратиш қобилиятига эгадир. Яъни, яралмиш ҳам олий хилқат сира-

сига мансуб. Коперник, Галилей, Жордано Бруно каби дахрий алломалар ибтидо борлиқдан бошланган, деб ҳисоблайдилар. Шоир ибораси билан айтганда, Қуёш гуноҳкор бўлса, осмонга ҳам тош отишдан тоймайдилар.

Буюк инглиз адиби Уильям Шекспир асарларида замоннинг кудрати тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар алоҳида эътироф этилади. Жумладан, шоирнинг 11- ва 19-сонетларида замон тушунчаси мана бундай ифодаланади:

...and that fresh blood which youngly thou
bestowest
Thou mayst call thine when thou from youth
conver test.
(Sonnet 11)

Мазмуни:

Ёшликнинг ҳадяси — жўш урган қон
Ўзгаради ўтганда йиллар.

(11-сонет)

Шекспир асарларида табиат ҳам, инсон ҳам замон — вақт таъсиридан холи эмас экани кўп такрорланади. Ўткинчи дунёга — вақтга қарши курашнинг ягона йўли зурёд ҳисобланади. Яъни, ёш авлод ёки мангуликни таъминлайдиган ижодий меросгина маълум маънода замондан холи бўлиши мумкин.

Devouring Time! Blunt thou the lion's paws,
...Make glad and sorry seasons as thou fleets,
and do whate'er thou wilt, swift — footed Time...
yet, do the worst, old Time despite thy wrong,
My love shall in my verse ever live young.

(Sonnet 19)

Мазмуни:

Очкўз Вақт! Шер тирноғини ўтмас қилурсан,
Фаслларни гоҳ шод, гоҳ ғамгин қилиб тез
ўтасан,
Нимани истасанг, шуни қиласан, тезювар
Вақт...
Ёмонликни қилавер, қария Вақт. Барибир сен
ноҳақсан,
Менинг муҳаббатим шеъримда яшайди доим
навқирон.

Шекспир беназир драматург сифатида ҳам замон масаласига ҳар томонлама ёндашади. У комедиялари ва тарихий фожиаларида воқеликка турли-туман муносабатларни акс эттириш билан бирга, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги зиддиятларни ҳаққоний

кўрсатиб беради ва қатъий ҳукм чиқаришни ўқувчи ихтиёрига қолдиради. Боз устига, замон образи воқеалар силсиласида тарих сифатида талқин этилади. Замон қаҳрамонлардан мустақил равишда ҳаракат қилади, тақдирларни опичлаб юради. Воқеа-ҳодисаларни замон бошқаради. Замон гўё сергак соқчига ўхшайди. Жумладан, Болингброқдан муқаддас отамеросни тортиб олаётган Ричард Иккинчи бундай дейди:

The ripest fruit falls, and so doth he;
His time is spent, our pilgrimage must be (II, I)

Мазмуни:

Пишган мева каби узилди унинг ҳаёти,
Унинг вақти тугади, бизнинг зиёфат бошланди.

Ажабки, тож-тахтдан жудо бўлган Ричард Иккинчи тақдирдан ва одамлардан нолиб, "For time hath Set a blot upon my pride (Вақт гуруримга доғ туширди)", дейди.

Таниқли шекспиршунос Л.Пинскийнинг эътироф этишича, "қаҳрамонларнинг ақл-идроки, айниқса, кейинги туркумларда замон босими остида бўлади. Замон хроникаси бўйича, Ричард Иккинчи Англия тахтида ўтирган дастлабки курбондир" (Пинский Л., "Шекспир", М., "Худ. Литература", 50-бет).

Маълумки, ўрта асрларда саройлар, ибодатхоналар маданий турмушнинг қайноқ маркази бўлган. Барча табақага мансуб кишиларни ибодатхоналарда ёки саройларда учратиш мумкин эди. Лекин Уйғониш даврида вазият тубдан ўзгаради. Яъни, хунармандлар, тижорат аҳли истиқомат қиладиган йирик шаҳарлар пайдо бўлади. Янги қитъалар кашф этилади. Инсон оламнинг марказий унсурига айланади, бироқ у ҳам, худди табиат каби, замонга — вақтга итоат этади. Зеро, вақтдан холи бўлган — ўлмайдиган инсон йўқ, фақат Парвардигори олам боқийдир.

Хуллас, Шекспир асарларида замон тими соли бот-бот такрорланиб туради. Ўткинчи дунёдан ном-нишонсиз ўтиб кетмаслик учун эса ўлмас асарлар яратиш керак, мустаҳкам иморатлар барпо этиш лозим. Шекспир қаҳрамонининг ибораси билан айтганда, "шундагина ебтўймас замондан абадиятни ор-номус эвазига сотиб олиш мумкин".

Гулноза ҲОЖИБОЕВА,

Ўзбекистон Миллий университетининг
аспиранти

“Tugʻlarimni ololmaydi yov”

Ўзбекистон Халқ шоираси Ҳалима Худойбердиеванинг истиқлол даври шеърятига назар солар эканмиз, миллий ғурур, ўзбекка хос орият, қадимдан қадрланган туғни жон қадар, виждон қадар асраш ва баланд кўтариш асосий мазмун-моҳият касб этади.

*Сева-сева байроқларимни
Тунга туйғумни зич экаман.
Экмайдурман унга заримни,
Унга қаҳру қилич экаман...*

Шоира миллатнинг фидокор фарзанди янглиғ улуғ мамлакатни, Оллоҳ берган неъмат — Истиқлолни улуғлашгина эмас, балки ҳар бир элдош қалби, онгу шуурига уни нурдай олиб киришни олий масъулият деб англайди:

*Менга айтадилар, мустақиллик, шон
Бир омаддай келди. Нечун кулмайсан?
Бўғзимга келади кўксимдаги жон,
Санчилаб оғриydi кўксим, жилмайсам...
...Мустақиллик!*

*Сенга мен келдим шонлар,
Қонлардан кўпчиган далалар билан,
Дорларда чайқалган Дукчи эшонлар,
Тили суғурилган болалар билан.*

Шоиранинг безовта қалбидаги бу туғён, бу дард, бу хавотир бежиз эмас. Эндиги муддао — не азобу армонларда қўлга киририлган миллий истиқлолни жон ардоғида асраш. Келажак авлод — фарзандларга жон куйдириб, унинг шаъну шарафини тушунтирмақдир:

*Қалбга экин. Қадим Турк чинорлари
тиклансин,
Қон-қардошнинг чин дўсту чин ёрлари
тиклансин.*

*Ҳар юракда бир Турон минорлари
тиклансин,
Улуғ мамлакатни кўтаринг!*

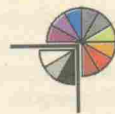
“Жонфидолик — Ҳалима Худойбердиева шеърларидаги асосий нуқталардан биридир. Бу — энг олий мақсад йўлидаги фидоийлик”, дейди севимли шоиримиз, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов. Зотан, шоира ижодида ватанпарварлик туйғуси рамзий тим-солларда янада яққолроқ кўринади:

*Юрт байроғин ҳар жойгамас,
Кўнглиннга эк. Кўксингни ўй.
Ишлов бергин, юмшатиб тур,
Илдиз отсин, кўрсатсин бўй.*

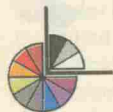
Шоира шахсиятидаги тўғрилиқ, ростлик ва самимий муносабатга мойилик унинг ижодий табиатида ўз муҳрини қолдирган. Яъни, унинг лирикаси субъектив моҳияти билан характерланади. Зеро, шоиранинг “мени” — унинг маънавий-интеллектуал дунёсининг инъикосидир. Ҳ. Худойбердиева — ўзлиги содиқ шоира. У буюк инсоний туйғу — садоқат туйғусини ёлғиз ўзлигига, қалбига содиқ қолиш дебгина эмас, балки инсонга, миллат ва халққа садоқатда бўлиш шартидеб билади. Шу сабабли у мудом кўнглига дард солган, ҳисларини тоширган, теран кечинмалар гирдобига тортган ҳаётий ҳақиқатлар тўғрисида поэтик виждон уйғоқлиги билан ёзади:

*Ҳар элга бир байроқ керак ҳилпираган,
Кўллар керак, кўтармоққа чидасалар.
Гарчанд мен бир девордирман, зах, нураган,
Яраб бергум агар байроқ қадасалар...*

Муҳиба ҲАМИДОВА,
илмий тадқиқотчи

Roman va tafakkur

XX asr badiiy-estetika tarixi nafoqat mayllar va tamoyillar kurashidan baliki, metodlar va йўналишлар синтезлашуви тарихидан ҳам иборат. Бу ҳол бadiий адабиётимизда, инсон тафаккурида кечаётган эврилишларда намоён бўлди. Ёлгон эътиқод ва ғоялар таъсирида қарахтлашган онг миллий истиқлол шарофати билан уйғонди, тафаккур ислохоти рўй берди. Замон ва давр зиддиятлариаро эврилган инсон тимсолининг бadiий талқини ўз-ўзидан ҳаёт фалсафасини идрок этишни талаб қилади.

Ўзбек адабиётида 90-йилларда яратилган Ш.Холмирзаевнинг “Қил кўприк”, Ў.Усмоновнинг “Қисмат”, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”, О.Ёқубовнинг “Оқ қушлар, оппоқ қушлар”, М.М.Дўстнинг “Лолазор” каби романларида қаҳрамонларнинг маънавий-рухий изланишлари, ўзликни англаш йўлидаги изтироблари орқали мустабид тузумнинг иллатлари фoш этилади.

Миллий истиқлол ўзбек ёзувчиларига том маънодаги ижод эркинлигини инъом этди. Романга инсон ҳаёти, жамиятда кечаётган жараёнлар талқин учун жалб этилар экан, ўзликни англаш ҳодисаси жамиятнинг тарихан янгиланаётгани ва тараққиёт инъикосини бadiий-эстетик тафаккур даражасини намоён этади. Жамият бadiий-эстетик тафаккур даражасини акс эттирувчи роман жанри тадрижан тараққиёт сари юксалар экан, айнан жамият тараққиёт динамикаси роман жанри динамикасида намоён бўлади. Бунини бир ижтимоий тизимдан иккинчи ижтимоий тизимга ўтиш даври муаммолари мисолида ҳам кўриш мумкин. Жаҳон романчилиги тарихига назар ташласак, айнан ўтиш даврида бу жанрнинг инқирозга учраганини кутатамиз. Ўтиш даврига хос бўлган муаммолардан ўзбек романчилиги ҳам мустасно эмас. Миллий истиқлол даврида ўзбек романчилигида муайян бир вақт мобайнида депсиниш бўлиб туришини ўтиш даврнинг муаммоларидан бири, деб изохлаш мумкин. Адабиётшунос Е.Добриенконинг: “Роман кризиси асло жанр таназзулини билдирмай-

ди, балки бир даврдан иккинчи бир даврга ўтиш оралиғидаги муайян бир тайёргарлик даврини ангалатади” деган хулосаси жамият тараққиёти ва роман ўртасидаги ўзига хос боғлиқликни англатади.

Ўзбек адабиётшунослигида, айниқса, сўнгги йилларда роман жанри муаммоларига бағишланган баҳс ва мунозараларнинг фаоллашуви жамият тафаккурининг шаклланиши ва тараққиётида роман жанри ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

Эътироф этиш керакки, романда талқин этилган ғоя, унга хос тафаккур миллийликдан умумбашарий мезонлар даражасига кўтарилмас экан, бу жанрда ёзилган асарларнинг халқаро майдонга чиқиши чекланиб қолади. Шу сабабдан ҳам истиқлол даврида яратилган романлар миллийлик мезонлари нуқтаи назаридан эмас, жаҳон адабиётининг илғор аънаналаридан келиб чиққан ҳолда таҳлил этилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Роман жамиятнинг бadiий-эстетик тафаккури ҳосиласи сифатида юзага келар экан, миллий истиқлол даврида яратилган романларда, табиийки, биринчи навбатда роман яратилган вақт, воқелик, шу воқелик ичра кечмиш инсон тақдири намоён бўлади. Шу боис ўзбек ёзувчилари томонидан мустабид тузум мавзусининг роман жанри орқали таҳлил этилиши (Т.Муроднинг “Отамдан қолган далалар”, “Бу дунёда ўлиб бўлмади”; О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа”, “Кўзгудаги одам” каби) миллий истиқлол таъсирида жамиятда кечаётган ижтимоий ўзгаришларнинг бadiий талқинидан бошқа нарса эмас. Ёзувчи инсонни ўзлигидан жудо қилган мустабид тузумни, ижтимоий воқеликни кўнгил призмасидан ўтказди. Бadiий талқин жараёнида воқеликнинг моҳияти очиб берилади.

Яқин ўтмишдаги халқ тақдири бadiий талқинга жалб этилар экан, воқеликни ёзувчи қандай тасаввур қилса, романнинг ғоявий-бadiий салмоғи ҳам шунга яраша бўлади. Ёзувчининг тафаккур типини роман жанри тамойилининг юзага келишида бош омил вазифасини бажаради.

Жаҳонга машхур адабиётшуносларнинг эътироф этишича, XX аср романчилигида реалистик, романтик, танқидий реалистик, модернистик тафаккур намуналари мавжуд экан.

Адабиётда қандай адабий такомиллашиб бораётган бўлса, ўшанга хос тафаккур намунаси бадиий ижод тамойилини белгилайди. Аммо тафаккур мантиқига путур етиши оқибатида муайян бадиий тафаккур тадрижи издан чиқади, яъни мазкур бадиий метод тараққиёт сари эмас, таназзул сари юзланади. Бу ҳолни XX асрдаги роман жанри тарихидаги социалистик реализм ёки модернизм методлари тимсолида ҳам кўриш мумкин. Социалистик реализм методининг ягона метод деб белгиланиши оқибатида, адабиётшунос Ў.Носиров таърифлагандек, “адабиётда шеърятни В.Маяковский қаричи билан, проза ёки драматургиани М.Горький мезони билан ўлчаш тенденцияси юз берди”. Бизнингча ҳам бадиий тафаккурга қўйиладиган бундай талаб ва мезонлар шўро адабиётида социалистик реализм “тафаккур намунаси” ижод эркинлигини тизгинлаган меъёр сифатида ҳукмронлик қилганини англаш мумкин.

Бадиий экспериментларга берилиш оқибатида модерн романчилигида ҳам бадиий-поэтик тафаккур меъёрлари мутаносиблигига путур етди. Бора-бора бу ҳол модернизмнинг метод сифатида барҳам топишига сабаб бўлди.

Эътироф этиш лозимки, оламни ва одам-

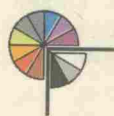
ни, воқеликни, ҳаёт занжиридаги мантиқ ва моҳиятни англаш бадиийлик даражасида талқин этилар экан, бундай моҳият фақат романга хос тафаккур сифатида шаклланади. Шу сабабдан ҳам, роман тафаккури жанр хусусиятини очиб берадиган муҳим омил ҳисобланади.

Миллий истиқлол таъсирида, жамиятимизда кечаётган туб ислохотлар натижасида рўй бераётган ўзгаришларнинг инсон тафаккурида синтез қилиниши романчилигимизга янгича муносабат талқинини олиб кирди. Социалистик реализм ижодий методи таъсири остида шаклланган ўзбек ёзувчисининг бадиий тафаккур метод кутқусидан озод бўлиши қийин кечаётган бир пайтда роман тафаккури орқали бадиий-эстетик мезонларни юзага чиқариш ўзбек романчилиги учун нафақат бугунги кун талаби, балки жанр тадрижи учун ҳам муҳимдир. Демак, истиқлол даври романчилигида рўй бераётган бадиий эврилишлар, услубий изланишлар ягона мақсад йўлида — мукамал ўзбек романини яратиш мақсадида олиб борилаётган ижобий ҳодисадир.

Роман қайси даврда, қайси услубда яратилмасин, у фалсафа, мантиқ мушоҳада унсурларини ўзида мужассамлаштиради. Роман — давр кўзгуси, тафаккур мезони, бадиийлик илми, шу билан бирга, у ғоя, кураш демакдир.

Зулфия ПАРДАЕВА,

филология фанлари номзоди

“Tasavvuf emas,

zebrdu taqvo”

Шарқ мумтоз адабиёти намояндаларининг асарларида зуҳд аҳли, яъни зоҳидлар одатда таъмагир, риёкор кишилар сифатида тасвирланади. Бунинг боиси шундаки, зоҳирий тақводорликдан кўра ботиний тоатни, тўғрироғи, таъмасиз ибодатни афзал билган сўфий шоирлар назарида зоҳид риёкорлик ва таъмагирлик тимсоли бўлиб кўринган. Профессор Нажмиддин Комилов бу масалага аниқлик киритиб, шундай дейди: “Зоҳидлар тақвоси тагида умидворлик, яъни таъма-

мавжуд бўлса, сўфийлар таркидунёчилиги замирида муҳаббат ётади” (“Тавҳид асрори”, иккинчи китоб. Тошкент, 1999 йил). Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий зоҳидларнинг таъма илинжидаги тақводорлигини қоралаган. Хусусан, ул зотнинг “Хамса” таркибидаги биринчи достони — “Ҳайратул-аброр”да улар ҳақида шундай дейилади:

*Зуҳд ила қавмеки вараъ қилдилар,
Қилғон учун музд тамаъ қилдилар.*

*Хар амалеким, киши хайр айлагай,
Коми буким, равзада сайр айлагай.*

Яъни, бир гуруҳ кишилар борки, ушбу дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат билан шу-гулланади, художўйдик қилади ва бунинг эвазига таъма илинжида бўлади. Бу таъма-нинг маъноси шуки, бу дунёда қилган ҳар бир яхшилиги учун жаннат боғида сайр қилишни истайди.

Шоир бу мавзуни давом эттириб, яна шундай деб ёзади:

*Айламагай май била олуда лаб,
Тонгла қилур бодаи кавсар талаб.*

Шоирнинг фикрича, таъма аҳлининг фирбгарлиги, риёкорлиги шу даражадаки, улар ўзини бу дунёда покдомон тутгани учунгина оғизларини май ва шароб каби исломда ман этилган ичимликлар билан бул-гамайди, лекин “тонгла” — қиёмат куни улар-нинг асл мақсади амалда бошқа экани аён бўлади. Негаки, шу пайтга қадар майни ҳаром деб билган риёкор зоҳид ўша куни жаннат майининг талабгорига айланади.

Ҳазрат Навоий яна ёзади:

*Мунда жамил истамаган ҳеч кас,
Анда қилур ҳур жамолин ҳавас.
Гўшаи вайронани қилгон паноҳ,
Қасри мурасса тилар оромгоҳ.*

Шоир назрида “мунда” — бу дунёда олам гўзлликларию чиройидан баҳраманд бўлиш-ни хохламаган зоҳид “анда” — жаннатда ҳур парилар жамолини кўришга иштиёқманд бўлиб қолади. улар риёкорлик билан вай-роналарда, ғорларда истиқомат қилар экан, бундай хароб жойларда чеккан заҳматлари эвазига жаннатнинг қимматбахо тошлар билан безатилган қасрида фароғатда яшаш умидида бўлади.

Шунингдек, Алишер Навоийнинг “Хазойи-нул-маоний” (20 жилдлик, 6-жилд. Тошкент, 1990 йил, 211-212-бетлар) девонидаги “Би-ровга мусаллам тариқи тасаввуф” деб бошла-нувчи ғазалида ҳам сўфийлик ва зоҳидлик ҳақидаги фалсафий қарашлари баён этилган:

*Бировга мусаллам тариқи тасаввуф
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф.*

Шоир бу сатрлар воситасида сўфийлик йўлига кирмоқчи бўлган кишининг табиати-да сунъийлик, юзакилик ва сохталик бўлмас-лиги керак, шундагина у тариқатни англа-ши ва эгаллаши мумкин, демокда. Демак,

сўфийликнинг энг муҳим шартларидан бири — софлик, тўғрилиқ ва ростгўйликдир.

*Тасаввуф — ризо аҳлидан яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.*

Бу ўринда такаллуф сўзи ўзни зийнат-лаш, безаш маъносида қўлланган. Англаши-ладики, сўфийлик тариқатида киши табиа-тини безовчи нарса яхши ахлоқ ва эзгу фа-зилатдир. Яъни, сўфий бўлиш учун, аввало, “ризо аҳлидин” — қаноатли инсонлардан бўлмоқлик ҳамда ўз табиатини эзгу ахлоқ билан беэмоқ лозим.

*Тасаввуф эмас, зуҳду тақвою тоат
Ки, анда риё йўл топар бетавақуф.*

Алишер Навоийнинг сўфийлик ва зоҳид-ликнинг ўзаро тафовутлари ҳақидаги фикр-лари ушбу байтда тўла ва аниқ ифодасини топган. Бу мисрлар орқали сўфийлик — дунёдан воз кечиб, тоат-ибодат қилиш эмас, негаки, бундай тақводорлик замирида риё ётади, зоҳид тақвоси риёга йўл очади, де-ган фикрлар илгари сурилмоқда.

Шоирнинг фикрича, зоҳидлар ибодатида холислик, тўғрилиқ ва фидоийлик йўқ. Улар — дўзах азобларидан кўрқиб, жаннат фаро-ғатлари таъмасида художўйлик ниқобини кийган риёкор кишилардир.

*Эрур маҳз тақво-ю, лекин риёсиз,
Убудияти сарфу айни талаттуф.*

Бу байтда шоир аввалги байтга изох бермоқда. Яъни, тасаввуфда ҳам тақво бор. Аммо у риёдан холи бўлиши керак. Сўфий тоати фақат Оллоҳ томон юксалиш ва ах-лоқда лутфу марҳамат, юмшоқ кўнгил бўл-моқдир.

*Не эл қавлу феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйига андин тасарруф.*

Сўфийдан элга ҳеч бир жабр-зулм ўтмай-ди. Элда эса яхши-ёмон бор, ёмонлар тили-дан ва кўлидан етган дилозорлик бор. Сўфий зулмга нисбатан адоват сақламайди, душман-лик назари билан қарамайди ва у билан қасдлашмайди. Негаки, сўфийлар назарида инсон инсонга рақиб эмас. Ўзаро ёвлашиш боиси эса ғофилликдир. Айни пайтда сўфийлар тақвода ҳам ҳеч бир риё ва таъ-масиз, фақат эзгулик, яъни ўзликдан кечиш ҳолатида ибодат қилишни комил инсон фа-зилати ва адолатли тақво намунаси, деб

атайдилар. Шунингдек, улар Оллоҳнинг бандаларини яхши ишларга буюриш ва ёмон ишлардан қайтариш борасида ўзбошимчалик қилмайди, яъни бу масалада шариат аҳкомларига бўйсунди.

*Ўзин ўйла беихтиёр англабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.*

Шоир мурожаат йўсинида “Ўзинг ўйлаб кўр, ҳаётини инсонларга яхшилик қилиш учун бахшида этган киши умримни яхши яшаб ўтдимми, деб иккиланиши ёки ўтган умридан афсусланиши мумкинми? Албатта, эзгулик учун яшаган инсонлар учун бундай иккиланиш ва пушаймонликларга ҳожат йўқ. Тангригагина хос яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган сўфийни на жаннат илинжи қизиқтиради, на дўзах азоби талвасага солиди. Унинг пировард мақсади — Тангри жамолига эришиш.

*Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф.*

Шоир назарида, тасаввуф — инсоннинг ўз борлигини, вужудини муҳаббат билан буюк Тангри учун бахшида этиш, унинг бағрига сингиб кетишдир. Алишер Навоий бу ўринда тасаввуф таълимотидаги ваҳдатул-вужуд ғоясини назарда тутмоқда. Бу ғояга кўра, бутун борлик, жумладан, инсонлар ҳам Оллоҳнинг зуҳури, кичик бир заррасидир. Яъни, яратувчи — самодан яшовчи қандайдир мавҳум зот эмас, У бутун борликда, биз учун сирлари маълум бўлган ва маълум бўлмаган

ўн саккиз минг оламга таъсир этиб туради. Сўфий ўзида мавжуд ана шу илоҳий зарра — руҳни кашф этмоғи лозим. Киши табиати руҳ ва нафс тарбиясидан иборат бўлиб, сўфий ўзида руҳни, фақат Оллоҳга хос эзгу хислатларни тарбияламоғи, юксалтирмоғи ва шу тариқа бир томчи сув уммон бағрига кўшилгани каби, худога, аслига қайтмоғи керак. Нафс эса инсонни илоҳий тафаккурдан, яъни ўз яратувчисини, аслини билишдан маҳрум этувчи шайтоний туйғу ва ғофиллик рамзидир. Унга тобе кишилар, жумладан, зоҳидлар ҳам, моддий олам бойликларини роҳат ва фароғатларига кўнгул қўяди ҳамда ана шу нарсалар даражасида фикрлайди.

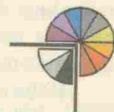
Хуллас, Алишер Навоийнинг фикрича, сўфийлик яхшилик ва эзгулик билан қалбни безаш ҳамда риёсиз, таъмасиз тақводорлик, илоҳий руҳнинг камоли ва нафсининг заволидир, пировардида эса покланган вужуднинг мутлақ пок вужудга сингиб кетмоғидир.

Сўфийлар, зоҳидлардан фарқли ўларок, Оллоҳ йўлида қилган ибодатларини ҳеч бир риёсиз ва таъмасиз ҳолислик, тўғрилиқ, фидоийлик ва буюк муҳаббат билан адо этади. Бундай қараш эзгулик ва инсонийликни улуғлаш ва тарғиб қилиш, гуманизм ғоясига асослангани билан ибратлидир.

Ботир ОКБЎТАЕВ,

*Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат ва жамият
қурилиши академияси аспиранти*

Тотиглолга тикилган олтин бошлар

Ўзбекистон учун XX аср истиқлол асри бўлди. Аср бошидан хуррият йўлида кураш бошлаган Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний каби истиқлол мафкурасига пойдевор қўйган юзлаб жадидлар, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби ўнлаб адиблар орзу қилган ва курашган эзгу мақсад XX асрнинг 91-йилида рўёбга чиқди.

Эндиликда янги аср остонасидан мозийга назар ташласак, давримизнинг энг буюк воқеаси — Ўзбекистон истиқлолининг бўйбастии ва улуғворлиги янада салобатли бўлиб кўринади. Бугун мамлакат мустақиллиги ва миллий давлатчилик асосларини тиклаш йўлида қурбон бўлганларнинг нури сиймолари расмона қайта тирилмоқда. Мустахлака истибдодидаги Туркистон ўлкасида юрт озодлиги учун азиз жонини қурбон қилган фидокор юртдошларимиз фао-

лияти Ўзбекистон тарихида ёрқин саҳифаларни ташкил қилмоқда. Бу ҳол юртимиз фуқароларида истиқлолнинг қадрига етиш, ватанпарварлик туйғуларини камол топтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Биз истиқлол берган имкониятлардан фойдаланиб, ўтган асрнинг тарихий жараёнларига яна бир бор диққатингизни жалб этишни лозим топдик. Чор Россияси Ўрта Осиё хонликларини забт этганидан кейин Самарқанд шаҳри ва вилоятига алоҳида аҳамият беради. Чунки Самарқандни эгаллашни ҳатто Биринчи Пётр ҳам орзу қилган эди. Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондони фон Кауфман Самарқандни ёндириш ва талон-тарож қилишга фармон берганидан сўнг уч кун давомида тарихда мисли кўрилмаган хунрезлик ва ваҳшийлик рўй беради. Ўлдирилган 400 рус истилочиси хунига 49 минг фарзандидан ажралган Самарқанд тарихида бу фожиа абадий сақланади.

Кейинчалик содир бўлган воқеалар интиком тусини олади.

Самарқанд округ суди, Тошкент суд палатаси ҳамда Каттақўрғон, Жиззах, Самарқанд туман ҳокимликлари идора ҳужжатларида 1903-7 йиллар давомида оддий деҳқонлар сардори бўлган Намоз Пиримкулов номи кўп бора тилга олинган. Ўша давр матбуоти — «Туркестанские ведомости», «Туркистон вилоятининг газети»да ҳам унинг «қилмишлари» ҳақида кўплаб хабарлар босилган.

Рус адибаси Анна Алматинская Намознинг замондоши сифатида илғор рус жамоатчилигининг бу ажойиб исёнкор ҳақидаги фикрларини шифокор Изветов ва капитан Ронин воситасида шундай ҳикоя қилади:

«Изветов Ронинга Самарқанддаги сўнгги воқеалар ҳақида сўзлай бошлади.

— Шаҳар нотинч бўлиб қолди, — деди у. — Бешинчи йилдан буён вилоятда Намоз тўдаси иш кўрмоқда. У икки марта шаҳарга босқин қилди.

— Намоз ким ўзи? Қароқчимми ё қасоскорми?

— Тушуниб бўлмайди. Бойларга, айниқса, ишбилармонларга қутуриб ҳужум қилади. Биринчи навбатда қарз тилхатларини йўқотади. Мол-мулкларни мусодара қилади, қўй-молларни ҳайдаб кетади. Шуниси қизикки, буларнинг барини у олис қишлоқларда яшаётган камбағал одамларга тарқатади. Уч йилдан бери уни тута олмайдилар.

— Ҳозир-чи, қамоқдами у?

— Йўқ. Унинг тўдаси ҳамон изғийди. Кимлардир унинг номи билан иш кўради. Фикримча, маҳаллий аҳолини бу ишга жангари эсерлар даъват қилган.

— Намозни ўзинг кўрганмисан?

— Бир куни кечқурун кабинетимда узок ўтириб қолдим. Бирдан маҳаллада отишма бошланди. Беш дақиқа ўтар-ўтмас кимдир эшикни тақиллатди. Очсам, нотаниш бир киши: «Дўхтир, ёрдам бер. Ишим чатоқ», деди. Уни ичкарига олиб кириб, эшикни ёпдим. Ўттиз ёшлар чамали бақувват, иродали йигит. Тўни қонга бўялган. Елкасидан ярадор. Бир стакан коньяк ичирдим. Ярасини боғладим. Қонли латтани ёқиб юбордим. У мендан яна бир қадаҳ сўради. Коньяк унга таъсир қилди, шекилли, жонланиб қолди. «Уйингдан барака аримасин», деб қўлини кўксига қўйди. Шу вақт айвонда қадам товушлари эшитилди. Мен унга тикилдим. Кўзлари ёниб, қўли белбоғидаги ханжарга югурди. Эшикдан ҳовли томон ўтказиб юбордим. У дордан қўшни ҳовлига ошиб тушди. Мен хонамга қайтдим. Дарвоза қўнғироғи жиринглади. Пристав миршаблар билан келибди. У ҳозиргина ярадор ўтирган креслога ястаниб, воқеани баён қилди. «Намоз тўдасининг изидан келяпмиз. Вилоят етмагандай, шаҳарга ҳам серкатнов бўлибди», деди... Яна бир ҳужжатда бундай гап бор: «Намоз — авлиё. У камбағал эди, доимо пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзларини такрорлашни яхши кўрарди: «Камбағаллик — менинг фаҳрим».

Мана шу келтирилган ихчам парча ҳам Намоз ҳақида муайян тасаввур беради.

Самарқанд вилоятидан ташқари Бухоро амирлиги ва бутун Туркистон ўлкасида доғруғ қозонган халқ қасоскори Намоз Пиримкуловнинг шахсияти хусусида жамоатчилик фикри ҳам шаклланган эди. Доктор Изветовнинг Намоз ҳаракати эсерлар таъсирида вужудга келгани хусусидаги фикрлари ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлмаган.

Намозни кўрган, билган ва бир замонда яшаган гувоҳлар — Д.Шарипов, С.Бакбаев ва С.Худойбергановнинг гувоҳлик беришича, у солиқларни тўлай олмаган дўстини қамаб қўйганларида уни озод қилишга уриниб кўради. Иложини тополмагач, деҳқонларга бош бўлиб, қуролли куч ёрдамида дўстини қамоқдан озод қилади. Сўнг кичик-кичик гуруҳлар ташкил этиб, халқни қийнаган амал-

дорлар, судхўрлар ва йирик ер эгаларига хужумлар уюштиради.

Архив хужжатлари шуни кўрсатадики, 1907 йилдан кейин Намоз Пиримкул ўғли яна кўплаб қасоскорлик операцияларида тилга олинган. Жумладан, Тошкент суд палатасининг бир гуруҳ «қароқчилар» устидан чиқарган ҳукмида: «Бу хужумлар таниқли йўлтўсарлар Намоз, Турсун ва Карим томонидан уюштирилган», деб қайд қилинган. Полиция ва суд идоралари хужжатларида ўлкада янгидан-янги «қароқчи тўдалар» иш кўргани таъкидланади. Намоз туғилган қишлоқ жойлашган Жом бўлисида 1909 йил февралда оқсоқол ёрдамчиси Холмирзаев Абдурасул ўлдирилади. Самарқанд уездидида 1907 йилда 174 бора «қароқчилик» содир бўлган бўлса, 1910 йилда бу рақам 2228 тага етгани ҳам Намоз издошларининг озодлик учун, адолат ва истиқлол учун курашлари сира тўхтамай, тобора кучайиб борганидан далолат беради. Генерал-губернатор «исёнкор» Самарқанд уездидида миршаблик хизматини кучайтириш учун ойига 3 минг рубл кўшимча маблағ ажратгани бежиз эмас. Намоз руҳи қасоскорлар байроғи остида жанг қилаверган.

Мустақиллик арафасида таниқли ёзув-

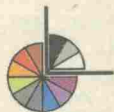
чимиз Худойберди Тўхтабоев Намоз Пиримкул ўғли тўғрисида «Қасоскорнинг олтин боши» деган роман яратганини биламиз. Дарвоқе, Намоз Пиримкул ўғли, аслида, Оврупода машҳур бўлган Робин Гуд ёки грузинларнинг Дата Туташхиа каби миллий қахрамонларининг ўзбек издоши эди. Сиртдан қаралса, улар мавжуд тузумга қарши бош кўтаради, қонун-қондаларни назар-писанд қилмайди. Шу маънода, «халқ қасоскорлари»ни жинойтчи ёки босқинчи, дейиш мумкин. Бироқ, ижтимоий тузум адолатсиз бўлса, унга қарши кураш ҳам «қонундан ташқарида» бўлиши табиий.

Умуман, баъзи бир кимсалар ўйлаганидек, истиқлол осонликча қўлга киритилмаган, бизга уни кимдир ҳадя ҳам этмаган, балки биз уни курашиб олдик. Бу кураш жабҳасида кимлар жонбозлик кўрсатганини дунё яхши билади.

Намоз Пиримкул ўғли ана шундай фидокор инсонлар тимсоли сифатида ҳозир ҳам истиқлол гояларига хизмат қилаётир.

Шаҳодат МУРОДОВА,

Тошкент Темир йўл транспорти институтининг тадқиқотчиси

Afsona haqiqati

Қадим афсона ва ривоятларни замонавий талқинда қайта яратиш тажрибаси жаҳон адабиётини аввалдан мавжуд. Мумтоз адабий меросимизни истисно этганда, ўзбек адабиёти кейинги 60-70 йил давомида бундай анъаналардан анча йироқлашди. Мустақиллик шарофати туфайли миллатимиз ўтмиши билан боғлиқ афсоналар, диний ривоятлар бадиият оламини яна нурафшон эта бошлади.

Шоир Омон Матжон «Авесто» сабоқлари ва кўҳна Хоразм афсоналарини ўзига сингдирган «Ардахива» драматик қиссасини яратди.

«Ардахива» воқеалари икки ўлчамли

макон — осмон ва ерда рўй беради. Осмон — тангри Ормузд ва фаришталарга, ер бандаларига макон. Ормузд ўзининг етти фариштаси билан бутун борлик устидан ҳукронлик қилади. Фаришталардан бирининг исми Ардахива. Унинг вазифаси ерни, одамлар турмушини назорат қилишдан иборат. Бошқа фаришталар назоратидаги ҳудудларда ҳам ҳаёт мавжуд. Уларда турмуш даражаси ҳар хил: ибтидоий ҳаёт тарзидан энг юқори тамаддунгача бор. Ерда Уйхон аёл бошчилигидаги қўй қабиласи (қабила номи тобеликка ишора — **Х.А.**) истиқомат қилади. Қабиланинг турмуш тарзи жуда аянчли. Аввало, уларнинг эътиқоди ботил. Қабила

аъзолари оташга сигинади. Иккинчидан, улар эрқдан мутлақо маҳрум этилган. Мутелик руҳи қабиланинг қонига сингиб кетган. Учинчидан, бу жойда инсоний ахлоқ қоидалари тамоман унутилган. Мустамлака қонуни қавм-қариндошларининг ўзаро никоҳланишини рағбатлантиради.

Уйхон аёлининг ўғли Олон муаллим Пирдаронхос кўлида таълим олади. Талабалар кўлида биттадан “сабоқ кирпич” (ёзув тахтаси). Унга “Тожлини суй, бош эг” деб ёзиб қўйилган. Ёзув барчани мустамлакачиларга муте бўлишга чақиради. Бу даргоҳда мутеълик санъати ўргатилади. Ёш, мағрур Олон кунлардан-бир кун шу кирпичлардан бирини уриб синдиради. Синган кирпич ичидан олтин тумор чиқади. Туморда “қорада қорангни кўрсат” деган битик муҳрланган.

Бу воқеа асарда драматик тугун вазифасини бажарган, илоҳий олам билан ер ўртасидаги уйғунликни юзага келтирган.

Олон Ардахива ҳоимлигида ўзини англайди. Умр бўйи миясига қуйиб келинган тушунчалари кунпаякун бўлади. Фикрий тутқунликдан озод бўлган Олон қалбида Ардахивага нисбатан муҳаббат пайдо бўлади. Муҳаббат учкуну исён оловига айланади. У зулмат қоидаларини биринчи бўлиб рад этади. Олоннинг дўстлари ҳайрон. Чунки улар учун иснод тушунчаси йўқ. Бошқача бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қила олмайдилар. Иснод маъбудлар томонидан ҳам табиий ҳол сифатида қабул қилинади. Шу боис Ардахива билан Олон муносабати уларни ташвишга солади. Тангри Ормузд эса: “Бас, одамлар ташвишида кўрмайин сени!” деб Ардахивага таҳдид қилади. Ҳар икки оламда исён руҳи кеза бошлайди.

Кўй қабиласи саросимада. Уйхон аёлининг эри қайниси Қирқон томонидан ўлдирилган. Қирқоннинг мақсади битта: яъни, сарвқомат Олтинга эга бўлмоқчи, жорий қоидага биноан отаси вafот этгач, Олон ўз онаси Уйхон аёлга уйланиши керак эди. Шунда Олтин ўз-ўзидан тоғаси Қирқоннинг хасмига айланади. Қирқон ғайритабиий одатларни жон-жаҳди билан ҳимоя қилади. Шу билан бирга, у ниҳоятда ҳасадгўй, тулкидек айёр. Поччасини ўзи ўлдириб, гуноҳини Сиртлонга юқлар экан, бир туки қилт этмайди. Аммо сир барибир очилади... Асарда драматик вазият таранглаша бошлайди. Икки ўртада пинҳона зиддият туғилади.

Саҳнада тақсим маросими, яъни қиз уза-

тиш — никоҳ. Улли уй вакили Апке маросимнинг бош ҳоимийси. У бутун борлиги билан исмига монанд. Ким, қандай масалада унга мурожаат қилмасин, фақат биргина сўз эшитади — “апке”. Бу ебтўймасни нафсидан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди. Маросимни асосан айёр Қирқон бошқаради. Олон онасига, Қирқон жияни Олтинга, кимдир отасига, кимдир бувисига никоҳланиши керак.

Сиртдан қараганда, қабиланинг турмуш тарзи яна ўз изига тушгандек туюлади. Олон ва унинг дўстлари қамалган, Апке қабиланинг бошқа аъзоларига марҳамат кўрсатади, кечиради. Лекин тақсим саҳнасида ёқилган исён гулхани эндиликда қабилadoшларнинг ичида гуриллайди. Бу олов ҳатто хоин Қирқоннинг содиқ хизматкори Улгуни ҳам четлаб ўтмаган. У ҳўжаси Қирқонга ҳаётида биринчи марта хиёнат қилади. Муаллим Пирдаронхос билан бирга исёнкор ёшларни хибсдан қутқаради.

Ушбу воқеаларга параллел равишда илоҳий, дунёда Ардахиванинг ҳаракатлари кескинлашади. У ўз дунёсига бегона бўлган фаолият билан тангри Ормузд ва фаришталарини ажаблантиради. Ормузддан исёнкор ёшларга имдод сўрайди. Имдод бўлмагач, арш қонунларига қарши бориб, одамларга илоҳий ишқ рамзи ҳисобланмиш олтин олмани тақдим этади. Бу билан ҳам чекланмасдан, Олонга бўлган муҳаббати боис, боқий ҳаётини фоний ҳаётга алмашади. Илоҳий ишқ туфайли манқуртга айланган қўй қабиласи ўзлигини топади.

Асар сўнггида Хоразм аҳолисининг инсон ва фаришта жуфтлигидан бунёд бўлгани ҳақидаги қадим афсонага ишора бор. Ривоятларда айтилишича, шу боис Хоразм қизлари гўзал, париваш бўлар эмиш. Лекин муаллифнинг бадиий мақсади ривоятдаги хулосадан кўра анча салмоқли. Омон Матжон кичик бир афсонадан улкан хулоса чиқаради. Деярли ёлғонга айланган афсонанинг ҳақиқатга боғлиқ жиҳатини топади. Миллий таназзул тасвири орқали умуминсоний фалсафани ифодалайди. Унингча, фақат муҳаббатгина инсоний этиқод, эрк, эзгулик, ватанпарварлик каби собит туйғуларни тарбиялайди.

Ҳидоят АЗИМОВА,

*Ўзбекистон Миллий университетининг
ўқитувчиси*

Bitiktosh sadolari

Энг қадим замонларда асотиру ривоятларда, қахрамонлик дostonларида, халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларида миллий эрк ва ватан ҳимояси учун жонни аямаслик, ўзаро бирлик, жипслик ғоялари энг муҳим қадрият сифатида ифодаланади. Шунинг учун ҳам «Алпомиш», «Гўрўғли», «Манас» эпик дostonлари, Тўмарис, Муқанна, Широқ ҳақидаги ривоятлар ва бошқа тарихий манбаларда маънавий меросимизнинг илк асослари акс этган бўлиб, бугунги мустақиллик ғояларининг қадим илдишларини мазкур манбалардаёқ учратамиз. Уларда отабоболаримизнинг энг улуг орзу ва мақсадлари, ишонч ва умидлари муҳрланиб қолган бўлиб, биз Ватанимиз келажагига «буюк» нисбатини бераётганимизда, авваломбор, аждодларимизнинг ана шундай маънавий бойлигига суянамиз. Бу ҳол бағрикенг халқнинг маънавий ворисларимиз, деган ишончимизни мустаҳкамлайди, ўз мустақиллигини қадам-бақадам юксалтириб бораётган Ватанимизнинг муносиб тарихини қайта гавдалантириш имконини беради.

Биз учун миллий истиқлол ғояси жамиятимизнинг моҳиятан янгилашини ўзида мужассамлаштирган тушунчадир. Янгилашиш учун эса, аввало, шундай саволга жавоб бермоғимиз лозим: биз ўзи миллат сифатида нималарга қодир бўлганмиз, неларни тиклашимиз ва яна нималарни янгитдан барпо этмоғимиз керак? Миллий иродамиз ва тафаккуримиз маънавий меросимизнинг қайси жиҳатларига таяниши, қайси булоқлардан баҳраманд бўлиши мумкин? Ушбу масалада мавҳумликка, бирёқлама хулосаларга таяниб бўлмайди. Хусусан, аждодлар меросига муносабатда ҳолисона нуқтаи назарга эга бўлиш, яъни, уларнинг ютуқларию камчиликларидан тўғри сабоқ ола билишимиз керак. Тарих тараққийпарвар ва умуминсоний ғояларга қанчалик бой бўлмасин, унинг бирор амалий аҳамиятга эга бўлиши давр зиммасида

эмас, балки ҳар бир даврда яшайдиган инсонлар зиммасидадир.

Қадим аждодларимизнинг ватанпарварлик эътиқодини ўрганиш ва тарғиб этиш ҳар бир фуқаро учун қанчалик муҳимлиги ҳақида фикр юритганда маълум манбаларга таянмоқ лозим. Бу борада қадимги ёзма ёдгорликлар алоҳида аҳмиятга эга. Хусусан, бу борада қадимги битиктошлардаги «турк будун» мафкураси нишонларига ҳам асосланишимиз мумкин. Қадимги туркий битикларнинг Ўрхун ёзувида битилган йирик намуналари — «Култегин битиктоши», «Билгахоқон битиктоши», «Тўноқук битиктоши», «Куличур битиктоши», «Моюнчур битиктоши», «Унгин битиктоши»дир. Албатта, бу каби ва бошқа битиктошларни ўрганиш, тўғрироғи, уларни қайта идрок этиш жараёнининг ўзи алоҳида таҳсинга лойиқ. Биз миллий истиқлол ғоясини ҳар томонлама ўрганаётган, унинг қадим томирларини аниқлаётган бир пайтда, табиийки, мазкур ёдномаларни мазмунан жипслаштириб турган, бугун биз учун ҳам аҳамиятини заррача йўқотмаган, аждодларимиз учун энг ардоқли бўлган ғояларга эътиборимизни қаратамиз.

Миллий истиқлол мафкурасининг Ўрхун-Энасой ёдномаларидаги тарихий илдишлари ҳақида гапирадиган бўлсак, эътироф этиш керакки, ёдномалар маълум шахслар хотирасига бағишланган бўлса-да, асар муаллифлари ўз қахрамонларининг асосий фикр ва изтиробларини эл, халқ, юрт тақдири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ифодалаган. Бу эса ёдномаларнинг халқчиллик моҳиятидан далолатдир.

Ёдномаларнинг барчаси қуйидаги ўхшаш жумлалар билан бошланади: «Отабобомиз Бўмин хоқон тўрт тарафдан халқни ушлаб турган, бирлаштирган, тебратиб, тинчитиб турган» (Унгин битиктоши). Ташбитикларнинг илк сатрларидаёқ бирлик, тинчлик, жипслик каби тушунчаларнинг эътироф этилиши, албатта, тасодифий эмас.

Аждодлар дунёкараши ва давлат тузукларида бирлик, тинчлик гоёлари етакчи аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, мазкур сатрларда ота-боболаримизнинг қадриятларга муносабати ҳам ёрқин ифодасини топган. Ватанпарварлик, элпарварлик гоёси каби ўта муҳим масалаларда боболаримизнинг оқилона меъёрларни олға сургани биз учун ҳамон долзарблигини заррача ҳам йўқотган эмас.

Маълумки, миллий истиқлол мафкурасининг тамойилларида озодлик тушунчаси устувор ва етакчидир. Бу — Ватан мустақиллиги барча интилишларимизнинг асоси деган маънони билдиради. Чунки ватани қарам бўлган инсон озод ва эркин бўлиши мумкин эмас. Инсоннинг эрк ва озодлик билан боғлиқ қарашлари эл, юрт, ватан ва миллат каби тушунчалар билан чуқур боғланмас экан, оддий истак доирасида қолиб кетиши муқаррар. «Тўньюқ битиктоши»да ота-боболаримиз эрк хусусида таъсирчан ва жиддий муносабатларини ифодалаганлар: «Эркинлик тилаган билан унинг ўзи келмайди. Эркинлик тангрининг марҳамати эмас. У халқнинг шундай фарзандидирки, кураш суронларида, ўлим машаққатларида туғилди, қон билан ювилади. У эркинликни ҳақиқат деб билади».

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Ўрхун-Энасой битиктошлари юрт хоқонлари шарафига ёзилган. Ёдноларда гавдалантирилган хоқонларнинг асосий фикр ва изтироблари ватан тақдири билан боғланади. Улар — ўзларининг жўн ва майда истакларини юрт манфаатларидан устун қўядиган, нафси ҳавога берилган амалдорлар эмас. Эл тинчлиги, бирлиги, озодлиги, фаровонлиги йўлида фидоийлик — мамлакат хоқонларининг шахс сифатидаги қиёфасини очиб берадиган асосий хусусиятлардир. Мамлакатнинг гуллаб-яшнаши, халқнинг яктанлиги хоқоннинг билим ва заковатига ҳам боғлиқ. Жоҳиллик ва билимсизлик билан бошқарилган мамлакат халқни охири кул бўлади, ўзлигини тамоман унутди. Шунинг учун ҳам тошбитикларда куйидаги гоёлар акс эттирилган ва авлодларга васият қилинган:

- ҳар қандай ёвузликка барҳам бериш;
- халқни пароканда бўлишдан сақлаб қолиш;
- мамлакатни бирлаштириш;

— ватан мустақиллигини қўлдан бермаслик;

— туркий халқ ватани абадий бўлиб қолиши учун курашда жонни аямаслик;

— мустақил мамлакатни адолатли қонун-қоида билан тутиш.

Эл ва будун тақдиридан доимий хавотирда бўлиш битиктош қаҳрамонларининг ҳаммаси учун хосдир. «Турк халқи йўқ бўлмасин, халқ бўлсин» жумлалари ҳар бир хоқон томонидан зикр этилади. «Мол, йилқилик халққа хоқон бўлиб ўрнашмадим. Ичи ошсиз, таши кийимсиз, оч-яланғоч халқ узра ўрнашдим. Иним Култегин билан маслаҳатлашдик: отамиз, амакимиз қозонган халқнинг оти, донғи йўқ бўлмасин, деб тунлари ухламадим, кундузи ўтирмадим. Иним Култегин икки шад билан ўла-йита муваффақият қозондим. Шу хилда қозониб бирлашган халқни ўт-сув қилмадим» («Култегин битиктоши»). Билга хоқоннинг халқ тақдиридан хавотирлари бугун ҳам бизнинг интилишларимизга ҳамоҳангдир. Уларни мустақил Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси тизимидаги «Ватан равнақи», «юрт тинчлиги», «халқ фаровонлиги» каби гоёларга ҳамоҳанг деб айта оламиз.

Қадимги ёдноларни ўрганар эканмиз, яна бир муҳим жиҳат хусусида тўхталишини жоиз топдик. Бу — аждодларимиз гоёларининг таъсирчанлиги билан боғлиқ масаладирки, у, бизнингча, гоёлар яшовчанлигининг зарурий, табиий шартларидан биридир. «Тўньюқ битиктоши»да келтирилган «Ғам ўз уйингда» мақоли бунга мисол бўла олади. Содда, равон ифода услубига эга бу мақолда юрт мустақиллиги учун масъулият каби гоёт муҳим масала назарда тутилмоқда. Эркинлик тилаган билан унинг ўзи келмаганидек, мустақиллик учун жон куйдириш, жиддий масъулиятни ҳис этиш ҳар бир фуқаронинг бурчи.

Тошбитиклардан мисол тариқасида келтирилган матнлар бир пайтлар сокин ҳужраларда хаёл суриб, шунчаки эсдалик учун ёзилган эмас.

Хуллас, ёдноларнинг деярли ҳар бир сатрида ватан ва ватанпарвар шахс тимсоли бор. Қаҳрамонлар табиатида иккиланиш, тушкунлик ҳолатлари мутлақо сезилмайди. Худди шу сифат уларнинг ғалаба-

ларига асосий омил бўлган. Баъзан ўкинч, ачиниш ҳисси устувор таънаомуз сатрларга ҳам дуч келамиз, бироқ уларда юрт мустақиллигини сақлаб қолиш, ҳамжиҳатликни қўлдан бермаслик, яшаб турган заминга фарзандлик масъулиятни ёқлаш фикри ярқ этиб намоён бўлади. Ватан, халқ озодлиги ва яктанлиги, тинчлиги ва фаровон-

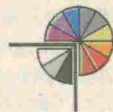
лиги эзгу мақсад ҳисобланган. Худди шу мантиқий асосга кўра, Ўрхун-Энасой битиктошларидаги етакчи ғоялар миллий истиқлол мафкураси тамойилларига ҳамохангдир.

Мусфира МУНАВВАРОВА,

Қарши Иқтисодийёт коллежи ўқитувчиси

Elchiga o'lim yo'q

Ўрат Осиё хонликлари ва Усманийлар давлати ўртасидаги ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу алоқалар турли сиёсий жараёнлар таъсирида ривожланиб борган. Лекин Эроннинг Ўрта Осиё билан Усманийлар давлати оралигида жойлашгани талла муаммоларни пайдо қилади. Маълумки, 1578—1590 йилларда усмонийлар билан шайбонийлар ўртасида иттифоқ тузилади. Усманийлар Султони Мурад Учинчи Абдуллахон Иккинчига га элчи жўнатиб, шарқдан Эронга ҳужум уюштиришини илтимос қилган. Зеро, бу даврда Абдуллахон Иккинчи учун ҳам сафавийларга қарши ҳарбий иттифоқчи зарур эди. Натижада Абдуллахон Иккинчи Хуросонга кириб, Машҳад ва Нишопурни ишғол қилади. Икки томондан уюштирилган ҳужумдан мушкул аҳволга тушиб қолган Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос усмонийлар билан тинчлик тўғрисида сулҳ имзолаб, Бухоро билан урушни давом эттириш йўлини танлайди. Усманийларга ҳам Эроннинг бу таклифи маъқул келиб, Бухоро хонини жангоҳда ёлғиз ташлаб кетади. Оқибатда Абдуллахон Иккинчи Хуросонда қўлга киритилган бир қисм ҳудудлардан воз кечиб, сафавийлар билан келишишга мажбур бўлади. Абдуллахон 1583 йилдан бошлаб Хуросонга ҳужумлар уюштириб турган. Шунингдек, бобурийлар билан яқинлашиб, иттифоқ тузишга ҳаракат қилган. 1587 йилнинг сентябр ойида Акбаршоҳ элчилари Абдуллахон саройига ташриф буюради. Ҳинд тарихчиси Рамиш Варманнинг маълум қилишича,

Эрон ҳудудларини қўлга киритиш юзасидан икки давлат ўртасида ўзаро шартнома тузилган. Аммо бу шартномани ҳар икки томон ҳам сир сақлаган.

1590 йилда шоҳ Аббос Биринчи усмонийлар билан сулҳ тузишга муваффақ бўлади. Шунга қарамасдан, Абдуллахон Иккинчи вафотига қадар усмонийлар давлати билан дўст бўлиб қолган. Унинг вафотидан сўнг мамлакатда юзага келган бошбошдоқлик узоқ давом этади. Хуросон ва Хирот сафавийлар таъсирига тушиб қолади. 1601 йилда тахтга чиққан Боқи Муҳаммад мамлакатидagi сиёсий вазиятни барқарорлаштиришга ҳаракат қилади. 1602 йилда Боқи Муҳаммад Истамбулга элчи жўнатиб, Хуросонни қайтариб олиш учун ҳарбий ёрдам сўрайди. Султон Меҳмед Учинчи Бухорога элчилар орқали 20 донга тўп ва совға-саломлар юбориш тўғрисида фармон беради. Лекин ўша тўпларнинг Бухорога етиб келгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Усманийлар давлати бу даврда Эрон билан муносабатларининг бузилишидан манфаатдор эмас эди. Шундай бўлса-да, баъзи ходисалар Султон Мурад Тўртинчи ни (1609—1640) Бағдод сафарига отланишга мажбур қилди. Мурад Тўртинчи Имомқулихонга элчи юбориб, уни Эронга қарши биргаликда уруш эълон қилишга даъват этади. Имомқулихоннинг бу таклифга қандай жавоб бергани тўғрисида ҳам аниқ маълумотга эга эмасмиз. Лекин Имомқулихон билан шоҳ Аббос ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилмагани маълум.

1642 йилда тахтга чиққан Бухоро хони

Нодирмухаммадхон 3 ойдан кейин тахтни ўглига топширишга мажбур бўлади. Орадан бир қанча вақт ўтгач, тахтни қайта эгаллайди. Нормухаммад бобурийлар ҳукмдори Шохжаҳонга мактуб йўллаб, ўглига насиҳат этишини ундан илтимос қилади. Бундан ҳам натижа чиқмагач, 1649 йилда Абдуманнон бошчилигидаги элчиларни Истамбулга жўнатиб, ўгли билан ораларини яхшилашга ёрдам беришини султондан илтимос қилган. Усманийлар султони Меҳмед Тўртинчи Нодирмухаммадга ёрдам беришга уриниб кўради. Лекин 1651 йилда Нодирмухаммаднинг ўгли Абдулазиз тахтни отасидан тортиб олади. У ҳам усмонийлар билан дўстона муносабатда бўлади, элчилар алмашади. 1681 йилда Абдулазизхоннинг ўлими туфайли тахтга унинг укаси Субхонқулихон чиқади ва 23 йил давлатни бошқаради. У ҳукмронлик қилган даврда усмонийлар давлати инкирозли йилларни бошидан кечираётган эди. Шунинг учун икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқаларни тиклаш масаласида Субхонқулихон ташаббусни қўлга олади. 1690 йилда Субхонқули хон Истамбулга — Султон Иккинчи ҳузурига ўз элчиларини юбориб, Ўрта Осиёдаги сиёсий вазиятдан уни бохабар қилади. Усманийлар султони ҳам бунга жавобан 1691 йилда Бухорога Мустафо Чаушни элчиликка йўллаган. Султон элчиси орқали Субхонқулихонни Эронга қарши биргаликда курашга чорлаган. Аммо бу борада амалий қадамлар қўйилмаган. Субхонқулихон вафотидан сўнг тахтга унинг ўгли Убайдуллахон (1702—1711) чиқади. Убайдуллахон ҳам Бухоро хонлиги ва Усманийлар ўртасидаги муносабатларни давом эттиради. У 1707 йилда Истамбулга — Султон Аҳмад Учинчи ҳузурига элчиси Хўжа Аминни йўллаб, қолмиқлар тўғрисида баҳс этган. Султон Аҳмад Учинчи Убайдуллахонга ўзи номига юборилган мактуб учун миннатдорлигини билдириб, “Бизлар бир-биримизнинг ёрдамимизга муҳтожмиз”, деб жавоб йўллайди.

1719 йилда Убайдуллахондан сўнг ҳокимиятни эгаллаган Абулфайзхон ҳам Истам-

булга элчиси Оллоҳберди орқали мактуб йўллайди. Умуман олганда, XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида Ўрта Осиё давлатларидан Истамбулга борадиган элчилар сони ортади. Бундай алоқалар Россияни жиддий ташвишга солади. Усманийларнинг Эрон ҳисобига кучайиши ва Ўрта Осиёга кириб келиши Россия манфаатларига зид эди. Чор Россияси томонидан юборилган Беневени миссияси 1720 йилнинг 14 октябрида Техронга етиб боради.

Беневени Техронда усмонийлар элчиси Дури афандини учратади. Дури афанди усмонийлар учун фойдали бўлган иқтисодий шарномаи тузиш учун келган эди. Бундай шартномани тузиш учун Россия ҳам Эрон билан иқтисодий ҳамкорлик ўрнатишга киришади. XVIII асрда Эрондан Оврупога бориладиган савдо йўлининг Россиядан ўтишидан руслар, унинг ўз ҳудудидан ўтишидан эса турклар манфаатдор эди. Шунингдек, бу даврда Россия, Англия, Туркия Ўрта Осиё масаласида дипломатик уруш олиб боради...

Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, Бухоро хонлиги ва усмонийлар ўртасида ўзаро манфаатли доимий элчилик алоқалари ўрнатилган эди. Юқоридаги маълумотларга асосланган ҳолда, Бухоро хонлиги ва усмонийлар ўртасидаги муносабатларни уч даврга бўлишимиз мумкин:

1. 1590 — 1644 йиллар Бухоро ва усмонийлар муносабатларидаги турғунлик даври.
2. 1645 — 1711 йилларда аштархоний — усмоний муносабатларини йўлга қўйишда Субхонқулихон ва Убайдуллахоннинг хизматлари каттадир. бу давр икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг энг ривожланган пайти ҳисобланади.
3. 1712 — 1756 йиллар аштархонийлар ва усмонийлар давлатлари ўртасида муносабатларнинг турғунлик даври.

Зумрад РАҲМОНҚУЛОВА,

*Ўзбекистон Миллий университетининг
ўқитувчиси*

SUMMARY

T

he article of "People and Government" by Shavkat Madaliev, Ph. B., includes description of basic reform trends in the government bodies as well as issues related to perfection and formation of professional parliamentarism in our country.

O

chil Buriev and Zilola Haidarova dedicated their article of "The Room of Democracy" to *mahalla* (community), which has always been of importance in our lives and nowadays has a status of a self-governmental body - to its educative role and position in satisfying needs and interests of the population.

T

he conversation with philosopher Hamro Ermatov covers issues regarding the effectiveness of educational reforms in our country for the past years as well as some drawbacks that still exist in this field and ways to eliminate them. As stated in the article, the reforms' effectiveness is provided by interconnecting educational processes and also harmonizing efforts of the family, school and public.

T

he article entitled "Training of Soul" by Qunduz Husanboeva indicates the role of literature textbooks in formation of schoolchildren's senses and thoughts. The author compares textbooks published in different times (40-s, 50-s, 60-s and 90-s) and proposes a number of interesting ideas concerning improvement of textbooks and teaching aids that are presently being published.

I

n his article of "German Philosophy and National Idea", Ismatulla Tukhtarov narrates about such great representatives of the German classic philosophy as Kant, Schelling, Hegel and Schopenhauer that promoted radical changes in

the socio-political and spiritual life of the Europe in late XVIII and early XIX centuries. The article describes vital ideas and philosophical teachings that became a basis for the subsequent development of the German society.

How was the space and organic life created? Influenced by what factors? Is there possibility to have a common theory that would prove dialectical connection between the nature and human being?" The article of "Science of the Future" by famous English scientist, Nobel prize holder Steven Hocking shows a detailed analysis of main development trends for the sciences as physics, cybernetics and genetics in the new millennium, and also research works related to creation of a single space theory (idea of supersymmetry) as well as problems arising in this field.

The drama named "The Complaint" by professor Naim Karimov truthfully describes the life of Bois Qoriev who published his poems under the pen-name of Oltoy, one of those who was exiled in the 30-s of last century - his torments in NKVD (Ministry of Internal Affairs) prisons and tragic fate.

The article of "Kubro of Sheikhs and Shahids" by Ibrohim Haqqul is dedicated to the life of national hero Hajmiddin Kubro, great scientist and founder of Kubraviya teachings. The article highlights the necessity to study and propagandize scientific works of our great ancestor and publish his recently found treatise.

In the article of "Historical Stages of Avesto-studying", Tohir Karim proposes to study Avesto by splitting the subject into three historical periods - ancient time, middle ages and new time. The author deeply analyzes ideas, customs and traditions comprised in Avesto basing on scientific works related to each period. In addition, the article includes suggestions upon relevant actions that are to be taken in the future.

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 3/2002

